

CALVIJN IN HET LICHT ZIJNER BRIEVEN

HONDERD BRIEVEN VAN DE REFORMATOR

VERTAALD EN TOEGELICHT DOOR

W. DE ZWART

UITGAVE VAN J.H. KOK N.V.
KAMPEN - 1938

INHOUD

WOORD VOORAF

NR.	GEADRESSEERDE	ONDERWERP
1.	<i>Nicolas Duchemin</i>	Geldgebrek
2.	<i>François Daniel</i>	Aanbeveling van een geneesheer
3.	<i>François Daniel</i>	Propaganda voor Seneca's commentaar
4.	<i>François Daniel</i>	In ballingschap
5.	<i>Chr. Fabri</i>	Over een Bijbelvertaling en een tractaat over de onsterfelijkheid van de ziel
6.	<i>François Daniel</i>	Aankomst te Genève en dispuut te Lausanne
7.	<i>Gaspard Megander</i>	Van ketterij beschuldigd
8.	<i>Martin Bucer</i>	<i>Oordeel over Luther</i>
9.	<i>Henri Bullinger</i>	Over de toestand te Genève en een brief van Luther
10.	<i>De Raad te Bern</i>	Verwikkelingen te Genève
11.	<i>Viret en Coraud</i>	Geen recht! In ballingschap
12.	<i>Willem Farel</i>	De roeping naar Straatsburg
13.	<i>Willem Farel</i>	Over Genève en de aankomst te Straatsburg
14.	<i>De kerk van Genève</i>	Herderlijk vermaan
15.	<i>Willem Farel</i>	Over de dood van Coraud
16.	<i>Willem Farel</i>	Calvijn als dichter
17.	<i>Willem Farel</i>	Over Melanchton en geldnood
18.	<i>Willem Farel</i>	Huwelijksplannen van Calvijn
19.	<i>De kerk van Genève</i>	Het ambt van de Dienst des Woords en Calvijn's opvolgers te Genève
20.	<i>Simon Grynaeus</i>	Het principe van de exegese
21.	<i>Pierre Viret</i>	Calvijn verwijt; Terug naar Genève?; Over Jesaja-exegeten
22.	<i>Willem Farel</i>	Donkere wolken over Calvijn's huwelijk
23.	<i>Willem Farel</i>	Over Calvijn's terugroeping naar Genève
24.	<i>De Raad van Genève</i>	Officieel antwoord inzake de terugroeping
25.	<i>Willem Farel</i>	Strijd over de terugkeer naar Genève
26.	<i>De heer De Richebourg</i>	Troostbrief over de dood van zijn zoon
27.	<i>De Raad van Genève</i>	Op reis naar Genève
28.	<i>Willem Farel</i>	Terug in Genève; Farel moet zich matigen
29.	<i>Een onbekend vriend</i>	Eerste moeilijkheden in Genève
30.	<i>Willem Farel</i>	Over een monnik, die predikant wil worden
31.	<i>Michel Varod</i>	Aanbeveling van een zieke tot opname in het ziekenhuis
32.	<i>Philippus Melanchton</i>	Eenheid ondanks plaatselijke gescheidenheid; Calvijn's arbeid, enz..
33.	<i>De classis van Montbéliard</i>	Zijn de Lutersche ceremoniën te veroordelen?
34.		<i>Getuigenis over Sébastiaan Castellio, opgesteld door Johannes Calvijn, mede namens de predikanten van Genève</i>
35.	<i>Henri Bullinger</i>	Men moet Luther verdragen

36.	<i>Maarten Luther</i>	<i>Calvijn vraagt om instemming met enkele zijner geschriften</i>
37.	<i>Marg. de Valois</i>	Verdediging tegen laster
38.	<i>Chr. Fabri</i>	Rechter in een zedendelict
39.	<i>Willem Farel</i>	Maatregelen tegen een weerspanning wederdoper
40.	<i>Farel en Viret</i>	Een danskwestie
41.	<i>Ami Perrin</i>	Onderwerping aan de kerkelijke tucht eis!
42.	<i>Willem Farel</i>	Is toneel te dulden?
43.	<i>Pierre Viret</i>	Calvijn als huwelijksbemiddelaar
44.	<i>Melchior Wolmar</i>	Dank voor genoten onderwijs
45.	<i>Francesco d'Enzinas</i>	God zorgt voor Zijn Kerk
46.	<i>De Evangelischen in Frankrijk</i>	Over de toestand in Duitsland en een conflict in Genève
47.	<i>Pierre Viret</i>	Een volkoproer door Calvijn gestild
48.	<i>Eduard Seymour</i>	Opdracht van het commentaar op Paulus' brieven aan Timotheüs
49.	<i>Willem Farel</i>	Dood van Calvijn's vrouw
50.	<i>Maturin Cordier</i>	Dank voor genoten onderwijs
51.	<i>Benoit Textor</i>	Calvijn dankt zijn huisarts
52.	<i>Berthold Haller</i>	Zijn de feestdagen te Genève afgeschaft?
53.	<i>Eduard VI</i>	Over de Reformatie in Engeland
54.	<i>Henri Bullinger</i>	De Zondag in Genève afgeschaft?; Dood van Bucer
55.	<i>Een onbekende</i>	Beza is ziek
56.	<i>Chr. Fabri</i>	Verdediging van de leer van de praedestinatie
57.	<i>Laelius Socinus</i>	De praedestinatie niet "curieuselijk onderzoeken"
58.	<i>Eduard VI</i>	De religieuze plichten van een koning
59.	<i>De Raad van Genève</i>	Is God de auteur van de zonde?
60.	<i>Chr. Fabri</i>	Afwijziging uitnodiging huwelijksplechtigheid
61.	<i>Gevangenen te Lyon</i>	De heerlijkheid van het martelaarschap
62.	<i>Willem Farel</i>	Blijdschap over Farel's genezing
63.	<i>Gevangenen te Lyon</i>	Troostwoord bij het naderen van de dood
64.	<i>Willem Farel</i>	Het proces tegen Servet
65.	<i>Predikanten van Frankfort</i>	Verzoek om vernietiging van Servet's geschriften
66.	<i>Simon Sultzer</i>	Over Servet en de martelaars te Lyon
67.	<i>De Evangelischen op de eilanden</i>	Aanwijzingen inzake de organisatie van de kerk
68.	<i>Henri Bullinger</i>	Onrust in Genève
69.	<i>Willem Farel</i>	Nogmaals het proces tegen Servet
70.	<i>De kerk van Orbe</i>	Het werk van de reformatie vergt veel geduld
71.	<i>De broeders te Wezel</i>	Verdraagzaamheid. aanbevolen
72.	<i>Gaspar Lyser</i>	Lof over Calvijn's werk; Handhaving van de kerkelijke tucht
73.	<i>Valérand Poullain</i>	Gelukwens met predikantsplaats
74.	<i>Een edelman uit de Provence</i>	Is de doop nodig tot zaligheid?
75.	<i>Enige vrouwen in Frankrijk</i>	Vertrouwen op God geeft troost en kracht

76.	<i>Renée van Ferrara</i>	Woord van vermaan over haar afval van het Evangelisch geloof
77.	<i>Chr. Piperin</i>	Calvijn beschuldigd van diefstal
78.	<i>Richard Vauville</i>	Rouwbeklag bij de dood van zijn vrouw
79.	<i>Andreas Tricecz</i>	Aansporing tot het vertalen van de Bijbel in het Pools
80.	<i>De heer De Séchelles</i>	Men heeft zich in de kerk te voegen naar de meerderheid
81.	<i>Imm. Tremellius</i>	De academie van Genève
82.	<i>Gaspard de Coligny</i>	Deelneming in zijn gevangenschap en ziekte
83.	<i>Willem Farel</i>	Farel verlooft zich op 69-jarige leeftijd
84.	<i>De predikante te Neuchâtel</i>	Men drage Farel in zijn verloving
85.	<i>De graaf van Tarnow</i>	Orde niet het belangrijkste in de staat
86.	<i>Een onbekende dame</i>	Wanneer mag een vrouw haar man verlaten?
87.	<i>François Daniel</i>	Voorspraak voor zijn zoon
88.	<i>Caspar Olevianus</i>	De kerkelijke tucht te Genève
89.	<i>Jeanne d'Albret</i>	Gelukwens met haar overgang tot de reformatorische leer
90.	<i>John Knox</i>	Aansporing tot matiging van zijn rigorisme
91.	<i>De kerk van Aix</i>	Hoe zich in vervolging te gedragen
92.	<i>Theodorus Beza</i>	Ernst en luim bij Calvijn
93.	<i>François de Morel</i>	Mag een predikant zijn geld op rente uitzetten?
94.	<i>De predikanten van Lyon</i>	Ontstemming over onwaardig optreden
95.	<i>De Vlaamse gemeente te Frankfort</i>	Bezwaren tegen de Lutherse
96.	<i>Jeanne d'Albret</i>	Zending van predikanten en een geldkwestie
97.	<i>Antoine de Crussol</i>	Mag men deelnemen aan een processie?
98.	<i>De doctoren van Montpellier</i>	Opsomming van Calvijn's ziekten en kwalen
99.		<i>Testament van Calvijn</i>
100.	<i>Willem Farel</i>	Laatste briefje van Calvijn

WOORD VOORAF

Nu de levendige belangstelling in vele kringen de laatste jaren uitgaat naar kwesties van kerk en leer, in verband met hun historische wording, valt vanzelf ook een hernieuwde interesse waar te nemen voor Calvijn, zoals hij leefde en streefde. Onze kennis van de grote Reformator zal niet slechts de historische Calvijn mogen betreffen, en zelfs niet alleen zijn velerlei geschriften, maar zal ook door het verrassend licht, dat uit zijn brieven straalt over zijn leven en streven, moeten worden beschenen.

Daarom volgen hier in chronologische volgorde een honderdtal uit zijn meer dan twaalfhonderd bewaard gebleven brieven, welke natuurlijk niet een volledig overzicht van Calvijn's geschiedenis kunnen geven, maar die hem toch in zijn doen en laten veel nader tot ons brengen.

Dat kennisneming van de brieven zelf niet overbodig, maar vaak zelfs nodig geacht moet worden, betoogde o.a. Ds. H.J. Couvée in een verleden jaar verschenen boek herhaaldelijk¹. Helaas citeert hij in zijn lijvig werk zelf slechts zeer weinig uit de brieven.

Reeds vijf jaar geleden schreef een vooraanstaand predikant (Ds I. Kievit): "Wie verrijkt ons gereformeerde volk eens met een keurbundel brieven van Calvijn?" Zo wees ook kort geleden Prof. Dr. V. Hepp op het ontbreken van een vertaling van Calvijn's brieven. Wellicht zijn deze uitspraken een aanwijzing, dat een uitgave als deze inderdaad velen welkom zal zijn.

Van de hier geboden honderd brieven zijn er zeventig uit het Latijn, en dertig uit het Frans vertaald. De Nederlandsche Calvijn-kenner Prof. Dr. H.H. Kuyper merkt op, dat "de bijna klassieke zuiverheid" van Calvijn's Latijn "nog altijd ieders bewondering opwekt". "Maar toch" zo gaat hij verder: "neemt dit niet weg, dat Calvijn, geboren Fransman als hij was, zich meermalen van zijn moedertaal heeft bediend, en dit dan deed op zulk een wijze, dat hij onder de scheppers van de nieuwe Franse taal in de 16e eeuw een ereplaats inneemt"². Bij de vertaling, die, in vergelijking met het oorspronkelijke, uiteraard aan sierlijkheid inboet, is er naar gestreefd, de gedachten juist te vertolken, terwijl daarnaast aandacht geschonken is aan een weergave in goed Nederlands.

Bij de aantekeningen, die na elke brief volgen, bedenke men, dat zij bedoeld zijn als toelichting van door Calvijn aangeduide situaties en personen, die niet ieder lezer zich terstond herinnert. Ware het de bedoeling geweest, aan de hand van zijn brieven, een beknopte levensgeschiedenis van Calvijn te geven, dan hadden de aantekeningen breder moeten zijn. Nu de vertaling van de brieven hoofdzaak was, is alleen het meest onbekende toegelicht, terwijl ik wel enige hoop heb, dat men in de opmerkingen toch menige interessante bijzonderheid vinden zal. Dat niet elke onduidelijkheid kon worden opgehelderd, is door ieder aandachtig lezer gemakkelijk te begrijpen.

Voor de vertaling werden de volgende bronnen gebruikt:

Corpus Ref or matorum, Vol. XXXVIII-XLIX: Ioannis Calvini *Opera quae supersunt omnia*, Vol. X-XXI (*Thesaurus epistolicus Calvinianus etc.*, Vol. I-XII). Ed. (Guilielmus Baum), Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss, Brunsvigae apud C.A. Schwetschke et filium (M. Bruhn) 1871-1879.

A.L. Herminjard, *Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue française, recueillie et publiée avec d'autres lettres relatives à la Réforme, et des notes historiques et biographiques*, T. I-IX, Bale, Genève, Lyon 1866-1897.

Jules Bonnet, *Lettres de Jean Calvin, recueillies pour la première fois et publiées d'après les manuscrits originaux*, T. I-II, Paris 1854. Voor de toelichting raadpleegde ik:

E. Doumergue, *Jean Calvin, Les hommes et les choses de son temps*, T. I-VII, Lausanne-Neully sur Seine 1899-1927.

Noten, voorkomend in het *Corpus Reformatorum* en het werk van Herminjard.

Rudolf Schwarz, *Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen*, Bnd. 1-2, Tübingen 1909.

¹ *Calvijn en Calvinisme, Een studie over Calvijn en ons geestelijk en kerkelijk leven*, Utrecht, z.j., blz. 4, 11, 42.

² De Heraut, no. 2260. 15 Mei 1921.

Voor menig advies, dat *Dr. P. Hendrix*, Rector van het Gymnasium te Dordrecht, mij welwillend heeft verstrekt, ben ik hem veel dank verschuldigd. Door zijn actieve belangstelling is de waarde van dit boek zeker toegenomen.

Moge dit werk, van welks actualiteit, naar ik hoop, de Inhoudsopgave reeds een duidelijk beeld geeft, er toe medewerken, Calvin beter te doen kennen. De wens daartoe heeft de keuze van de hier geboden brieven uitsluitend bepaald. Natuurlijk had die keuze ook anders kunnen zijn. Met wensen in dit opzicht zal zoveel mogelijk rekening gehouden worden, indien de belangstelling voor deze verzameling mocht leiden tot uitgave van een tweede honderdtal.

Menigeen moge na lezing van deze brieven tot de ontdekking komen, dat Calvin niet is, zoals hij hem dacht, maar is, zoals hij is.

Dordrecht, Januari 1938

W. DE ZWART

1. AAN NICOLAS DUCHEMIN TE PARIJS³

Met tegenzin, beste Nicolas, bezorg ik u last, die ik bovendien u vrees aan te doen op een ongelegen tijdstip. Maar daar ik meen, mij jegens u vertrouwelijk te kunnen uitspreken, verlaat ik mij, gezien de opvatting, die ik aangaande uw welwillendheid heb, geheel op u. Mijn broeder, die, naar ik weet, bij mijn debiteuren geld voor mij ontving, heeft, door zijn gebruikelijke nalatigheid, mij in mijn verwachtingen, het te zullen ontvangen, teleurgesteld. Nu verkeer ik zó in nood, dat ik geen dag, geen uur langer wachten kan. Indien u mij helpt, bevrijdt u mij van een beklemming, die u zich niet voorstellen kunt, als u ze niet zelf ervaart. Ik heb twee kronen nodig, die Cop mij wel voorgeschoten zou hebben, indien hij niet geheel zonder geld zat door het aankopen van zijn kamerinrichting. Anderen wonen zo ver bij mij vandaan, dat het mij, met het oog op mijn dringende nood, teveel tijd zou kosten, daar heen te gaan en weer terug te keren.

Vaarwel!

Het zal niet lang duren, want tegen het einde van de week zult u mijn naam weer kunnen doorhalen.

Duchemin was jurist te Parijs, afkomstig uit Orléans, waar Calvin meermalen bij hem heeft gelogeerd. Zie *Doumergue*, T. I, p. 133.

Bij de zinspeling op zijn broeder, heeft Calvin ongetwijfeld zijn broeder *Charles* op het oog, die procureur was te Noyon.

Het is niet bekend, of het hier over *Nicolas*, dan wel over *Michel Cop* gaat. Nicolas was professor in de wijsbegeerte; Michel later predikant te Genève.

Deze brief is geschreven te Parijs, in het begin van 1532.

2. AAN FRANÇOIS DANIEL TE ORLÉANS⁴

Ik had mij voorgenomen, u in deze ongunstige tijd niets te schrijven, wanneer zich niet, tegen mijn verwachting, de volgende stof had voorgedaan.

Juist toen ik op het punt stond, om te vertrekken, overviel mij een hevige diarree. Toen brenger dezes, werkelijk een zeer ervaren arts, bij mij was, om de aanval te bestrijden, vertelde hij, voornemens te zijn, naar Orléans te verhuizen, en zich daar te vestigen, hopende er een goede gelegenheid te zullen vinden voor de uitoefening van zijn ambt. Ik rekende het mij tot een plicht, hem van een aanbeveling van mij te voorzien, opdat hij zich niet geheel en al als een vreemde gast in uw stad zou bevinden. Daarom verzoek ik u, ter wille van onze vriendschap, hem hartelijk te ontvangen, en hem, zoveel in uw vermogen is, te helpen. Ik weet heel goed, wat het betekent, een arts aan te bevelen. Indien men iemand, die het niet verdient, lof toezwaait, dan geeft men te algemene nadele een bandiet een zwaard in handen, omdat men hem op die manier de weg wijst, “ongestraft te moorden”, gelijk zeker schrijver zegt. Van deze man durf ik u echter te verzekeren, dat hij in zijn vak terdege onderlegd is, en dat zijn praktische kennis wel zó groot is, dat hij op grond van zijn ervaringen niet gemakkelijk een fout maken kan. Vervolgens is zijn karakter van niet mindere kwaliteit dan zijn wetenschappelijke kennis. Op mijn woord van eer kan ik bij u en uw vrienden voor deze man instaan. Tracht dus zoveel mogelijk te bewerken, dat ook zij, die het overigens niet wagen, met levensgevaar een vreemde dokter te beproeven, zich veilig aan hem durven toevertrouwen.

Wat ik van plan ben, zult u reeds weten van onze François. Ook kunt u het vernemen van brenger dezes.

³ Corpus Reformatorum No. 9 – Herminjard No. 365.

⁴ C. R. 10 – Herm. 366.

Groet uw moeder, vrouw, zuster, enz

François Daniel was een studievriend van Calvijn.

De eerste zin heeft waarschijnlijk betrekking op de pest, de gevreesde ziekte van die tijd. Wellicht wilde Calvijn de stad verlaten. Vast staat, dat hij nog enige maanden te Parijs vertoefd heeft.

De in deze brief aangehaalde uitspraak is van Plinius (*Nat. Hist.* XXIX. 1).

Aan het slot is vermoedelijk sprake van Calvijn's commentaar op Seneca's "De Clementia", dat in April verschenen is. Zie de volgende brief.

François de Connan was een vriend van Calvijn te Orléans.

Deze brief is geschreven te Parijs, in het begin van 1532.

3. AAN FRANÇOIS DANIEL TE ORLÉANS⁵

Eindelijk is de teerling geworpen! Mijn commentaar op Seneca's boek, "Over de Goedertierenheid" is verschenen, maar op mijn eigen kosten. Dit heeft mij meer geld gekost, dan u zich kunt voorstellen. Nu stel ik alles in het werk, weer wat geld bijeen te brengen. Hier in de stad heb ik enige professoren opgewekt, het werk op hun colleges te lezen. In Bourges heb ik een vriend overreed, het in het openbaar vanaf de kathedraal te behandelen. Ook u kunt mij ter wille zijn, als het niet te veel van u gevergd is. U kunt dat doen uit oude vriendschap, vooral, omdat u ons, zonder uw eigen naam te schaden, een dienst bewijzen kunt, die mogelijk ook van algemeen belang is. Indien u genegen bent, mij door deze vriendelijkheid te verplichten, dan zal ik u honderd exemplaren zenden, of zoveel u goed schijnt. Beschouw intussen bijgaand exemplaar als uw eigendom, want u moet niet menen, dat ik, nu u dit ontvangt, u ergens toe verplichten wil. Ik stel er prijs op, dat u geheel vrij besluit.

Vaarwel! en schrijf mij spoedig terug.

Parijs, 22 April (1532).

In deze brief is sprake van Calvijn's *eerste* boek. *Doumergue* noemt het "het verwonderlijk rijpe werk van een humanist". Zie T. I, p. 213. Enkele niet ter zake doende opmerkingen zijn weggelaten.

4. AAN FRANÇOIS DANIEL ORLÉANS⁶

Met u kan ik wel een praatje maken en een bladzijde vullen, zonder een bepaald onderwerp te behandelen, doch wat zal ik mij met beuzelarijen ophouden? Momenteel lijkt het mij voldoende, u alleen mede te delen, wat ik denk, dat u ter harte gaat, namelijk, dat ik het goed stel, en dat ik, ondanks mijn luiheid, die u kent, met de studie wel enige vorderingen maak. Zelfs de traagste en luiste mens moet wel door de vriendelijkheid van mijn beschermer tot werken worden aangezet. Deze vriendelijkheid is zó groot, dat ik wel begrijp, dat zij eigenlijk meer mijn studie dan mijn persoon geldt. Des te meer moet ik trachten en ernstig er naar streven, dat ik door zoveel goedheid, die mij bezwaart en als het ware benauwt, niet overstelpt word. Toch kan ik, zelfs wanneer ik mij heel erg inspan, mijn gastheer ook maar van verre niet evenaren: zó overtreft hij mij in toewijding. Daarom spoort deze overweging mij aan, op mijn beurt ijverig te studeren, ter wille van hen, die zo goed voor mij zijn.

Wanneer het mij vergund zij, deze tijd van ballingschap of eenzaamheid in zulk een rust door te brengen, dan zou ik mij zeer gelukkig gevoelen. Maar daarvoor zal de Heere zorgen, Wiens

⁵ C. R. 13 – Herm. 379.

⁶ C. R. 20 – Herm. 457.

voorzienigheid alles beter regelt, dan wij denken. Ik heb ervaren, dat wij niet turen moeten in de verre toekomst. Toen ik mij voorstelde, dat alles rustig was, stond er iets voor de deur, wat ik allerm minst had verwacht. Aan de andere kant echter, toen ik dacht aan een afschuwelijke verblijfplaats, werd mij boven verwachting een veilig nest bereid. In dit alles is de hand des Heeren. Indien wij ons aan Hem toevertrouwen, zal Hij Zelf voor ons waken.

Maar nu is de brief toch bijna vol, deels met verstandige, deels met onverstandige woorden.

Vaarwel! Groet hen, die u wilt.

Geschreven uit de Acropolis.

Nicolas Cop, die reeds in de toelichting op brief 1 genoemd is, was inmiddels rector geworden van de Universiteit te Parijs. In deze kwaliteit had hij een rede uitgesproken, die een Evangelisch karakter droeg, en door Calvijn was opgesteld. Ten einde een arrestatie te voorkomen, moesten beiden vluchten. Calvijn vond een toevluchtsoord bij Louis du Tillet, geestelijke van Claix en domheer van Angoulême, waar hem een uitgebreide bibliotheek ter beschikking stond. Men heeft deze schuilplaats wel “Calvijn’s Wartburg” genoemd, terwijl van vijandige zijde is opgemerkt: “Dit is de smidse, waar deze herleefde Vulcanus op het aambeeld de bliksems smeedde, die hij voortaan naar alle kanten uitschieten liet ... hier werd de Institutie op het weefgetouw gespannen, die Koran van de ketterij!” Zie Dr. E. Stickelberger, *Calvijn, Een Levensschets*, uit het Duits vertaald door J.D. Boerkoel, Kampen, 1931, blz. 16. Zie ook *Doumergue*, T. I, p. 372.

Het is merkwaardig, dat Calvijn meermalen over zijn “luiheid” spreekt. Weinigen ter wereld hebben zoveel werk verzet als hij! Slapen en eten waren voor hem bijzaken!

Met de Acropolis wordt Angoulême bedoeld. Deze brief is geschreven omstreeks Maart 1534.

5. AAN CHR. FABRI TE BOLE⁷

Toen Olivetanus mij in een brief, kort voor zijn vertrek geschreven, te kennen ge-given had, dat hij voornemens was, de afzonderlijke uitgave van het Nieuwe Testament uit te stellen, kwam het mij voor, dat ik de beloofde correctie wel op een ander tijdstip rustig verrichten kon. Door deze overweging geleid, heb ik mij intussen aan andere studie gewijd, of liever gezegd, heb ik mijn tijd met luieren doorgebracht. Hoe het ook zij, ik heb de hand nog niet aan het werk geslagen. Zelfs is het boekdeel, dat ik met het oog op de vergelijking nodig heb, nog niet eens gebonden, hoewel ik het al drie maanden geleden ontving. Dit kwam niet hierdoor, dat ik één en ander niet belangrijk vond, maar deels door de traagheid van de binder, die wij niet ophielden dagelijks te manen; deels ook, omdat er, toen het boek kwam, zes bladzijden aan ontbraken, die niet direct konden worden aangevuld. In het vervolg zal ik er echter voor zorgen, iedere dag een uur van mijn werk af te nemen, om dat aan deze arbeid te besteden. Indien ik opmerkingen heb, dan zal ik die alleen u doen toekomen, tenzij Olivetanus zelf door zijn terugkomst eerder hier is.

Er is mij namens u reeds medegedeeld, ik weet niet meer door wie, dat er in mijn boekje over de onsterfelijkheid van de ziel iets is, wat u niet geheel bevalt. Het is er echter ver vandaan, dat ik mij door uw oordeel beledigd zou gevoelen. Ik ben juist buitengewoon verheugd over uw openhartigheid. Want ik ben niet zo eigenninnig, dat ik mijzelf een vrij oordeel zou willen veroorloven, en dat anderen ontnemen. Opdat u zich echter, door u met een afgedane zaak bezig te houden, niet tevergeefs verontruste, moet u weten, dat ik het boekje geheel omgewerkt heb: niet zozeer door toevoegingen of doorhalingen, dan wel door een veranderde volgorde, ofschoon ik wel een weinig heb weggelaten, iets anders heb toegevoegd, en ook enkele passages heb veranderd. Want de verhandeling, die ik Olivetanus te lezen gaf, hield meer mijn opvattingen in concept in, dan dat zij in een definitief en wel overwogen systeem behoorlijk ingedeeld was, hoewel zij toch wel een

⁷ C. R. 29 – Herm. 527.

bepaalde orde had. Het nieuwe boek, zo wil ik het maar 't liefst noemen, zou ik u reeds toegezonden hebben, als ik het zelf al doorgelezen. had. Doch sedert Gaspard het overgeschreven heeft, heb ik het nog niet ingezien.

Vaarwel!

De Heere behoeft u, en make u rijk door de gaven van Zijn Heilige Geest.

Bazel, 11 September (1535).

Uw Martianus Lucanius.

Chr. Fabri, ook wel in het Latijn *Libertetus* genoemd, studeerde aanvankelijk medicijnen, doch werd later predikant. Eerst diende hij Neuchâtel, en in 1535 Bole, een dorp ten Z.O. van Neuchâtel, en behorende bij de parochie van Boudry. Farel heeft op Fabri grote invloed uitgeoefend.

Pierre Robert Olivetan (kortweg *Olivetanus* genoemd) was een neef van Calvijn. Hij gaf in Juni 1535 een Franse vertaling van de Bijbel uit, die door Calvijn van een inleiding voorzien werd. In deze brief gaat het over een afzonderlijke uitgave van het Nieuwe Testament.

De "andere studie", waarvan Calvijn spreekt, betreft de herziening van Calvijn's tractaat over de onsterfelijkheid van de ziel (*Psychopannychia*). Calvijn schijnt dit tractaat lange tijd in portefeuille gehouden te hebben, want het verscheen voor de eerste maal in 1542. Zie over deze kwestie *Herminjard*, T. III, p. 245; en *Doumergue*, T. I, p. 584.

Behalve op de *Psychopannychia*, doelt Calvijn natuurlijk ook op zijn Institutie, waarvan de voorrede gedateerd is op 23 Augustus 1535. Gaspar is waarschijnlijk Gaspard *Carmel*, student aan de hogeschool

van Bazel.

Martianus Lucanius is een schuilnaam van Calvijn. Lucanius is een andere volgorde van de letters van Calvinus. Nog een hele reeks andere schuilnamen geeft *Doumergue*, T. I, p. 558.

Een naschrift, waarin een onduidelijke passage voorkomt, is weggelaten.

6. AAN FRANÇOIS DANIEL TE ORLÉANS⁸

Opdat u, ouder gewoonte, geen lange en luide aanklacht zult uitspreken over mijn traagheid, daar er reeds drie volle maanden verlopen zijn, sedert u een brief van mij ontvangen hebt, moet u in het kort vernemen, hoe dit gekomen is.

Terwijl ik te Genève enige dagen door de broeders werd vastgehouden, zij lieten mij niet gaan, voordat ik stellig beloofd had, terug te zullen keren, en ik mijn bloedverwant Artesius naar Bazel begeleidde, en onderweg nog vele kerken aandeed, die mij verzochten, enige tijd bij hen te vertoeven, ging intussen de jaarmarkt van Lyon, die voor het zenden van een brief de gunstigste gelegenheid zou geweest zijn, voorbij. Toen ik weer te Genève en tegelijk ook tot mijzelf kwam, overviel mij een zware verkoudheid, die zich zó hevig op mijn bovenste tandvlees uitwerkte, dat tweemaal een aderlating, tweemaal pillen innemen en verscheidene compressen mij eerst op de negende dag enige beterschap bezorgden. En ook nu is zij nog niet geheel over. Al was het beste tijdstip om een brief te verzenden voorbij, er bleef nog genoeg gelegenheid tot schrijven over, zodat de weg voor een briefwisseling tussen ons niet gans gesloten zou geweest zijn. Doch aangezien ik telkens dacht aan een Franse editie van ons boekje, en het plan daaromtrent steeds vaster vormen aannam, had ik liever gewild, dat ik u een brief had kunnen zenden, die de mededeling bevatte, dat het hiertoe komen zou, dan één, waaraan die ontbreekt.

Voordat echter dit voornemen bij nadere overweging al weer was opgegeven, brak ook bijna de dag aan van het dispuut te Lausanne, dat ik moest bijwonen. Tegelijk kwam de November-jaarmarkt in

⁸ C. R. 34 – Herm. 573.

het zicht, en aangezien ik die hield voor een geschikter tijdstip om te schrijven, besloot ik eindelijk, liever die gelegenheid af te wachten. Dit alles schrijf ik u, ten einde uw klachten af te weren.

Het gerucht van het dispuut, waarover ik zo juist sprak, is, naar ik verneem, zó wijd en zijd verspreid, dat ik niet twijfel, of er is ook wel iets van tot uw stad doorgedrongen. Het dispuut was vastgesteld bij besluit van de Raad te Bern, die bij plechtig edict beval, dat ieder vrijuit, zonder vrees voor straf, zou ter tafel brengen, wat op de tweespalt inzake godsdienstige kwesties betrekking had. Men hield dit voor de beste methode, de onwetendheid van hen, die de ware religie trachtten tegen te werken, openlijk tentoon te stellen en te overwinnen, en hen uit het nieuwe gebied, dat men van de Hertog van Savoye had afgenomen, te kunnen verdrijven. Reeds op vele plaatsen is men begonnen, de beelden en altaren omver te halen, en binnen korte tijd zal, naar ik hoop, alles, wat nu nog over is, verwijderd worden. De Heere doe ook in alle harten de afgodendienst ineensinken! Het verloop van het dispuut zelf beschrijf ik u niet, om reden ik dit toch niet in een kort bestek kan samenvatten, en ik vertrouw, dat het eenmaal in druk zal verschijnen.

Morgen zal ik, zo de Heere wil, naar Bern vertrekken. Van de reden van deze reis zal ik u in een andere brief op de hoogte stellen. Ik vrees, wel tot Bazel te moeten doorreizen. Als het mogelijk is, zal ik echter trachten, aan deze last te ontkomen, vooral, daar mijn gezondheid geschokt, en het weer in dit jaargetijde zeer slecht is.

Indien de goede gezindheid van de luie buiken, die bij u in de schaduw zo heerlijk zitten te babbelen, even groot was als hun woordenvloed, dan zouden zij zeker terstond uit eigen beweging zich naar hier spoeden, om een deel van de arbeid op zich te nemen, die wij, weinigen in getal als we zijn, niet verwerken kunnen. U kunt u nauwelijks voorstellen, welk een gebrek er is aan dienaren des Woords, in verhouding tot de vele gemeenten, die herders nodig hebben. Indien er ten minste onder u zijn, die enig hart hebben, mogen dezen dan, nu zij de nood van de Kerk aanschouwen, genegen zijn, hulpdiensten te verrichten.

De Heere behoede u!

Lausanne, 13 October 1536.

Uw Martianus Lucanius

Groet als 't u belieft uw moeder en zuster hartelijk van mij; ook uw vrouw, en als u wilt ook uw neef en de anderen.

De bijzonderheden omtrent Calvijn's aankomst te Genève zijn door hemzelf verhaald in de voorrede van zijn commentaar op de Psalmen.

De Augustus-jaarmarkt van Lyon werd gehouden van 4-19 Augustus. Tegen het einde van Juli gaven velen met kooplieden, die daar heen gingen, hun brieven mee.

Met het boekje bedoelt Calvijn ongetwijfeld zijn "Institutie". Eerst vijf jaar later geeft Calvijn uitvoering aan het voornemen, waarvan hij hier reeds gewag maakt. De Franse editie is bewerkt naar de Latijnse uitgave van 1539.

Het dispuut te Lausanne is op 1 October door een prediking van Forel geopend. Tijdens de besprekingen heeft Calvijn blijk gegeven van zijn grote kennis van de geschriften van de kerkvaders. Zie *Doumergue*, T, II, p. 215.

De November-jaarmarkt werd gehouden van 3-18 Nov.

In het begin van het jaar had Bern Waadtland veroverd op de Hertog van Savoye. Het was overwegend Rooms, maar het godsdienstgesprek te Lausanne had de invoering van de Reformatie ten gevolge.

Inzake "Martianus Lucanius" zie men de toelichting op brief 5.

7. AAN GASPARD MEGANDER TE BERN⁹

Zeer oprechte broeder! Genade zij u en vrede van onze Heere.

Ik denk, dat het u reeds voldoende bekend is, welk een last Caroli ons in deze dagen veroorzaakt heeft. Hij heeft namelijk een manier uitgedacht, waarop men de gestorvenen met gebeden zou kunnen helpen: niet om hen van hun zonden te verlossen, maar om hun opstanding te verhaasten.

Het is ongetwijfeld zeer noodzakelijk, van deze kwestie kennis te nemen, vooral in een tijd als deze, nu wij met zovele moeilijkheden worden overstelpt. De eierzuchtige man heeft zich door een of andere nieuwigheid bij het volk willen opdringen, waarbij hij overigens niet in hoge achting staat. Alsof dat iets nieuws was, wat veel vroeger door verschillende schrijvers ook al naar voren gebracht is! Hij eist echter op schaamteloze wijze voor zich de roem van de vinding op, waardoor hij toch wel duidelijk doet uitkomen, met welk een voornemen hij al dadelijk moet bezield geweest zijn, toen hij deze leer openlijk bekend maakte. Zelfs indien wij nu zijn eierzucht de valse roem, die hij voor zich opeist, laten behouden, wat zal hij er dan mee winnen, wanneer duidelijk te bewijzen is, dat zijn vinding niet alleen vreemd en onbeduidend, maar ook dwaas is? Ik neem het op mij, dit aan te tonen.

Zelfs wanneer wij de waarheid of onjuistheid van de leer buiten beschouwing laten, dan kan men in zijn methode, om die leer te verbreiden, toch de zeer grote sluwheid en gemeenheid niet verontschuldigen. Zolang Viret bij hem was, sprak hij over deze zaak geen woord. Nauwelijks brengt Viret ons een bezoek, of het lawaai ontstaat terstond. Dit toont duidelijk, dat Caroli listig de afwezigheid van zijn collega heeft afgewacht, om de rust in de kerk te verstoren. Hierbij komt, dat op raad van u, bij besluit van alle broeders, bepaald was, dat niemand iets, wat nog niet vernomen of ongewoon is, tot het volk zou brengen, tenzij na overleg met verscheidene broeders. U weet, hoe juist en nuttig deze maatregel is ten bate van de eenheid in de leer. Door dit besluit meenden wij onze kerken het best beveiligd te hebben tegen het gevaar van onenigheid. Hij heeft echter niet alleen in het geheel niet overwogen, welk een schade hij door zijn roekeloosheid het Rijk van Christus heeft berokkend, maar ook heeft hij een besluit van de gehele kerk met voeten getreden. Ofschoon hij tot nog toe niet alleen geleefd heeft zonder inachtneming van regels, maar ook zonder enig verstandig overleg, zo had hij toch moeten bedenken, dat hij thans een andere leefregel behoorde te volgen. Maar wat is dat nu voor een manier, om een zaak te behandelen! Nooit is er iets dolzinnigers gehoord! Wat blijkt hieruit duidelijk, dat het zijn bedoeling was, juist ons vijandig te bestoken! Hoe groot was zijn opgewondenheid, hoe woest zijn geschreeuw, hoe bitter zijn woorden!

Eerst reisde Viret naar Lausanne terug, maar toen hij niets bereikte, ben ik op dringend verzoek van de broeders ook zelf toegesneld. Zeer aanmatigend weigerde Caroli hardnekkig, om ten overstaan van uw afgevaardigden rekenschap af te leggen van zijn handelwijze. Onze bemoeienis, hem daartoe te bewegen, belasterde hij, als zou zulks een laag complot zijn, om hem te doen vallen. Hoewel het toch boven alle twijfel verheven is, dat ik nooit met hem op vijandige voet heb gestaan, en dat Farel en Viret nooit tegen hem in toorn ontstoken zijn, dan alleen om zijn onzedelijke levenswijze. Viret weerlegde al dergelijke draaierij en laster met zo'n gemakkelijke, dat hem, daar hij zeer duidelijk in verlegenheid gebracht was, op dit punt de mond werd gesnoerd. Ten einde toch in enig opzicht de meerdere te schijnen, beschuldigde hij ons allen tezamen van Arianisme. Ik stond ogenblikkelijk op, en las de belijdenis uit onze Catechismus voor, die geciteerd is in het officieel aan uw college gerichte schrijven. Hij was daarmee echter niet tevreden, maar verklaarde, dat wij bij hem in verdenking bleven, totdat wij de geloofsbelijdenis van Athanasius zouden hebben ondertekend. Ik antwoordde, dat het mijn gewoonte was, niets anders als Gods Woord te erkennen, dan nadat het grondig gewikt en gewogen is. Toen leerde ik de woede van het ondier kennen! Op tragische toon riep hij uit: *dat is een woord, een christen onwaardig!*

⁹ C. R. 50 – Herm. 611.

De afgevaardigden zeiden, dat een synode noodzakelijk was, om deze dingen te bespreken, en zij namen op zich, hiervoor de nodige stappen te doen. Ik kan u niet genoeg onder woorden brengen, en u kunt het zich niet indenken, welk een gevaar de Kerk bedreigt, indien de zaak nog langer uitgesteld wordt. Wij meenden daarom niet te moeten wachten, totdat de afgevaardigden hun woord hielden, maar achtten het beter, deze aangelegenheid te verwijzen naar u en uw collega's. In deze zin is een officieel schrijven aan uw college gericht.

U echter, zeer oprechte broeder, die in deze de grootste invloed hebt, en overeenkomstig uw bekwaamheid boven anderen steun behoort te verlenen, u meen ik in het bijzonder te moeten vragen, of u aan deze zaak ernstig uw aandacht wilt schenken. U kunt bijna niet geloven, hoe ernstig door deze ene slag de tot hiertoe gelegde fundamenten aangetast zijn, omdat de onwetenden nu horen, dat wij het onder elkaar niet eens zijn in de leer; en het lijdt geen twijfel, of er volgt weldra nog iets ergers, als wij niet te rechter tijd het kwaad stuiten. Reeds worden enigen van ons bedriegers genoemd, omdat zij niet alleen het bidden voor de doden negeerden, maar ook pertinent weigerden het te doen. Nu al wordt ons door de boeren voor de voeten geworpen, dat wij het eerst onder elkaar maar eens moeten zien te worden, voordat wij trachten, anderen tot ons gevoelen over te halen. Bedenk nu zelf maar, wat er uit een dergelijk voorspel nog voortvloeien kan. De smet, welke die valse aanklager ons aangewreven heeft, kan ons niet langer blijven aankleven, daar anders het hele Evangelie door de smaad van de goddelozen afgemaakt wordt. Er moet dus voor gezorgd worden, dat alle Franssprekende predikanten, die onder het gezag van uw republiek staan, in een synode bijeengeroepen worden, om daar al dergelijke geschillen te beslechten. Dit moet zeer spoedig gebeuren: als het maar even mogelijk is, moet getracht worden, de vergadering nog vóór Pasen te doen plaats hebben. Er zijn nog allerlei andere kwesties, welke bespreking vóór die dag alleszins nuttig zou zijn. Aangezien wij vernemen, dat sommigen zoiets mompelen van een "brood-wordend" lichaam van Christus, zo is het noodzakelijk, dat wij de onbezonnenheid van dezulken tijdig tegengaan. U zult er dus, vroom en verstandig als u bent, wel voor zorgen, op zulk een beslissend ogenblik aanwezig te zijn, en bewerkstelligen, dat de synode niet tot Pasen wordt uitgesteld.

Uw ceremoniënboekje, dat Maurus op ons verzoek vertaald heeft, hebben wij met het onze vergeleken. Behoudens in omvang, verschilt het er in 't geheel niet van. Onlangs heb ik het bij mij gestoken, toen ik naar Lausanne ging, aangezien ik hoopte, ook nog wel naar Bern te zullen doorreizen. Het lijkt mij beter, nu maar de dag van samenkomst van de synode af te wachten. Wij kunnen het dan op ons gemak bespreken. Ik verzoek u, vooral niet na te laten, mij daarover en over de aankondiging van de synode te schrijven. De onzen zullen niet in gebreke blijven, aanwezig te zijn.

Gaspard Megander was de meest invloedrijke predikant te Bern. Zie ook de toelichting op brief 8.

Pierre Caroli was één van de eerste priesters, die voor de Hervorming gewonnen werden. Deze overgang schijnt niet geheel uit overtuiging te hebben plaats gehad. In 1536 werd hij predikant te Lausanne, en dus collega van Viret. Uit deze brief blijkt, dat hij "een domme ketterij uit de oude doos" heeft gehaald. Caroli's optreden heeft van de kerk in de toekomst nog veel last bezorgd. Voor het gehele verloop van het proces zie men een zestal artikelen van de hand van A. Janse in de 17e jaargang van *De Reformatie* (1936/37).

De eerste Franse Catechismus van Genève verscheen in 1537. Ten einde de buitenlandse kerken te dienen, gaf Calvijn in 1538 een Latijnse vertaling. Het geval Caroli is hiertoe een stimulans geweest. Zie *Doumergue*, T. II, p. 231.

Het schijnt, dat Megander Calvijn's verzoek niet heeft kunnen of willen steunen. Zie *Herminjard*, T. IV, p. 190. In ieder geval is de synode niet volgens Calvijn's wens vóór Pasen (1 April) gehouden, maar eerst op 14 Mei te Lausanne. Met algemene stemmen werd Caroli afgezet.

Het ceremoniënboekje, dat de liturgie van Bern bevat, verscheen in het Duits op 16 Maart 1529. De liturgie van Genève dateert van 1533, en is door Farel opgesteld.

Maurus Musaeus (of Frans: Morelet du Miseau) had waarschijnlijk tijdens een verblijf te Bazel Duits geleerd. Calvijn zelf kende die taal niet. Op 1 Augustus 1557 schreef Calvijn aan de Duitse predikant Andreae, dat hij diens boek aan een vriend ter lezing gegeven had, opdat die hem de hoofdzaken zou kunnen mededelen, aangezien hijzelf geen Duits kende. Zie C. R. XLIV, col. 553. Deze brief is geschreven te Genève, 20 Februari 1537.

8. AAN MARTIN BUCER IE STRAATSBURG¹⁰

Ik begin te vrezen, beste Bucer, dat wij streven naar een Concordie, die alleen door het vergieten van het bloed van vele vrome mannen tot stand kan komen. Wat nog niet zeggen wil, dat ik mij terugtrek, maar wel, dat ik wens, dat de Concordie van dien aard zij, dat alle goedgezinden zich bij ons kunnen aansluiten. Indien dit ons streven is, dan moeten alle omhulsels, die voor al te vreesachtige lieden een verhindering schijnen te zijn, om tot ons te komen, weggenomen worden. Er zijn echter enige punten, waartegen wijzelf meenden te moeten optreden, want Luther droomt blijkbaar van één of andere verandering van óns vlees in dat van Christus, of omgekeerd. Ook moet hij niet met het verzinsel komen, dat Christus' lichaam oneindig is, terwijl hij evenmin mag eisen, dat dit plaatselijk tegenwoordig zij. Want allen, die tot nog toe bedoelde Concordie begeren, staan tegenover dergelijke beweringen argwanend. Wanneer Luther ons met onze belijdenis aanvaarden wil, dan is mij niets liever, maar hij is intussen niet iemand, aan wie men in Gods Kerk zich veel gelegen moet laten liggen. Wij zouden wel driedubbele, gruwelijke barbaren zijn, wanneer wij geen rekening hielden met zovele duizenden, die zich tegen een dergelijke Concordie fel zouden verzetten. Wat ik van Luther denken moet, weet ik niet, alhoewel ik van zijn oprechte vroomheid stellig overtuigd ben. Was het maar niet waar, wat de meesten, die hem overigens geen onrecht willen doen, beweren, dat zijn standvastigheid met een zekere koppigheid vermengd is! Tot deze onderstelling geeft hijzelf wel wat aanleiding. Indien het juist is, wat ik onlangs vernomen heb, dat door al de Wittenbergse kerken het gerucht gaat, dat hij bijna alle kerken gebracht heeft tot het erkennen van haar vergissing¹¹, dan is dit toch wel een vreselijke ijdelheid. Hadden wij niet te kampen met ziekelijke eierzucht, zou de wetenschap, dat Christus de Waarachtige is, en dat Zijn Waarheid straalt uit mensenharten, ons dan niet voldoende zijn? Waarlijk, ik zie, wat er van deze dingen komen zal. Er zal niets goeds tot stand gebracht kunnen worden, zolang die waanzinnige eierzucht ons drijft.

Aan weerskanten moet dus de herinnering aan het verleden begraven worden, willen wij streven naar een duurzame vrede. De strijd was te scherp en te bitter, zodat men niet aan hem denken kan, zonder weer enkele vonken aan te blazen. En wanneer Luther zó naar overwinningsroem blijft haken, dan kan een oprechte Concordie nooit gedijen tot zuivere waarheid Gods. Want zijn gebrek bestaat niet alleen in hooghartig kwaadspreken, maar ook in onwetendheid en schrikkelijke zinsbegoocheling. Hoe dwaas liep hij aanvankelijk van stapel, toen hij zei: *het brood is het lichaam van Christus Zelf!* Wanneer hij nu nog van mening is, dat het lichaam van Christus in het brood zit, dan moet ik ook dit voor een afschuwelijke dwaling houden. En wat te zeggen van de andere aanhangers van deze leer? Hebben zij niet erger dan Marcion over het lichaam van Christus gesproken? Indien nu de Zwitsers voornemens zijn, dergelijke dwalingen te bestrijden, hoe zal dan op die manier de weg tot eenheid gebaad worden? Als u bij Maarten door invloed of aanzien dus iets vermoogt, tracht dan te bewerken, dat hij degenen, met wie hij tot nog toe in de meest heilloze strijd gewikkeld is, liever aan Christus, dan aan zichzelf wil onderwerpen, en dat hij vooral aan de waarheid de hand reikt, waarmede hij thans klaarblijkelijk in strijd is.

Ieder voor zich zou dus eigen dwaling openhartig moeten erkennen, en ik kon niet nalaten, u te

¹⁰ C. R. 87 – Herm. 677.

¹¹ n.l. de aanneming van de Concordie.

verzekeren, u zult u dit nog wel herinneren, dat die vleierende manier, waarop u uzelf en Zwingli hebt trachten te verontschuldigen, mij niet bevalt. Aan de andere kant past het echter evenmin, dat de één de ander beledigt. Konden alle smaadwoorden maar op mijn hoofd neerkomen! Al ben ik er van verzekerd, dat ik door God, sedert ik Zijn Woord heb mogen smaken, nimmer zó verlaten geweest ben, of ik heb over het gebruik van de sacramenten en het deel-hebben aan het lichaam van Christus steeds Godvruchtig gedacht, toch zou dit de Concordie niet tegen behoeven te houden. Stel, dat er bij ons een verkeerde beschroomdheid gevonden wordt, om onze fouten te erkennen, wie zou die schroom niet moeten verontschuldigen tegenover de koppige hoogmoed van Maarten, waarover men spreekt?

U moet zich dus inspannen, beste Bucer, dat alles aan beide zijden een behoorlijk verloop heeft. *Een moeilijke taak!* zult u zeggen. Ik erken dit ongetwijfeld, doch aangezien u haar op u genomen hebt, moet u er ook ernstig aan werken. Ik zeg niet, dat u succes hebben moet, maar wel, dat u het moet proberen. Komt het u niet onverdraaglijk voor, dat zoveel kerken, die over heel Saksen toch niet te versmaden zijn, zó in het onzekere gelaten worden, te meer, aangezien zij zich tot een redelijke Concordie bereid verklaard hebben? Indien u dus verlangt, dat de Zwitsers hun koppigheid afleggen, bewerk u dan van uw kant bij Luther, dat hij er mee ophoudt, zich zo heerszuchtig te gedragen.

Martin Bucer was predikant en professor te Straatsburg. Hij streefde naar een verzoening tussen de Zwitserse en Lutherse kerken. In 1536 was er een Concordie gesloten, die een overeenstemming tussen Luthersen en Gereformeerden bedoelde tot stand te brengen inzake de Avondmaalsstrijd. Aanvankelijk had Luther met deze Concordie zijn instemming betuigd, doch weldra ontstak hij wederom in toorn tegen de Zwitsers. Megander, predikant te Bern, en vurig discipel van Zwingli, was van de Concordie vijandig, en wilde niet toegeven, hetwelk zijn afzetting ten gevolge had. Onder de indruk van deze verwickelingen, geeft Calvijn zijn oordeel over Luther.

Uit een passage in deze brief blijkt, dat Calvijn ook niet met Zwingli's zienswijze inzake het Avondmaal akkoord ging. *Doumergue* is van oordeel, dat Calvijn hem niet in alle opzichten recht heeft laten wedervaren. Zie T. II, p. 569.

Men vergelijkte het tamelijk scherpe oordeel, dat Calvijn in elke brief over Luther geeft, met dat in de brieven 35 en 36.

Uit deze brief, die geschreven is te Genève, 12 Januari 1538, is alleen het gedeelte genomen, dat over Luther handelt.

9. AAN HENRI BULLINGER TE ZÜRICH¹²

Genade zij u en vrede van God, de Vader, en van de Heere Christus. Zeer oprechte en geleerde broeder!

Wanneer ik omstandig onze hachelijke toestand zou willen verhalen, dan zou dat een lange geschiedenis worden. Ik spreek van "onze" toestand, omdat hij het is, die de kerk, aan wier hoofd wij overeenkomstig Gods wil staan, reeds lange tijd kwelt, en vooral nu grotendeels drukt. Maar aangezien ik op het ogenblik niet over genoeg vrije tijd beschik, om alles in bijzonderheden uiteen te zetten, en de goede brengers van deze brief zelf wel één en ander kunnen vertellen, zal ik u niet met

¹² C. R. 93 – Herm. 685.

een al te lange brief lastig vallen. Want ook al hebben zij wellicht de bron van het kwaad zelf niet bemerkt, noch ook, waarop het streven van de snoodaards gericht is, in ieder geval hebben zij duidelijk kunnen zien, hoe de dingen er hier bijstaan. Hadden wij toch maar één dag, om vrijuit met elkaar te overleggen! Ik vertrouw, dat wij niet zonder rijke vrucht uiteen zouden gaan. Want ik heb allerlei onderwerpen te bespreken, die wij niet zonder gevaar in een brief samenvatten en afdoen kunnen, als wij ze niet rijpelijk aan alle kanten overwogen en besproken hebben.

Slechts het volgende wil ik in het voorbijgaan aanduiden. Het wil mij voorkomen, dat wij geen duurzame kerk zullen hebben, zolang niet de oude, dat is de apostolische tucht hersteld is, waarvan het gemis in zoveel opzichten gevoeld wordt. Wij hebben nog niet kunnen verkrijgen, dat men de zuivere en heilige praktijk van de excommunicatie hersteld heeft, en evenmin, dat men de stad, die in verhouding tot haar uitgebreidheid zeer dicht bevolkt is, verdeeld heeft in parochies. Het gevolg van deze verwarde regeling is, dat het volk in ons meer predikers dan zielzorgers ziet. Er zijn nog vele andere dingen, die wij gaarne grondig zouden willen verbeteren, maar wij kunnen de juiste methode niet vinden, als één en ander niet geschiedt door geloof, ijver en toewijding van allen. Ach, dat het mogelijk ware, dat er eindelijk onder ons eens een zuivere en oprechte Concordie tot stand kon komen. Wat zou ons dan verhinderen, een soort generale synode bijeen te roepen, waar iedereen ter tafel zou kunnen brengen, wat voor zijn eigen kerk het meest bevorderlijk was; waar door gemeenschappelijk overleg een plan, om iets ten uitvoer te brengen, kon worden overwogen, en waar, indien nodig, steden en vorsten elkaar door wederzijdse aansporingen bemoedigden, en elkaars invloed versterkten? Maar in een verwarring als wij kennen, is er des te meer aanleiding, de Heere te bidden, dat Hij ons een weg opene.

Pellican heeft ons bericht, dat u een heel welwillend en vriendelijk antwoord van Luther ontvangen hebt. Ook Grynaeus verzekert, dat hij hierdoor goede hoop heeft, dat de tegenpartij de vrede zal inwilligen. Wij konden echter nog niet te weten komen, hoe het antwoord precies luidt. De kerk, die, met het oog op haar onmiddellijke nabijheid, ons over alles het best had kunnen inlichten, heeft ons geen woordje waardig gekeurd. Laat u echter, indien de gelegenheid zich voordoet, niet na, ons ten minste de hoofdzaken uiteen te zetten.

Farel laat u groeten. Groet uit mijn naam hartelijk de in de Heere geliefde broeders, uw collega's Pellican, Léon Jude, Bibliander, en ook Friess.

De Heere beware u allen in gezondheid, tot uitbreiding van Zijn Koninkrijk.

Genève, 21 Februari 1538.

Geheel de uwe,

Calvijn

Henri Bullinger was een vriend van Zwingli, en predikant te Zürich.

In Genève moesten de burgers de reformatorische belijdenis bezweren. Velen bleken weigerachtig te zijn, en kweekten verzet tegen Calvijn en Farel. De verkiezingen van Februari 1538 leverden als resultaat op, dat de Raad in meerderheid uit tegenstanders van de reformatoren bestond, terwijl ook de vier nieuwe burgemeesters tot de oppositie behoorden. Men wenste geen kerkelijke tucht, maar uitbreiding van de bevoegdheden van de politie over het gedrag van de burgers. Op deze wijze trad de staat in de bevoegdheden van de kerk, wat Calvijn niet dulden kon, omdat de kerk van de staat onafhankelijk behoort te zijn. Zie *Doumergue*, T. II, p. 270.

Wanneer Calvijn opmerkt, dat een naburige kerk hem wel eens van Luther's schrijven op de hoogte had kunnen stellen, dan richt hij een zacht verwijt tot die van Bern.

Pellican was Professor te Zürich; Jude een collega van Bullinger; Bibliander (of Duits: Buchmann) hoogleraar in de theologische exegese te Zürich; Friess "directeur" van de hogeschool te Zürich. Zie voor Grynaeus de toelichting op brief 20.

10. AAN DE RAAD TE BERN¹³

Eerst wilde de Raad Coraud verhinderen, voor te gaan in de bediening des Woords, zonder te beschikken over betrouwbare gegevens, waaruit was komen vast te staan, dat hij te kort geschoten was in de uitoefening van zijn ambt, alleen afgaande op valse berichten.

Omdat Coraud, niettegenstaande dit verbod, toch gepreikt heeft, werd hij in de gevangenis geworpen en zo streng behandeld, dat niemand met hem spreken mocht; zelfs zijn geleider, die hem gewoon was voor te lezen, mocht niet bij hem komen.

Deze gevangenhouding was een onrechtmatige daad, aangezien Coraud niets tegen orde en recht heeft willen ondernemen, te meer, daar hij zich te voren beroepen had op de Raad van Tweehonderd, en verlangd had, zijn ambt te kunnen blijven vervullen, totdat er over zijn aanklacht zou zijn beslist.

Toen men de Raad honderd burgers als borg aanbood, wilde deze hem tegen geen enkele borgstelling in vrijheid laten, doch verklaarde, hem alleen in hechtenis te houden, omdat hij het preekverbod had overtreden: waarlijk een argument van niets!

Wat ons beiden betreft, al heeft men ons de reden van onze verbanning uit de stad niet meegedeeld, wij hebben wel vernomen, dat er twee redenen worden aangevoerd; wij zouden namelijk tegen de bevelen van de Raad in verzet gekomen zijn, en geweigerd hebben, de ceremoniën in overeenstemming te brengen met die van de Heeren te Bern. Beide beschuldigingen zijn onwaar, aangezien wij gedaan hebben, wat in ons vermogen lag, de Raad te gehoorzamen, en bedoelde overeenstemming geenszins zoomaar van de hand hebben gewezen. Integendeel hebben wij verklaard, gaarne te willen overwegen, op welke manier zij tot opbouw van de kerk zou kunnen tot stand komen.

Dat deze argumenten niet steekhoudend waren, blijkt duidelijk uit de bereidheid van de Raad, deze aangelegenheid uit te stellen tot de Synode van Zürich, op voorwaarde, dat wij er mee akkoord zouden gaan, dat onze collega uit het predikambt zou worden ontzet. Toen wij daarin, op grond van het nadrukkelijk verbod van de Heilige Schrift, niet bewilligden, begon men ons hoe langer hoe meer in het nauw te drijven.

Toen wij op Pasen het Heilig Avondmaal absoluut niet bedienen wilden, betuigden wij openlijk voor het volk, dat zulks zijn oorzaak niet vond in de brood-kwestie, die wij, als zijnde een zaak van weinig belang, aan de vrijheid van de kerk overlaten, maar dat wij overwegende bezwaren hadden, het te bedienen, omdat wij een zó heilig mysterie zouden ontwijden, gezien de slechte gezindheid van het volk. Wij wezen in dit verband op de wanorde en gruwelijkheden, die momenteel in de stad plaats vinden; op de vreselijke godslasteringen en de bespotting van God en Zijn Evangelie; als ook op het oproer, de sekten en de verdeeldheid. Zonder enige bestraffing waren talloze malen Gods Woord en het Heilig Avondmaal openlijk bespot en beledigd.

Al zou men een schijn van verontschuldiging kunnen aanvoeren, men zal toch niet vermogen te ontkennen, dat men in strijd met alle rechtvaardigheid en rechtsorde tegen ons opgetreden is; want nimmer heeft men ons willen toestaan, rekenschap af te leggen van ons handelen, maar zonder ons gehoord te hebben, heeft men zowel de Raad van Tweehonderd, als het volk tegen ons opgezet, ons overladend met beschuldigingen, die noch voor God, noch voor mensen waar bevonden zullen worden.

Door een dergelijk optreden bewijst men genoegzaam, niets anders te zoeken, dan door opschudding en schandalen het Evangelie in diskrediet te brengen. Reeds vóór een half jaar ging in Lyon en andere Franse steden het gerucht, dat enige kooplieden goederen verkopen wilden tegen een hogere prijs, te betalen, wanneer wij verbannen zouden zijn. Hieruit ziet men, dat wij te doen hebben met kuiperijen van oudere datum. Men heeft er zich zelfs niet toe bepaald, onze goede naam

¹³ C. R. 110 – Herm. 705.

te bekladden, maar ook heeft men verscheidene malen geroepen, ons in de Rhône te zullen werpen.

Corand was vroeger monnik, daarna hofprediker van de Koningin van Navarre geweest. In 1534 werd hij blind. Volgens een mededeling van Beza is Coraud in 1536 door Calvijn naar Genève geroepen, waar hij in het volgend jaar het predikambt aanvaardde.

Het conflict, waarvan in deze brief sprake is, liep over de vraag, of er bij het Avondmaal ongezuurd brood (ouwels) gebruikt zou worden. Om Bern ter wille te zijn, besloot de Raad van Genève hiertoe. De Reformatoren gingen met deze beslissing van de wereldlijke macht over kerkelijke zaken niet akkoord, maar wensten de kwestie behandeld te zien op een generale Zwitserse synode. Dat Calvijn overigens inzake de uiterlijke viering van het Avondmaal zeer soepel is, blijkt ook uit zijn *Institutie*, IV, XVII, 13.

Op 23 April had de Raad het besluit genomen, dat Calvijn en Farel binnen drie dagen de stad moesten verlaten. Na enkele dagen moest ook Coraud vertrekken.

Deze brief, die geschreven is mede uit naam van Farel, is opgesteld te Bern, 27 April 1538.

11. AAN VIRET EN CORAUD TE LAUSANNE¹⁴

Eindelijk zijn wij te Bazel aangekomen, maar doornat van de regen, en volkomen uitgeput van vermoeidheid. Ook volbrachten wij de reis niet zonder gevaar, daar één van ons beiden bijna in een onstuimige rivier is verdronken. Wij ondervonden van die rivier echter meer welwillendheid, dan van onze eigen mensen. Zij toch wilden ons, tegen alle recht en gerechtigheid in, te gronde richten; die rivier daarentegen heeft, door ons te sparen, aan Gods barmhartigheid gehoorzaamd. Tot nog toe hebben wij geen vaste woonplaats, daar Grynaeus zijn woning in het gymnasium reeds aan Operin heeft afgestaan.

Uit Bern zijn wij vertrokken, zonder afscheid te nemen van de Raad.

Men had gemeenschappelijk eens een besluit tegen ons moeten nemen! Wij zagen namelijk wel, dat velen geneigd waren, ons niet te laten vertrekken. Zelfs hoorde men hier en daar de mening verkondigen, dat het niet goed te keuren zou zijn, wanneer wij een zó duidelijke roeping van de hand wezen. De Heere heeft ons echter een uitweg geopend, opdat wij niet onbezonnen zouden handelen. Want toen wij een zitting van de Raad verlangd hadden, zijn wij onverrichter zake verwezen naar later. Na dit antwoord scheen het ons toe, dat wij voor ons meer dan genoeg gedaan hadden.

Uw zaak, Coraud, hebben wij naar vermogen bij welgezinde lieden bepleit, maar op een wijze, dat u aan niets gebonden bent, voordat wij elders alles in het werk hebben gesteld. U weet, wat we willen. Wanneer wij een vaste gastvrije woning gevonden hebben, zullen wij u zo spoedig mogelijk uitvoeriger schrijven.

Vaarwel! beste broeders en vrienden.

Bazel.

Uw broeders Farel en Calvijn

Brenger van deze brief, wie wij opdracht gegeven hebben, de paarden terug te brengen, wil proberen, bij u een hem passende betrekking te vinden. Zie daarom eens, in welk opzicht hij met zijn krachten de Kerk van Christus dienen kan. Wij geloven, dat hij een degelijke jongeman is, die in de goede letteren niet onbedreven is. Als hij het u waard lijkt, rekening met hem te houden, dan zouden wij hem ook om onzentwil bij u willen aanbevelen.

¹⁴ C. R. 120 – Herm. 716.

Na uit Genève verjaagd te zijn, hebben Farel en Calvijn geen recht kunnen verkrijgen. In Bazel vonden zij een gastvrij onderdak bij Operin, de boekdrukker en hoogleraar in het Grieks. Vóór zijn vertrek naar Straatsburg bracht Calvijn nog enige dagen door bij Grynaeus (vgl. brief 20). Zie *Herminjard*, T. V, p. 20, 87, 147; en *Doumergue*, T. II, p. 294.

Het is niet te verwonderen, dat Calvijn niet in Bern, dat het oor leende aan valse berichtgevingen uit Genève, heeft willen blijven.

Voor Coraud werd een predikantsplaats overwogen in het graafschap Montbéliard.

Het was in Calvijn's dagen gewoonte, voor een reis een paard te huren. Men had dan iemand nodig, om het terug te brengen.

Deze brief, die van Calvijn's hand is, is geschreven omstreeks 6 Juni 1538.

12. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL¹⁵

De genade des Heeren zij met u.

De man, die uw paard teruggebracht heeft, had mij beloofd, na drie dagen te zullen terugkeren. Toen er vijf dagen verlopen waren, gaf ik het op, nog langer op hem te wachten, maar begon om te zien naar een andere bode. Want ik twijfelde er niet aan, of u zou, wanneer mijn zwijgen u al te lang zou voorkomen, mij nalatigheid en luiheid verwijten. Terwijl ik mij met deze gedachten bezighield, kwam de bewuste bode plotseling opdagen, en deelde mij mee, dat hij over twee dagen zou vertrekken.

Het volgende, wat uw brief betreft. Aangezien u mij bevolen hadt, u bij Grynaeus te verontschuldigen, met het oog op uw onbeleefdheid, deel ik u mede, dat ik mij van deze opdracht naarstig gekwetend heb. Aan tafel vertelde ik Grynaeus, dat mij, ingeval hij door uw langzaam reizen mocht terugdenken aan uw onbeleefd vertrek, uit een brief van u gebleken was, dat uw aanvankelijke haast gestuit is door de regen. Daarop las ik hem uw brief voor, terwijl ik er mijnerzijds één en ander aan toevoegde, wat als een ernstig excuus kon gelden. Een dergelijke rechtvaardiging was voor hem zó overbodig, dat hij uw misplaatste bezorgdheid grappig opgenomen zou hebben, als de omstandigheden, waardoor hij momenteel geheel in beslag genomen wordt, hem geen parten hadden gespeeld.

Waar onze opvolgers ten slotte zullen terechtkomen, meen ik uit het begin van uw brief te kunnen opmaken. Daar zij in hun woede nu reeds aan elke schijn van vrede een eind gemaakt hebben, zo menen zij, niets beter te kunnen doen, dan ons door smadelijke beschimpingen te krenken, en ons op die manier bij het hele volk en de enkeling zeer gehaat te maken. Daar wij echter wel inzien, dat hun kwaadspreken niet buiten Gods wil omgaat, zo verkeren wij geenszins in twijfel omtrent het doel van deze wil van de Heere. Laten wij ons dus vernederen, opdat wij niet bevonden worden, God te weerstreven, Die onze vernedering wil. Intussen zullen wij Zijn dag afwachten, want snel zal de krans van de overmoed van de dronken lieden in Ephraïm verwelken¹⁶. Ik zou wel willen, dat u zich over mij niet zoveel moeite gaf. Sedert uw vertrek heb ik mij zeer ernstig beziggehouden met de vraag, of het aanbeveling zou verdienen, wanneer ik terstond naar elders geroepen werd. Ik kan u niet zeggen, hoezeer de vrees mij kwelt, dat zij, die in hun hart ons vrezen moesten, omdat zij een kwaad geweten hebben, geloven zouden, dat wij met voorbedachten rade hier een geschikte stelling hadden ingenomen, om het ons aangedane onrecht te wreken. Ook ben ik bang, dat zij zich in dat geval zouden opmaken tot een nieuwe strijd, en niet zouden rusten, totdat zij een nieuwe opschudding verwekt hadden, om ons onmogelijk te maken. Ga ik echter nog verder weg, dan kan een dergelijke verdenking niet zo gemakkelijk opkomen, want niemand zal toch zó kwaaddenkend zijn, om te menen, dat wij met zulk een onbeduidendheid iets belangrijkers in ons schild voeren. Wanneer u dit nog niet toegeeft, laten wij de zaak dan uitstellen, totdat er óf geen hoop meer is op

¹⁵ C. R. – Herm. 731.

¹⁶ Jesaja 28: 1.

een samenkomst, waarnaar de Straatsburgers blijven streven, óf door haar resultaat, ingeval zij tot stand komt, toont, wat we doen moeten. In de Naam van de Heere verzoek ik u dringend, omtrent mij niets te beslissen, zonder mij een weinig van te voren te hebben gewaarschuwd. Uit de brief van Bucer zult u zien, wat zijn gevoelen is. Aan Grynaeus heeft hij een andere brief geschreven; ik heb nog geen gelegenheid gehad, hem te lezen. Ik heb echter zeer sterk het vermoeden, dat hij er nog steeds op aandringt, dat ik mij daarheen¹⁷ zal terugtrekken. Ik doe dat echter niet, als niet een dringender noodzaak mij daartoe zal bewegen.

Voor zover ik heb kunnen merken, heeft hij, die u kent, daar op de meest eierzuchtige wijze getracht, zich door connecties een weg te banen tot het predikambt. Van tijd tot tijd lekken er gezegden uit, die meer laten vermoeden dan zij bewijzen. Daar hij hoopte, dat ik eerstdaags van hier zou weggaan, spoorde hij mij aan, iets te beginnen, dat ik dan weldra aan hem zou kunnen overlaten. Hij wist natuurlijk nog niet, wat er met u zou worden verhandeld, en ook ik deed, alsof ik er niets van wist. Hij zei eens: *“Doet het u geen leed, voor zulk een grote menigte te zwijgen? Zou er hier geen leegstaand kerkgebouw te uwer beschikking zijn?”* Ik antwoordde hem, dat er ook bij ons thuis wel gehoorzalen waren, die niet ongeschikt zouden zijn. Hij wilde echter een openbaar gebouw. Slechts éénmaal heeft hij bij ons gegeten, en reeds aanstonds wilde hij door mijn bemiddeling in de kring van Grynaeus' vrienden opgenomen worden. Geen verontschuldiging baatte. Steeds onbeschaamder drong hij aan, totdat ik ten slotte zijn onbeschaamdheid binnen de perken hield, door mee te delen, wat Grynaeus gezegd had.

De eigenaar van het paard heb ik betaald, terwijl ik mij ook van uw overige opdrachten gekweten heb. Grynaeus groet u vriendelijk, en verzoekt u, hem wegens zijn werkzaamheden te verontschuldigen, wanneer hij u zelf op het ogenblik niet schrijft. Ook Operin, De l'Etang en Du Taillis groeten u. De laatste twee zijn van hier vertrokken. De Heere behoeft u, en zegene uw pogingen door de kracht van Zijn Geest. U zult het mij wel niet kwalijk nemen, dat ik de brief van Capito, die ik u ongezegeld zend, gelezen heb. Stuur de beide brieven van Bucer terug, of bewaar ze goed; iemand mocht ze later nog eens kunnen gebruiken. Groet, niet krachtens uw bekende vriendelijkheid, maar werkelijk uit mijn naam, al onze broeders; vooral hen, die u weet, dat ik bedoel. Indien u wilt, dat wij u schrijven, zorg dan, dat wij een bode van u krijgen.

Bazel, 4 Augustus 1538

Uw Calvijn

Na het schrijven van deze regels, heb ik de brief van Bucer gelezen, waarin hij ons dringend vermaant, niet bij elkaar te blijven, daar hij vermoedt, dat de één de ander zal opzetten, waartoe wij beiden nogal neiging hebben. Daarom wenst hij, dat ik daarheen¹⁸ ga, opdat mijn prikkelbaar temperament door al te veel praatjes niet in de war gebracht worde.

Het overhaaste vertrek van Farel, in verband waarmee hij zich bij Grynaeus (zie brief 20) laat verontschuldigen, is wellicht veroorzaakt door het aandringen op speed, van de zijde van de afgevaardigden uit Neuchâtel, naar welke stad Farel een beroep had aangenomen.

De opvolgers van Calvijn te Genève waren: Jacques Bernard, Henri de la Mare, Antoine de Marcourt en Jean Morand.

Toen de Straatsburgers zagen, dat Calvijn vrij was, deden zij herhaaldelijk pogingen, hem naar hun stad te doen overkomen. Vooral Bucer, die Calvijn wees op het voorbeeld van Jona, drong er sterk op aan. Farel schijnt Calvijn in zijn omgeving te hebben willen houden.

Wolfgang Capito was predikant te Straatsburg.

¹⁷ d.i. naar Straatsburg.

¹⁸ d.i. naar Straatsburg.

Het is niet bekend, over wie in de voorlaatste alinea sprake is.

Operin woonde in het gebouw, waar de colleges gegeven werden. Daar was dus wel gelegenheid tot preken, indien Calvijn zulks gewild had.

13. AAN WILLEM FABEL TE NEUCHÂTEL¹⁹

De genade en vrede des Heeren zij met u, van harte geliefde broeder!

Ik ben zó in aller ijl uit Bazel vertrokken, dat ik, bij ontelbare andere domheden van mijn brein, ook de brief, die ik beloofd had voor u achter te laten, meegenomen heb. Er was overigens niets aan de orde, dat de moeite waard was, om over te schrijven. Weliswaar ontbrak het mij, drie dagen na mijn aankomst, niet aan een bode, en ook was er al wel één en ander gebeurd, dat stof voor een brief had kunnen bieden. Aangezien ik echter vreesde, de brief niet zonder gevaar de man te kunnen toevertrouwen, wilde ik het schrijven liever tot heden uitstellen.

Dat Kuntz op de hem eigen wijze geschreven heeft, ontkende Bucer niet. Slechts één reden had hem aanleiding gegeven; mij de brief niet voor te lezen; hij wilde mij namelijk niet nodeloos ergeren. U kunt daaruit dus wel de gevolgtrekking maken, hoe bitter hij geweest moet zijn, als Bucer in zijn voorzichtigheid meende, dat ik die brief niet zou kunnen negeren, zonder mij ernstig beledigd te gevoelen. Sultzer prees intussen de verzoenende vriendelijkheid van Kuntz. Hij koesterde hoop, dat er tussen ons en Kuntz met zijn vijandig gezinde raadsheeren nog wel een verzoening tot stand zou kunnen komen, wanneer wij als eersten van onze goede wil blijk gaven. Hoewel dit zeer belachelijk is, vond Bucer het een kleinigheid. Stel je voor, dat men op zoiets kan hopen! Waar zouden we beginnen? Zouden wij anderen trachten te kalmeren, alsof wij de veroorzakers van de strijd zijn? En zelfs, wanneer wij ons daaraan niet onttrekken zouden, hoe zouden dan de beledigingen weer goed te maken zijn? Ik ben ten minste van mening, dat men op die manier noch het verleden weer goed maken, noch voor de toekomst behoorlijk zorgen kan. Wanneer wij voor God en Zijn volk belijden willen, dat het, althans voor een deel, mede aan onze onervarenheid, onze zorgeloosheid, onze nalatigheid en onze dwaling te wijten is, dat de aan onze zorgen toebetrouwde kerk zo vervallen is, dan is het ook onze plicht, onze onbaatzuchtigheid en oprechtheid te betuigen tegenover hen, door wier bedrog, nijd, laagheid en slechtheid het tot zo'n val gekomen is. Gaarne wil ik dus voor God en alle vromen bekennen, dat onze onbekwaamheid en nalatigheid het verdiend hebben, dat wij aldus gestraft worden. Nooit zal ik echter toegeven, dat die arme kerk door onze schuld ineengestort is. Terwijl wij ons bewust zijn, schuldig te staan voor het aangezicht van God, is er echter geen mens, die ons ook maar de geringste schuld kan toeschrijven. Wie ziet niet in, dat wij, als wij schuld bekenden, in de toekomst een voorwerp van spot zouden zijn? Want iedereen zou terstond luid verkondigen, dat wij geen smaad hebben afgewezen, als wij maar weer in het ambt werden hersteld. Ik hoop echter, dat de Heere een betere weg zal openen. Bucer houdt namelijk niet op met schrijven, en zijn gezag kan door Bern niet geminacht worden. Toch zal het de schijn hebben, dat men dit doet, wanneer men hem ten slotte niet in iets toegeeft. Het is verder zijn laatste hoop, wanneer hij de bijeenkomst thans of in het komende voorjaar niet bewerken kan, om dan een redmiddel te vinden. Mogelijk voorziet God, dat het zó beter is, om alles intussen meer te laten rijpen.

Zondag heb ik hier gepreekt. Daar die preek door de lof van alle broeders bij het volk aanbevolen was, waren er veel mensen: deels toehoorders, deels toeschouwers. De broeders zijn van plan, om, wanneer zij zien, dat er een kleine gemeente ontstaat, ook de bediening van het Heilig Avondmaal toe te staan. In Metz, waar alles vijandig staat tegenover de ware religie, en de Raad gezworen heeft, haar geheel uit te roeien, fanatiek geholpen door de priesters, is nu ook nog de onrust van de

¹⁹ C. R. 140 – Herm. 743.

Wederdopers doorgedrongen, met de bedoeling, nieuwe aanstoot te verwekken. Twee mannen zijn er in de Moezel geworpen. Een derde is, na smadelijk gebrandmerkt te zijn, verbannen. Voor zover ik uit gissingen heb kunnen opmaken, was de barbier, die Hermann begeleidde, er één van. Ik vrees, dat deze pest onder de eenvoudige lieden in die stad wijd en zijd verbreid is.

De Heere behoeft u en Zijn overige dienaren, en Hij doe Zijn arbeid door uw handen gedijen.

Groet allen van mij, inzonderheid Thomas en de anderen, die met u mijn gastvrienden geweest zijn.

Uw Calvijn

Calvijn heeft de roeping naar Straatsburg waarschijnlijk begin September 1538 aanvaard.

Kuntz was predikant te Bern, een ruw mens, en fanatiek Luthers. Hij was de Reformatoren slecht gezind. Zie over hem: *Doumergue*, T. II, p. 274.

Sultzer was professor te Bern.

Zie voor het streven van Bucer de toelichting op brief 8.

Hezmann was een wederdoper uit Leiden, die Calvijn vroeger te Genève had tegengestaan. Later heeft hij zijn dwalingen echter afgezworen. Zie *Doumergue*, T. II, p. 411.

Thomas Barberin was predikant te Neuchâtel.

Deze brief is geschreven te Straatsburg, omstreeks 11 September 1538.

14. AAN DE KERK VAN GENÈVE²⁰

Aan mijn zeer geliefde broeders in onze Heere, die overgebleven zijn uit de verwoesting van de kerk van Genève.

De barmhartigheid van God, onze Vader, en de genade van onze Heere Jezus Christus worde u steeds vermenigvuldigd door de gemeenschap van de Heilige Geest.

Tot op heden, beste broeders, zag ik er van af, u te schrijven, in de hoop, dat de brieven van onze broeder Farel, die deze taak voor ons beiden op zich genomen had, u voldoende waren. Ook wilde ik dengenen, die daar op uit zijn, zoveel mogelijk de gelegenheid tot kwaadspreken benemen, om te voorkomen, dat zij lasterlijke praatjes rondstrooien, als zouden wij trachten, u tot ons over te halen, en in enige partijchap bijeen te houden. Toch kon ik mij ten slotte niet inhouden, u te schrijven, daar ik u, zoals mijn plicht meebrengt, de genegenheid wilde tonen, die ik steeds voor u heb behouden, terwijl ik u tevens een bewijs wilde geven van de herinnering, die ik aangaande u in de Heere heb. Ook de vrees, die mij tot nog toe enigermate terughield, zal mij thans niet meer verhinderen, want ik zie wel, dat het voorwendsel, dat snode lieden er uit zouden kunnen halen, om ons te belasteren, ijdel en nietig is. God is ons tot getuige, en onze gewetens getuigen voor Zijn gericht mede, dat het, zolang wij onder u verkeerden, ons enig begeren geweest is, u allen tezamen in oprechte eensgezindheid en eendracht bijeen te houden. Degenen, die zich van ons afgescheiden hebben, met de bedoeling een eigen partij te stichten en door te zetten, hebben de verdeeldheid, zowel in uw kerk als in uw stad, binnengehaald. Zodra wij het begin van deze pest zagen, hebben wij ons, als voor Gods aangezicht, in Wiens dienst wij staan, getrouw beijverd, te zinnen op een middel tot genezing. Daarom spreekt het verleden ons van alle laster vrij. Wanneer het feit, dat wij ons met

²⁰ C. R. 143 – Herm. 748 – Bonnet I, p. 11.

u in verbinding stellen, u er aanleiding toe geeft, ons in gedachtenis te houden, dan kan niemand daar ons een verwijt van maken, want wij zijn er voor Gods aangezicht ten volle van verzekerd, dat wij door Zijn roeping eens nauw met u verbonden zijn geweest. Het mag dus niet in de macht van een mens liggen, zulk een band te verbreken. En zoals wij ons vroeger hebben laten leiden, zo hopen wij ons onder het bestuur van onze Heere te blijven stellen, ten einde geen aanleiding te geven tot verwarring en verdeeldheid, tenzij dan voor hen, die op een dergelijke wijze samenspannen tegen Jezus Christus en al Zijn volk, dat zij volstrekt niet in enig opzicht met Zijn dienaren eensgezind willen zijn. Want als onze goede Heiland voor dat slag van lieden een ergernis en een aanstoot is, wat kunnen wij, die Zijn merkteken in onze ziel en ons lichaam dragen moeten, dan anders verwachten? Het is ons echter een troost, dat wij hun daartoe geen aanleiding geven, zoals onze goede Meester niet gekomen is, om de mensen hindernissen in de weg te leggen, maar veeleer, om voor hen de weg te zijn, waarop allen, zonder struikelen, wandelen zullen.

Welnu, zeer geliefde broeders, daar de hand van de Heere, naar ik verneem, nog steeds uitgestrekt is, om u te bezoeken, en de duivel zich onder Gods rechtvaardige toelating nog immer inspant, de kerk, die onder u opgekomen is, te verstrooien, zo is het mijn taak, u op uw plicht te wijzen. U moet namelijk inzien en overdenken, dat, hoe groot de verdorvenheid dergenen, die u verontrusten en bestrijden, ook is, de aanvallen op u niet zozeer van henzelf komen, dan wel van Satan, die hun boosaardigheid als werktuig gebruikt, om tegen u te strijden. Daaraan herinnert ons de apostel, als hij zegt, dat onze strijd niet gaat tegen vlees en bloed, dat is tegen mensen, maar tegen de machten in de lucht, en de vorst van de duisternis²¹. U weet, hoe noodzakelijk het is, dat men zijn vijand kent, wil men weten, met welk middel men hem weerstaan moet. Wanneer wij ophouden, tegen mensen te strijden, en alleen maar zinnen op wraak en vergelding van het onrecht, dat men ons aandoet, dan is het te betwijfelen, of wij op die manier overwinnen kunnen. Het staat echter vast, dat *wij* dan door de *duivel* overwonnen zullen worden. Voeren wij daarentegen geen strijd tegen mensen, dan alleen, voor zover wij er toe gedwongen worden, hen als tegenstanders op onze weg te vinden, en dan nog voor zover zij vijanden van Jezus Christus zijn, maar wederstaan wij de kuiperijen van die geestelijke vijand, wèl toegerust met de wapenen, waarmee de Heere Zijn volk weerbaar maken wil, dan behoeven wij niet te vrezen, dat wij in die strijd zouden komen onder te liggen. Wilt u evenwel, broeders, waarachtig overwinnen, bestrijdt dan het kwaad niet op gelijke wijze met kwaad, maar laat u, vrij van alle boze neigingen, alleen leiden door ijver tot God, die gematigd zal worden door Zijn Geest, overeenkomstig het voorschrift van Zijn Woord.

Verder moet u bedenken, dat deze dingen u niet overkomen zijn, zonder beschikking van de Heere, Die zelfs door middel van de goddelozen werkt overeenkomstig de Raad van Zijn goede wil. Deze overweging zal uw aandacht afwenden van uw vijanden, teneinde u zelf te beschouwen en te beproeven, en wel zó te beproeven, dat u erkent, een dergelijke bezoeking wel degelijk verdiend te hebben, als tuchtiging voor uw nalatigheid, en als straf voor uw verachting van en onverschilligheid voor het Woord van God, dat onder u verkondigd werd, als ook om uw traagheid in het volgen en oprecht gehoorzamen van Hem. Want u kunt niet als verontschuldiging aanvoeren, dat velerlei gebreken van dergelijke aard bij u niet gevonden werden, en hoe gemakkelijk het u ook zou vallen, u ten opzichte van mensen te verontschuldigen, voor God moet u zich in uw geweten schuldig voelen. Zo hebben de dienaren van God in hun tegenspoed gedaan. Van welke zijde die ook kwam, steeds hebben zij hun gedachten gericht op de hand van God en hun eigen zonden, terwijl zij in zichzelf voldoende redenen vonden, waarom de Heere hen zo kastijden moest. Daniël begreep heel goed, hoe groot de verdorvenheid van de Koning van Babel was, toen hij het volk van God vernietigde en verstrooide, alleen, om aan zijn hebzucht, overmoed en wreedheid te voldoen. Ook zag Daniël wel in, hoe groot de zonde van de Koning was, toen hij het volk Israël onderdrukte. Maar desniettemin zag hij, dat de hoofdoorzaak bij het volk zelf lag, als ook, dat de Babyloniërs

²¹ Efeze 6: 12.

niets tegen Israël hadden vermocht, als de Heere zulks niet had toegelaten. Ter wille van de goede orde, begint Daniël met de belijdenis van eigen zonden, en die van de koningen en van het volk Israël. Wanneer de *profeet* zich zo verootmoedigd heeft, dan mag u wel overdenken, of daartoe bij u niet veel méér aanleiding is. En wanneer dit bij hem nodig was, om Gods barmhartigheid te verkrijgen, hoe verblind zou u dan wel zijn, als u niet verder zou komen dan tot het beschuldigen van uw vijanden, zonder ook maar enigszins eigen zonden te erkennen, welke die van de profeet verre overtreffen.

Wat ons betreft, wanneer het er om gaat, onze zaak te verdedigen tegenover alle onrechtvaardigen en lasteraars, die ons beschuldigen willen, dan weet ik niet alleen, dat ons geweten rein is, om ons voor God te verantwoorden, maar ook hebben wij bewijzen genoeg, om ons van blaam te zuiveren tegenover de gehele wereld. Van deze zekerheid hebben wij voldoende getuigenis afgelegd, toen wij verlangden, ons zelfs tegenover onze tegenstanders te verantwoorden, inzake alles, wat men ons wilde aanwrijven. Wanneer men zich dáartoe bereid verklaart, dan moet men toch wel iemand zijn, die zich terdege rechtvaardigen kan, want in zo'n geval mag men in alles, behalve in zijn goed recht, te kort schieten. Is er evenwel sprake van, voor God te verschijnen, dan twijfel ik er niet aan, of Hij heeft ons verootmoedigd, met de bedoeling, ons onze onwetendheid, onvoorzichtigheid en andere zwakheden te doen inzien, die ik althans bij mijzelf heb ontdekt, en waarvan het mij niet zwaar valt, ze voor de Kerk van de Heere te belijden. Doen wij dat, dan behoeven wij niet te vrezen, onze vijanden daardoor vrij te pleiten, want ook Daniël heeft Nebukadnezar niet gerechtvaardigd, als hij de verdrukking, die het volk Israël onder zijn tirannie te doorstaan had, toeschrijft aan de zonden van dat volk.

Veeleer heeft hij de Koning beschaamd, door hem te tonen, dat hij als het ware de gesel was van Gods toorn, evenals de duivel en zijn trawanten dat zijn. Evenmin is er gevaar, onze zaak aan afkeuring of schande bloot te stellen. Want het feit, dat wij ons aangeboden hebben, ten overstaan van alle kerken rekenschap af te leggen, en te bewijzen, dat wij plichtshalve en trouw ons ambt hebben bediend, waartoe wij ons nog dagelijks aanbieden, wil nog niet zeggen, dat wij hun het recht geven, ons met bijtenden spot te overladen, en te belasteren. Indien wij hun het kwaadspreken niet verhinderen kunnen, sommigen laten zich daartoe niet alleen uit onmatigheid, maar ook uit louter woede verleiden, wij weten, welke belofte ons gegeven is, namelijk deze, dat de Heere onze onschuld zal laten schitteren als de morgenster, en onze gerechtigheid als de zon. Hierop kunnen wij vrijmoedig ons vertrouwen stellen, wanneer wij de strijd aanbinden moeten tegen de hovaardige lieden, ook al staan wij in velerlei opzicht schuldig voor de gerechtigheid van de Heere.

Toch zal de Heere ons in onze vernedering en verwerping niet verlaten, maar ons overvloedig troosten, ten einde ons staande te houden en te versterken. Wij hebben Hem zelfs zeer dicht bij ons, wanneer er in Zijn Heilige Schrift gezegd wordt, dat de tuchtiging, die Hij degenen, die Hem dienen, zendt, tot hun welzijn en heil dient, wanneer zij die ten minste kunnen verstaan. Keert, zeer geliefde broeders, toch steeds tot deze troost terug! Hoezeer de hovaardigen zich ook inspannen, uw kerk tot een ruïne te maken; hoezeer uw gebreken en zonden meer straf verdiend hebben dan u dragen kunt, niettemin zal onze Heere de straffen, die Hij u gezonden heeft, doen uitlopen op uw zaligheid. Zijn toorn tegen Zijn Kerk gaat, juist omdat hij dient, om haar weer in het goede spoor terug te brengen, ras voorbij, gelijk de profeet zegt. Zijn barmhartigheid daarentegen is eeuwig, zelfs tot in komende geslachten, want van de vaderen gaat zij over op de kinderen, en van de kinderen op de kindskinderen. Ziet op uw vijanden, en duidelijk zult u ontdekken, dat al hun wegen op verwarring uitlopen. Niettemin verkeren zij in de mening, hun doel bereikt te hebben. Laat u dus niet ontmoedigen, omdat het onze Heere behaagd heeft, u gedurende enige tijd te vernederen, want Hij is niet anders dan de Heilige Schrift van Hem getuigt, namelijk Degene, Die het nederige en verachte opricht uit het stof; de arme uit het slijk; de kroon van de vreugde reikt aan hen, die treuren en wenen; licht ontsteekt voor hen, die in duisternis zitten; ja zelfs tot leven wekt degenen, die verkeren in schaduwen van de dood. Hoopt er dus op, dat de goede God u zulk een uitkomst

schenken zal, opdat u alle reden hebben zult, Hem te prijzen en te verheerlijken voor Zijn goedertierenheid. Troost u in deze hoop, en sterkt u, om geduldig de tuchtiging van Zijn hand te kunnen verdragen, totdat het Hem behagen moge, u Zijn genade te tonen, wat ongetwijfeld spoedig genoeg het geval zal zijn, als wij ten minste alles kunnen overlaten aan Zijn voorzienigheid, die de juiste tijd kent, en beter weet, wat nuttig voor ons is, dan wij begripen kunnen.

Wees er voor alles op bedacht, waakzaam te zijn in het bidden en smeken, want als al uw verwachting op God gesteld is, zoals behoort, dan kan het niet anders, of uw hart zal bestendig ten hemel geheven zijn, om Hem aan te roepen, en te smeken, om de barmhartigheid, die u van Hem inwacht. Verstaat wel, dat Hij dikwijls uitstelt, wat Zijn kinderen willen en hun niet zo spoedig Zijn bijstand verleent, omdat Hij hen opwekken en bewegen wil, Zijn goedheid af te smeken. Dit is zó zeker, dat wij er ons tevergeefs op beroemen zullen, op Hem ons vertrouwen te stellen, als wij niet daadwerkelijk bewijzen, dat wij tot Hem onze toevlucht nemen in het gebed. Stellig is er in ons gebed niet zoveel diepte en warmte, als behoort, indien wij niet zonder ophouden daarin volharden. Ik bid de Heere van alle vertroosting, dat Hij u sterke en ondersteune in lijdzaamheid, zolang Hij u in deze tegenspoed beproeven wil. Hij bevestigte u in de hoop op Zijn beloften, die Hij gegeven heeft voor degenen, die Hem dienen, namelijk, dat Hij niet beproeft boven vermogen, maar met de droefenis ook kracht en een heilzame uitredding schenken zal.

Straatsburg, 1 October 1538.

Uw broeder en dienaar in de Heere,
J. Calvijn

In deze brief spoort Calvijn zijn vroegere volgelingen te Genève tot eenheid en zelf onderzoek aan.

15. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL²²

De genade en vrede des Heeren zij met u.

Over de dood van Coraud ben ik zo verslagen, dat ik in mijn droefheid geen maat weet te houden. Overdag kan ik mijn geest bij niets bepalen. Bij deze droevige kwellingen overdag, komen de nog bitterder martelingen in de nacht. Niet alleen, dat enkele slapeloze uren mij kwellen, daaraan ben ik al zo gewoon, dat ik er ongevoelig voor ben, maar het feit, dat ik hele nachten wakend doorbreng, put mij geheel uit. Niets is er dan ook schadelijker voor mijn gezondheid. Vooral steekt de laagheid van de daad mij, als de verdenking, die ik plaats geven moet, of ik wil of niet, ten minste grond heeft. In wat voor omstandigheden zullen onze nakomelingen geraken, als er nu reeds, in de aanvang, zulke voortekenen opdoemen? Ernstig vrees ik, dat deze snode daad spoedig met een groot onheil over de kerk zal gestraft worden. Is het niet reeds een duidelijke aanwijzing van Gods toorn, dat de kerk, bij het klein getal goedgezinden als er maar zijn, beroofd wordt van een man, die onder hen niet de minst voortreffelijke was? Toch ontbreekt ons de ware troost niet. Het is reeds van belang, dat allen door hun smart en gevoel van gemis bewijzen, hoe zeer men van zijn deugd en oprechtheid overtuigd was. Zo laat de Heere reeds hier op aarde de ongerechtigheid van onze vijanden niet verborgen blijven. Door Coraud te doden, hebben zij geen haar gewonnen, want hij staat voor Gods rechterstoel als een getuige en aanklacht van hun laagheid, en zijn stem zal thans tot hun verderf nog helderder klinken, dan toen zij nog op aarde werd gehoord. Laten wij, die de Heere nog in leven gelaten heeft, rustig de weg, die Coraud reeds gegaan is, afwandelen, totdat wij onze loop zullen beëindigd hebben. Men mag ons zoveel moeilijkheden in de weg leggen, als men wil, zij zullen ons geen verhindering zijn, om te komen tot de rust, waarin Coraud reeds opgenomen is. Wanneer deze hoop ons niet staande hield, wat zou er in onze omgeving dan veel zijn, dat ons

²² C. R. 148 – Herm. 755.

wanhopig maken zou! Maar vermits de Waarheid des Heeren vast en onbewogen zal blijven staan, zullen wij tot het einde toe op onze post blijven, totdat zal openbaar worden, wat nu nog verborgen is: *het Rijk van God*.

De tijding van Coraud's dood ontving Calvijn, toen hij enige weken in Straatsburg was. Hij was op 4 October 1538 te Orbe gestorven. Farel vermoedde, dat hij vergiftigd was door Fortunatus, die predikant van Orbe geweest was, en Coraud vijandig gezind was.

Uit deze brief, die geschreven is te Straatsburg, en dateert van 24 Oct. 1538, is alleen het gedeelte genomen, dat handelt over de dood van Coraud.

16. AAN WILLEM FABEL TE NEUCHÂTEL²³

De Psalmen hadden wij gezonden, opdat men ze bij u zou zingen, alvorens zij zouden komen, ter plaatse u bekend. Wij hebben ons namelijk voorgenomen, ze binnenkort uit te geven. Aangezien de Duitse melodieën mij beter bevielen, ben ik genooddaakt, te beproeven, wat ik op het gebied van dichten vermag. Zo heb ik met de Psalmen 46 en 25 een eerste proeve geleverd; andere Psalmen heb ik er daarna aan toegevoegd.

Toen de Reformatie opkwam, was er geen kerkgezag. In 1537 vroegen Farel en Calvijn aan de Raad van Genève, invoering ervan, omdat zij grote waarde hechtten aan het lied van de gemeente. Enige weken na Calvijn's aankomst te Straatsburg, werden er aldaar reeds Psalmen gezongen. De eerste gereformeerde Psalmbundel is door Calvijn in 1539 uitgegeven. Het boekje bevat 18 Psalmen en 3 gezangen; zeven zijn er van Calvijn; acht van Marot, die in 1541 een eigen berijming uitgaf. Literatuur over dit onderwerp: *Doumergue*, T. II, p. 505 etc.; *Herminjard*, IV, 163; V, 452 etc.; VI, 279; *Calvin et la Réforme Française*, Paris, Mars 1935, p. 39. Dit boekje werd uitgegeven ter gelegenheid van een tentoonstelling, die georganiseerd is in het vierde eeuwjaar van Calvijn's Institutie.

Uit deze brief, die geschreven is te Straatsburg, 29 December 1538, is alleen het gedeelte genomen, dat handelt over de Psalmen.

17. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL²⁴

Met Philippus heb ik over vele onderwerpen gesproken. Over de kwestie van een Concordie had ik hem reeds eerder geschreven, opdat wij over het gevoelen van vele goede lieden geen onzeker geluid zouden kunnen doen horen. Ik had hem in dit verband enkele punten toegezonden, waarin ik de hoofdzaken kort had aangeduid. Zonder die te betwisten, gaat hij er zelf mee akkoord, maar verheelt niet, dat er zijn, die iets krassers wilden, en in dit opzicht zó vasthoudend waren, om maar niet te spreken van tirannie, dat lange tijd het gevaar bestaan heeft, dat men Melanchton aanzag voor iemand, die zijn eigen beginsel verloochend had. Hoewel hij van mening is, dat een echte overeenstemming niet bestaat, zo wenst hij toch, dat deze Concordie, voor zover daarvan kan sprake zijn, bevorderd worde, totdat de Heere beide partijen tot eenheid brengen zal, wat Zijn Waarheid betreft. Aan Melanchton zelf behoeft u niet te twijfelen, of hij wel in alle opzichten onze mening is toegedaan. Het zou ons te ver voeren, wanneer wij zouden willen verhalen, wat voor gesprekken wij over allerlei onderwerpen hebben gehad. Te zijner tijd zullen deze dingen ons stof geven tot een aangenaam gesprek.

Toen de kerkelijke tucht ter sprake kwam, slaakte Melanchton een zucht over de gewoonten van

²³ C. R. 200 – Herm. 762a.

²⁴ C. R. 164 – Herm. 774.

anderen, want in dit opzicht kan men de ellendige kerkelijke toestand meer beklagen dan verbeteren. U moet waarlijk niet menen, dat er zich alleen bij u moeilijkheden voordoen. Dagelijks kan men hier en daar voorbeelden aantreffen, die ons allen terecht aanleiding geven, middelen tot verbetering te verlangen. Het is nog niet zo lang geleden, dat te Ulm een rechtschapen en geleerd man allersmadelijkst verjaagd is, omdat hij met betrekking tot ergerlijke zonden geen toegevendheid meer wilde laten gelden. Al zijn collega's hebben hem met de meest eervolle aanbeveling laten gaan, vooral Frecht. Evenmin verheugend is hetgeen uit Augsburg, gemeld wordt. Op deze wijze zal men er binnenkort een spelletje van maken, herders uit hun ambt te ontzetten, en in ballingschap te drijven. En dit kwaad kan niet verbeterd worden, omdat noch het volk, noch de vorst het juk van Christus onderscheiden kan van de tirannie van de paus. Philippus houdt het er dan ook voor, dat men in een tijd als deze, waarin zoveel tegenwind is, maar het best iets toe kan geven, en hij koestert de hoop, dat er, wanneer men wat meer rust zal hebben van buitenlandse vijanden, ook gelegenheid zal zijn, het oog te richten op middelen, die binnenslands verbetering kunnen brengen. Capito daarentegen bezweert op het ogenblik God en mensen, dat de kerk verloren is, tenzij er zeer spoedig in de droevige omstandigheden, waarin wij verkeren, wordt ingegrepen. Omdat hij in de toestand in het geheel geen verbetering ziet, bidt hij om zijn dood. Wanneer wij echter door de Heere geroepen zijn, waaraan wij toch niet twifelen, dan zal de Heere Zijn zegen geven, ook als alles tegen ons is. Laten wij dus alle middelen beproeven, die tot verbetering kunnen worden aangewend. Helpen zij niet, dan zullen wij verder worstelen tot onze laatste ademtocht.

Daar ik zie, hoe bedrukt u bent, zou ik zo nu en dan weleens bij u willen zijn, om u een weinig te troosten. Valt het mij echter weer in, dat ik u toch niet anders dan stof tot misnoegen zou kunnen bezorgen, dan ben ik maar liever niet bij u, om u, daar u het toch al moeilijk genoeg hebt, nog niet meer te bezwaren.

De Waldenzen waren mij een kroon schuldig; een halve kroon had ik hun geleend, terwijl ik ook een halve kroon, in opdracht van Saunier, had meegegeven aan de bode, die met mijn broeder meegekomen was. Ik gaf hun opdracht, u deze kroon ter hand te stellen. Als u haar ontvangen hebt, houd ze dan; mijn schuld bij u wordt dan met dit bedrag verminderd. Hetgeen nog overblijft, zal ik betalen, zodra ik kan. Want tegenwoordig zijn mijn omstandigheden van die aard, dat ik uit eigen middelen geen centime betalen kan. Het is verwonderlijk, hoeveel geld ik door onvoorziene uitgaven kwijt raak. Bovendien moet ik van mijn eigen geld leven, wil ik de broeders niet tot last zijn. Mijn gezondheid, waarover u, krachtens uw genegenheid voor mij, zo bezorgd bent, kan ik niet zo gemakkelijk in acht nemen. Maar ik word te breedvoerig, en zou dus aan boden als deze onrecht doen, indien zij nog langer moesten wachten.

Vaarwel! zeer geliefde broeder. De Heere sterke u door de kracht van Zijn Geest, om de last van alle verdrietelijkheden te torsen.

Geschreven in de maand Maart 1539.

Uw Calvijn

De gesprekken met Melanchton hebben plaats gehad tijdens een conferentie te Frankfort, die eind Februari 1539 gehouden is. In een overigens voortreffelijk werkje: *Calvin et la Réforme Française*, Paris, Mars 1935, (Bibliothèque Nationale) leest men op pag. 47, dat Calvijn en Melanchton elkaar hebben ontmoet tijdens het colloquium te Regensburg in 1541, wat op zichzelf wel juist is, maar uit dezen brief blijkt, dat beide mannen reeds vroeger met elkaar hebben kennis gemaakt.

Men heeft getracht, tot overeenstemming te komen inzake het Avondmaal en de ceremoniën. De brief en de artikelen, die Calvijn over deze kwestie aan Melanchton gezonden heeft, zijn niet bewaard gebleven. Wel is bekend, dat deze correspondentie in het begin van October 1535 is gevoerd. Zie *Herminjard*, T. V., p. 269, 146.

Capito was predikant te Straatsburg.

De Waldenzische broeders schijnen hun verplichting niet nagekomen te zijn, want in een volgende

brief zegt Calvijn, dat het hem spijt, die kroon kwijt te zijn.

Het eerste gedeelte van deze te Straatsburg geschreven brief, dat een vervolg is op vorige, is weggelaten.

18. a-e AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL

Hoe Calvijn over het algemeen dacht over een eigen huwelijk, weten wij uit de volgende uitspraak: "Ik schijn een vijand te zijn van de gehuwde staat, omdat ik zelf niet getrouwd ben. Ik weet echter niet, of ik ooit zal trouwen. Als ik een vrouw neem, dan zal het zijn uit deze overweging, dat ik, vrij van alle beslommeringen, mij de Heere zal kunnen wijden"²⁵.

Eerst te Straatsburg is Calvijn, waarschijnlijk op aandringen van Bucer, aan een huwelijk gaan denken.

Alle gegevens, die er over huwelijksplannen van Calvijn bekend zijn, hebben wij hier samengevat.

a.

Over mijn huwelijksplannen wil ik nu openlijker spreken. Ik weet niet, of iemand, vóór het vertrek van Michel, soms bij geval gesproken heeft over het meisje, over wie ik u geschreven heb. Herinner u echter wèl, wat ik vooral in een gezellin zoek. Want ik behoor niet tot dat onzinnig slag van minnaars, die zelfs de gebreken van een vrouw met kussen overdekken, wanneer zij eenmaal door haar uiterlijke verschijning zijn ingepalmd. De enige schone, die mij bekoren kan, is die, welke zedig, behulpzaam, niet prachtlievend, spaarzaam en lijdzaam is, en van wie ik hopen mag, dat zij voor mijn gezondheid vol zorg zijn zal. Indien u meent, dat zij aan deze voorwaarden voldoet, kom dan, opdat geen ander ons vóór is. Is zulks echter niet het geval, laten wij dan deze zaak maar op z'n beloop laten²⁶.

Dat Calvijn aan een huwelijk dacht, had hij reeds in een brief aan Farel medegedeeld. Deze is echter verloren gegaan.

Michel Mulot was leermeester aan een school te Monbéliard. In 1538 werd hij predikant te St. Blaise, in het Graafschap van Neuchâtel. Omstreeks 25 Maart was hij uit Straatsburg vertrokken.

Dit gedeelte dateert van 19 Mei 1539.

b.

Temidden van zulk een beroering, heb ik evenwel nog vrije tijd genoeg, aan trouwen te denken. Men heeft mij een voorstel gedaan inzake een meisje van adellijke geboorte, die in het bezit is van een bruidschat, die mijn stand verre te boven gaat. Twee redenen hebben mij van dit huwelijk afgehouden. Ten eerste kende zij onze taal niet en vervolgens vreesde ik, dat zij haar afkomst en opvoeding niet zou kunnen vergeten. Haar broeder, een man van oprechte vroomheid, drong er bij mij sterk op aan, het aanbod aan te nemen, om geen andere reden, dan omdat hij zó verblind was door zijn genegenheid jegens mij, dat hij zijn eigen belang uit het oog verloor. Zijn vrouw spoorde mij er even dringend toe aan, zodat ik het meisje bijna mijn hand zou hebben gereikt, als de Heere mij niet uit de verlegenheid gered had. Toen ik antwoordde, geen stap te zullen doen, tenzij het meisje onze taal wilde gaan leren, vroeg zij bedenktijd. Terstond belastte ik toen mijn broeder en een vriend, de hand van een ander meisje te vragen. Als zij beantwoordt aan de roep, die er van haar uitgaat, dan zal zij, zonder geld, een vrij schone bruidschat meebrengen. Want allen, die haar

²⁵ C. R., Vol. XXXVIII, pars prior, Consilia, 228.

²⁶ C. R. 172 – Herm. 789.

kennen, bevelen haar buitengewoon aan. Wanneer zij komt, wat ik zeker hoop, dan zal de bruiloft niet later dan 10 Maart plaats hebben. Wat zou ik gaarne willen, dat u hier zou kunnen zijn, om ons huwelijk in te zegenen! Aangezien ik u in het afgelopen jaar echter reeds meer dan genoeg moeite bezorgd heb, durf ik het u niet vragen. Indien één van de andere broeders het voornemen heeft, ons een bezoek te brengen, dan zou ik willen, dat hij dit uitstelde tot ons huwelijk, om u dan te kunnen vertegenwoordigen. Intussen maak ik mij maar belachelijk, indien er soms iets gebeurt, dat mijn verwachtingen de bodem inslaat. Maar in vertrouwen op Gods hulp, overleg ik alsof de zaak vast staat²⁷.

De beroering, waarover Calvijn spreekt, heeft betrekking op allerlei geruchten, die de ronde deden, als zouden de keizer van Duitsland en de koning van Frankrijk hebben samengespannen, om een nieuwe aanval te ondernemen op de Reformatie.

Ook dit huwelijksplan schijnt Calvijn weer opgegeven te hebben. Zie volgende brieven.

Calvijn durfde Farel thans niet uitnodigen, aangezien deze reeds in Juni 1539 een vergeefse reis had gemaakt, omdat zijn huwelijk toen niet doorging.

Dit gedeelte dateert van 6 Februari 1540.

c.

Ach, mocht het mij vergund zijn, aan uw boezem vertrouwelijk mijn hart uit te storten, en naar uw raad te luisteren; wij zouden dan samen alles beter kunnen bespreken en voorbereiden. De beste gelegenheid, om naar hier te komen, zal zich voordoen, als ons huwelijksplan verwezenlijkt wordt. Wij verwachten het meisje kort na Pasen. Beloofd u mij echter stellig, dat u komt, dan stellen wij de bruiloft tot dan uit. Wij zullen nog tijd genoeg hebben, u de juiste dag op te geven. Eerst vraag ik u dus, als een bijzonder grote weldaad, of u komt, en vervolgens, of u één en ander wilt bevestigen. In ieder geval moet er iemand naar hier komen, om ons huwelijk in te zegenen. Ik voor mij zou natuurlijk niets liever willen, dan dat u het zelf deed. Overweeg dus, of ik 't u waard ben, dat u om mij deze reis onderneemt²⁸.

Men ziet, dat Calvijn thans Farel wél durft uitnodigen.

Pasen viel op 28 Maart 1540.

Dit gedeelte dateert van 27 Februari 1540.

d.

Wat mijn huwelijk aangaat, ben ik nog steeds onbeslist, hetgeen mij leed doet, aangezien de bloedverwanten van het adellijke jonge meisje er bij mij op blijven aandringen, dat ik haar trouwen zal. Ik zal daar echter nooit toe overgaan, tenzij de Heere mij van alle verstand berooft. Maar daar ik het pijnlijk vind, te weigeren, vooral tegenover hen, die mij met welwillendheid overstelpen, zo is het mijn hartgrondige wens, uit deze moeilijkheid verlost te worden. Wij hopen, dat dit spoedig geschieden zal²⁹.

Dit gedeelte dateert van 29 Maart 1540.

e.

Ik vrees, dat u, wanneer u op mijn bruiloft wacht, te laat zult komen. Ik heb nog geen vrouw gevonden, en ik weet niet, of ik nog verder zoeken zal. Onlangs hadden Claudius en mijn broeder mij aan een jong meisje uitgehuwelijkt. Drie dagen na hun terugkomst, kwamen mij geruchten ter

²⁷ C. R. 206 – Herm. 846.

²⁸ C. R. 211 – Herm. 854.

²⁹ C. R. 214 – Herm. 857.

ore, die mij noopten, mijn broeder terug te zenden, om mijn woord terug te nemen³⁰.

Over Calvin's huwelijksplannen wordt na deze brief, die dateert van 21 Juni 1540, niets meer vernomen; uit een brief van Farel aan Calvin, 17 Augustus van hetzelfde jaar, blijkt, dat Calvin onlangs is getrouwd.

19. AAN DE KERK TE GENÈVE³¹

Twee dingen moet u bedenken. Ten eerste, dat de roeping van uw predikanten niet buiten Gods wil geschied is. Hoewel de verandering, die door ons vertrek ingetreden is, voor een werk van de duivel moet gehouden worden, zodat alles, wat daar het gevolg van is, terecht door u als verdacht kan worden aangezien, zo valt daarin voor u toch een bijzondere genade van de Heere te overdenken, namelijk deze, dat de Heere u niet gans te gronde heeft laten gaan, noch onder het juk van de anti-christ heeft teruggebracht, van wie Hij u eenmaal heeft bevrijd. Veeleer heeft Hij gewild, dat de leer van het Evangelie bij u zou blijven bestaan, en dat er bij u nog zekere kerkvorm zou gevonden worden, waaronder u nog met een gerust geweten leven kunt. Steeds hebben wij u vermaand, de verstoring van uw kerk te erkennen als een bezoeking van de Heere, die voor u en ons nodig was, en die u niet zozeer aan de goddelozen en aan de kuiperijen van Satan moet toeschrijven, dan wel aan uw eigen zonden, die geen lichtere, maar veeleer een nog zwaardere straf verdiend hebben. Op deze dingen wijzen wij u ook thans. Want behalve dat dit een voortreffelijk en heilzaam middel is, om barmhartigheid van de Heere te verkrijgen, en verlichting van Zijn rechtvaardig oordeel, dat op u rust, zo hebt u nog een tweede reden, die u tot deze overwegingen leiden moet. Het mag namelijk niet de schijn hebben, dat u de grote weldaden, die de Heere u bewijst, zou vergeten, welke daarin bestaan, dat het gebouw van het Evangelie bij u niet geheel ineengestort is, maar nog zo in stand is gebleven, dat men dit bewijs van de macht van de Heere inderdaad voor een wonder houden moet, waardoor u voor allergrootste rampen bent bewaard. Hoe het ook zij, het is ongetwijfeld een werk van Gods voorzienigheid, dat er nog predikanten in Genève zijn, die het herderlijk ambt en het opzicht over uw kerk blijven uitoefenen. Waarbij komt, dat de dienaren van God, die in de naburige kerken Zijn Woord bedienen, zelf met de roeping van uw predikanten hun instemming hebben betuigd, met de bedoeling, u in de verderfelijke strijd, dien u voert, te beteugelen. Ook wij hebben hun gevoelens onderschreven, omdat wij geen andere weg, die beter is, zagen, om u nuttig, en voor uw welzijn werkzaam te zijn. Ik twijfel er niet aan, of u kent de oprechtheid van ons geweten uit ervaring, zodat u hieruit de conclusie trekken moet, dat wij alles van ganser harte en oprecht gedaan hebben. Afgezien van de genegenheid, die ik u toedraag, heb ik ook de zaak zelf ernstig onderzocht, zodat u achter mijn mening niets behoeft te zoeken. Ziet dus wel toe, dat u niet lichtvaardig verwerpt, wat Gods dienaren voor u, en voor het nut en de instandhouding van uw kerk noodzakelijk achten.

Verder moet worden nagegaan, of de predikanten zich in de vervulling van hun kerkelijk ambt behoorlijk van hun plicht kwijten. Ik geef toe, dat hier volkomen moet worden afgewezen, dat vrome lieden predikanten hebben, die hun roeping verzaken, want ik wil allerm minst de oorzaak zijn, dat er in de kerk een zekere tirannie wordt ingevoerd. Het is dan ook onwaardig en ondragelijk, dat aan zekere personen eerbied en hoogachting toegebracht wordt, die de Heere Zelf alleen toegekend wil zien aan hen, die waarlijk dienaren van Zijn Woord zijn. Onomwonden geef ik dus aangaande een ieder, die niet het Woord van onze Heere Jezus Christus predikt, toe, welke titel of welk voorrecht zo iemand ook aanvoeren mag, dat hij niet waardig is, voor een herder gehouden te worden, en dat men hem gehoorzaamheid bewijst, hetgeen men alleen het ambt schuldig is. Aan-gezien mijns inziens, ten aanzien van onze broeders, die thans bij u in het ambt staan, vast staat, dat

³⁰ C. R. 221 – Herm. 868.

³¹ C. R. 175 – Herm. 798.

het Evangelie door hen gepredikt wordt, zo zie ik niet in, hoe u het voor God verantwoorden kunt, als u hen veracht en verwerpt. Indien iemand antwoordt, dat er één en ander hem in hun leer of leven niet bevalt, dan vraag ik u, in de Naam van onze Heere Jezus Christus, dringend, of u, zonder een overhaast oordeel te vellen, alles wel eerst ernstig hebt overwogen. Want gelijk wij, krachtens de plicht van de liefde, schuldig zijn, elkaar niet lichtvaardig te veroordelen, maar veeleer verplicht zijn, zoveel in ons vermogen is, mildheid en rechtvaardigheid te betrachten, hoeveel te meer moeten wij gematigdheid in acht nemen jegens hen, aan wie de Heere, in vergelijking met anderen, een bijzondere plaats heeft willen toekennen. Ook wanneer zij in veel te kort schieten, waaromtrent ik mij niet kan uitspreken, aangezien de zaak mij nog niet geheel duidelijk is, dan moet u er toch aan denken, dat er niemand zó volmaakt is, of er blijft aan hem nog veel te wensen over. Daarom komen wij bedoeld gebod van de liefde niet na, wanneer wij onze naaste niet met zijn zwakheden dragen, mits wij ten minste ware vreze Gods bij hem waarnemen, benevens de oprechte geneigdheid, naar de waarheid te streven. Ten slotte kan ik er niet aan twifelen, en dit heeft betrekking op hun leer, of zij verkondigen u getrouw de hoofdzaken van de christelijke religie, en wat tot zaligheid noodzakelijk is, daarmede tegelijk de bediening van de sacramenten van de Heere verbindend. Waar dat geschiedt, daar heeft ook het door de Heere Jezus verordeneerde ambt zijn kracht, en moet dus aan dat ambt de rechtmatige eer en gehoorzaamheid bewezen worden.

Zo bid ik u dus, zeer geliefde broeders, en ik vermaan u, in de Naam en de kracht van onze Heere Jezus Christus, dat wij onze geest en onze gevoelens afwenden zullen van de mensen, en richten op die enige Verlosser, en bedenken, hoezeer wij schuldig zijn, Zijn heilige geboden te houden. Wanneer de Heere onder u iets tot stand gebracht heeft, dan heeft niemand het recht, dit aan te tasten. Geen enkele reden kan u van uw plicht, om het ambt, dat Hij u zo ernstig aanbeveelt, hoog te houden, afbrengen. Indien u echter met uw predikanten debatteert en strijdt, tot twisten en smaden toe, zoals, naar ik verneem, geschied is, dan staat het wel vast, dat op die manier hun ambt, waarin de luister van de eer van onze Heere Jezus Christus moest schitteren, aan smaad en schimp wordt blootgesteld, ja bijna met voeten getreden wordt. Het is daarom uw plicht, u er nauwkeurig voor te wachten, dat u, door te verkeren in de mening, mensen te kunnen beledigen, in de grond van de zaak niet de strijd aanbindt tegen God Zelf. Vervolgens mag het voor u geen punt van ondergeschikt belang zijn, of er in de kerk scheuringen en secten ontstaan en bevorderd worden. Geen christen zou dit zonder afschuw in zijn hart kunnen vernemen. Dat dit toch inderdaad het geval is, waar een scheiding ontstaat als bij u, waar predikanten en volk als het ware uiteengaan, tonen de omstandigheden.

Verneemt ten slotte het volgende. Wanneer u in mij een broeder van u zien wilt, laat er onder u dan zulk een hechte band gevonden worden, dat die terecht op de naam broederband kan aanspraak maken, opdat u niet de dienst versmaadt, die ik tot uw nut en tot welzijn van uw kerk heb moeten goedkeuren, zonder acht te geven op de instemming of kritiek van mensen. Aangezien alle tijd, dat mijn trouwe en vrome medearbeider in de Heere³² bij mij was, voor zover mijn gewone bezigheden het veroorloofden, gewijd was aan besprekingen over uw toestand, zo kon ik u niet zo uitvoerig schrijven als ik wel gewild had. Daarom zijn wij onder elkaar overeengekomen, dat ik u in het kort de rechte weg wijzen zou, die u gaan moet; hijzelf zal u, naar gelang hij het nodig acht, aansporen tot het doen van uw plicht.

Onder toevoeging van mijn vriendelijkste groet, bid ik de Heere Jezus, dat Hij u in Zijn heilige hoede neme; u met Zijn gaven meer en meer overlade; uw kerk weer in goede toestand brenge, en vóór alles u vervulle met de Geest van Zijn zachtmoedigheid, opdat wij ons allen in ware eensgezindheid van gemoed wijden kunnen aan de komst van Zijn Rijk!

Straatsburg, 25 Juni 1539.

Uw onderdanige J. C.

³² Willem Farel.

Calvijn's volgelingen te Genève wilden de predikanten, die de reformatoren hadden vervangen, niet als zodanig erkennen. Ook wilden zij van hen het Avondmaal niet ontvangen, omdat zij hun goedkeuring hadden gehecht aan de verbanning van Calvijn c.s. Niet zonder grote en innige afkeer heeft Calvijn vernomen, dat er in de kerk van Genève enige scheuring ontstaan is. Hij wil, dat zijn oude volgelingen alle persoonlijke kwesties opzij zetten, en nagaan, wat een predikant is. Wanneer de predikanten enigermate te dragen zijn, dan moet men christelijk tegenover hen handelen, ook wanneer men hun handelingen niet goedkeuren kan. *Doumergue* zegt in dit verband, dat Calvijn ten opzichte van de predikanten, over wie hij zich terecht ernstig kon beklagen, zich opwerpt tot pleitbezorger van een christelijke verdraagzaamheid, en een breedheid van opvatting aan de dag legt, die een schone bladzijde vormt in zijn herderlijke loopbaan, Zie T. II, p. 418; 675.

De inleiding tot deze brief is weggelaten.

20. AAN SIMON GRYNAEUS TE BAZEL³³

Johannes Calvijn wenst de voortreffelijke Simon Grynaeus heil! Ik herinner mij een vertrouwelijk onderhoud, dat wij drie jaren geleden met elkaar hadden over de beste methode van Schriftverklaring, waarbij kwam vast te staan, dat de methode, die u het best beviel, ook mijns inziens de voorkeur verdiende boven andere. Beiden waren wij het er over eens, dat de voornaamste deugd van een exegeet bestaat in duidelijkheid en kortheid. Want waar het bijna zijn enige plicht is, de gedachte van de schrijver, die hij verklaren wil, juist weer te geven, zo verliest de exegeet zijn doel uit het oog, of dwaalt hij te veel van zijn onderwerp af, als hij zijn lezers afleidt van de gedachte van de schrijver. Daarom wensten wij beiden, dat er onder het getal van de geleerden, die zich in deze tijd tot taak gesteld hebben, de theologie op dit gebied te bevorderen, eens een man opstond, die streefde naar een gemakkelijkerheid van uitdrukken, en zich tegelijk moeite gaf, de studerenden niet met te wijldropige verklaringen al te zeer bezig te houden. Hoewel ik wel weet, dat niet ieder dit gevoelen toegedaan is, en dat ook zij, die het niet deden, niet zonder grond tot hun oordeel gekomen zijn, zo kan deze overweging mij toch van mijn voorliefde tot beknoptheid niet afbrengen. Daar echter de verscheidenheid, die de menselijke geest aangeboren is, met zich brengt, dat de één dit, de ander dat beter vindt, zo mag ieder hierover gerust zijn eigen mening hebben, mits hij een ander maar niet aan eigen inzichten wil onderwerpen. Hierin ligt dan ook de oorzaak, dat wij, die meer van kortheid houden, de arbeid van hen, die in de verklaring van de Heilige Schrift uitvoeriger en wijldropiger zijn, geenszins versmaden of verachten, terwijl zij op hun beurt ons verdragen, ook wanneer zij ons voor te gedrongen en te beknopt houden.

Ik heb mij niet kunnen weerhouden, een onderzoek in te stellen, of mijn werk hier voor Gods Kerk enig nut zou kunnen opleveren. Weliswaar geloof ik niet, het ideaal bereikt te hebben, dat wij ons destijds stelden; ik heb dat trouwens aan het begin ook niet gedacht. Niettemin heb ik getracht, zó te schrijven, dat men zien kan, dat ik mijn ideaal niet uit het oog verloren heb. Aangezien het mij niet geoorloofd is, te beoordelen, in hoeverre mij dit gelukt is, laat ik het u en uw gelijken over, dit te bepalen. Dat ik deze gevaarlijke poging juist bij deze brief van Paulus heb durven wagen, zal mij wel blootstellen aan de berisping van velen. Want daar reeds zovele uitnemende geleerden in het verleden aan de uitlegging van deze brief hun krachten gegeven hebben, schijnt het ongelooflijk, dat anderen nog iets beters voor de dag zouden kunnen brengen. Alhoewel ik van mijn arbeid wel iets goeds verwachtte, beken ik toch, dat deze overweging mij aanvankelijk ook verschrikt heeft, omdat ik vreesde, mij de roep van vermetelheid op de hals te kunnen halen, als ik, na de arbeid van zovele voortreffelijke mannen, ook nog de hand aan het werk wilde slaan. Op deze brief bestaan vele commentaren: zowel van oude, als van nieuwe uitleggers. Ongetwijfeld konden zij hun arbeid aan niets beter wijden; want wie deze brief verstaat, die is de toegang tot het verstaan van heel de Heilige Schrift geopend. Over de ouden wil ik niet spreken; hun toewijding, geleerdheid, eerwaardigheid, en ten slotte hun ouderdom hebben een zodanig gezag, dat wij niets van hetgeen zij aan de orde gesteld hebben mogen verachten. Maar ook het noemen van hen, die nog in leven zijn, heeft geen zin. Alleen over hen, die iets bijzonders gepresteerd hebben, wil ik mijn mening zeggen.

Philippus Melancton heeft krachtens de buitengewone geleerdheid, ijver en handigheid, waardoor hij op ieder wetenschappelijk gebied boven hen, die vóór hem in 't openbaar opgetreden zijn, uitmunt, veel licht over deze stof doen opgaan. Aangezien het slechts zijn voornemen geweest schijnt te zijn, alleen dat te behandelen, wat in de eerste plaats de opmerkzaamheid waard is, zo heeft hij, door dáárbij lang stil te staan, veel met opzet onbesproken gelaten. wat de geest van de meeste lezers zou kunnen vermoeien. Op hem volgt Bullinger, die ook zeer terecht veel lof verworven heeft. Bij hem paart zich geleerdheid aan vlotheid van uitdrukking, en hij heeft zich daarin zeer vaardig getoond. Bucer ten slotte heeft door het publiceren van zijn studies als het ware de sluitsteen gelegd.

³³ C. R. 191 – Herm. 828.

Daar deze man, zoals u weet, in diepzinnige geleerdheid en rijke kennis op velerlei gebied, in scherpzinnigheid van geest, grote belesenheid en allerlei andere deugden heden ten dage door bijna niemand overtroffen wordt, met weinigen te vergelijken is, en boven de meesten uitsteekt, verdient hij een afzonderlijk woord van lof, omdat niemand, voor zover ik weet, zich met groter nauwgezetheid heeft beziggehouden met de uitlegging van de Heilige Schrift. Ik geef toe, dat het een te vermete wedijver zou zijn, wanneer ik met dergelijke mannen de strijd zou willen aanbinden; zo iets is dan ook nooit in mijn hoofd opgekomen, evenmin, als hun ook maar een weinig roem te willen ontnemen. De invloed en het gezag, die zij volgens het getuigenis van vele voortreffelijke lieden verdiend hebben, blijve onaangetast! Echter zal men mij wel willen toegeven, dat er niets menselijks ooit zó volkomen geweest is, of er bleef voor de vlijt van hen, die later komen, nog wel iets over: hetzij om het werk van hun voorgangers af te maken, op te sieren, of te verduidelijken. Over mijzelf durf ik van te voren niets anders te zeggen, dan dat ik van mening was, dat deze poging van mij niet zonder nut zou zijn. Bij het aanvaarden van dit werk, ben ik door geen ander motief geleid, dan alleen door het algemeen welzijn van de kerk.

Ik hoop dus, dat mij, bij de geheel verschillende manier van schrijven, het verwijt van eerzucht niet treffen zal, wat ik aanvankelijk vrezen moest. Philippus toch heeft, hetgeen hij wenste, verkregen; hij heeft namelijk vooral de voornaamste hoofdstukken verklaard. Vóór alles dáármee bezig zijnde, heeft hij vele onderwerpen, die niet voorbij gezien mogen worden, onbesproken gelaten, terwijl hij anderen geenszins heeft willen verhinderen, ook die te behandelen. Bucer is te wijldlopig, om ook door mensen, die door nog andere bezigheden in beslag genomen worden, snel gelezen te kunnen worden. Ook is hij te zwaar, om door eenvoudigen en hen, die sterke concentratie van gedachten missen, gemakkelijk begrepen te worden. Want bij elk onderwerp bood zich uit zijn ongelooflijk rijken geest zulk een hoeveelheid stof bij hem aan, dat hij onmogelijk met schrijven kon ophouden. Waar nu de één niet alles vermeldt, en de ander te wijldlopig is, om de stof in korte tijd te kunnen doorlezen, zo komt het mij voor, dat mijn voornemen in het minst niet de schijn heeft van jaloezie.

Een tijdlang heb ik overwogen, of het niet de voorkeur verdiende, om, na hetgeen bovengenoemden en anderen hebben gegeven, slechts een soort nalezing te houden, en te verzamelen, wat ik met een bescheiden talent meende te kunnen bereiken, boven het samenstellen van een doorlopend commentaar, waarin noodzakelijk veel moet worden herhaald, wat òf allen, òf ten minste enkelen van hen ook reeds hebben opgemerkt. Daar de verklaarders onder elkaar niet zelden van mening verschillen, hetwelk de lezers, die minder scherpzinnig zijn, vele moeilijkheden baart, omdat zij dikwijls niet weten, met welk gevoelen zij moeten instemmen, zo heb ik gemeend, van deze arbeid geen berouw te zullen hebben, wanneer ik, door het aangeven van de beste uitlegging, hen, die niet standvastig genoeg zijn, om zich een eigen oordeel te kunnen veroorloven, van de zwaarigheid, die het nemen van een beslissing met zich brengt, kon bevrijden. Vooral, daar ik mij voornam, alles slechts even aan te roeren, zodat de lezers, zonder veel tijdverlies, bij mij lezen kunnen, wat in de werken van anderen te vinden is. Kortom, ik heb mij moeite gegeven, dat niemand zich zal kunnen beklagen, bij mij veel overbodigs te hebben aangetroffen. Over het nut wil ik niet spreken. Toch zullen er wellicht welwillende mensen zijn, die na het lezen bekennen zullen, van dit commentaar meer vrucht gehad te hebben, dan ik thans in uitzicht durf stellen. Dat ik somtijds van anderen afwijk, of ongetwijfeld wel eens een geheel andere opvatting toegedaan ben, zult u billijkerwijs wel in mij willen verontschuldigen. Wij moeten namelijk zoveel eerbied hebben voor het Woord van God, dat het, bij verscheidenheid van verklaring, zo weinig mogelijk uit elkaar gerukt wordt, want daardoor wordt onwillekeurig aan Gods majesteit te kort gedaan. Vooral, wanneer zulks niet met grote voorzichtigheid, wat de keuze betreft, en met grote soberheid geschiedt. Evenals het zonde is, iets, wat God gewijd is, te bezoedelen, zo mag iemand, die de allerheiligste zaak, die er op aarde is, met onreine of niet behoorlijk toebereide handen aanroert, niet geduld worden. Zo is het ook een aan heiligschennis grenzende vermetelheid, de Heilige Schrift op goed geluk nu eens zo, dan weer anders uit te leggen, en daaraan, als aan een stuk speelgoed, zijn lusten bot te vieren, zoals door

velen van oudsher gedaan wordt. Toch mag men wel steeds in het oog houden, dat zelfs zij, wie vroomheidszin, nauwgezette plichtsbetrachting en soberheid bij de bestudering van de Goddelijke geheimenissen niet ontbreken, niet immer onder elkaar eenzelfde mening toegedaan zijn. Zulk een weldaad heeft God Zijn dienaren nimmer waardig gekeurd, dat Hij één man in elk opzicht met een volledig en volkomen inzicht begiftigd heeft. Ongetwijfeld dáárom, om ons in de eerste plaats deemoedig, en vervolgens begerig naar broederlijke eensgezindheid te houden. Daar wij dus in dit tegenwoordige leven niet hopen moeten, wat overigens zeer te wensen zou zijn, dat er onder ons in het verstaan van Schriftuurplaatsen een blijvende eensgezindheid komen zal, zo moeten wij ons beijveren, ons niet te laten prikkelen door een zucht naar nieuwicheden; ons niet te laten aandrijven door een begeerte, anderen smadelijk te bejegenen; ons tot geen verbittering te laten aanzetten, en ons door geen eerzucht te laten ophitsen, maar laten wij, alleen door de noodzakelijkheid gedwongen, en uitsluitend met de bedoeling, het goede te zoeken, van de gevoelens van vroegere uitleggers afwijken. Dit geldt de exegese van de Heilige Schrift, maar in dogmatische kwesties, waarin de Heere vooral wil, dat de Zijnen van één gevoelen zijn, zal men zich minder vrijheid mogen veroorloven. Dat zowel het één als het ander mijn streven was, zullen de lezers gemakkelijk bemerken.

Aangezien het mij niet past, over mijzelf een oordeel te vellen en uit te spreken, zo laat ik de beoordeling gaarne aan u over. Daar allen terecht aan uw oordeel grote waarde toekennen, moet ik dat ook doen. Waarbij men weten moet, dat ik u door vriendschappelijke omgang goed ken. Het oordeel van anderen zal daardoor wel wat aan betekenis verliezen; het uwe echter, dat onder alle geleerden vermaard is, zal er door in waarde stijgen.

Vaarwel!

Straatsburg, 18 October 1539.

Met deze brief heeft Calvijn zijn commentaar op de brief van Paulus aan de Romeinen opgedragen aan Grynaeus, als dank voor de hem verleende gastvrijheid tijdens zijn verblijf te Bazel.

21. AAN PIERRE VIRET TE LAUSANNE³⁴

Ten slotte heb ik dan ten minste door mijn klacht iets bereikt, en eindelijk uw ondankbaar stilzwijgen van maanden lang verbroken. Het bevalt mij echter slecht, dat u mij, inplaats van eenvoudig schuld te bekennen, waartoe u verplicht waart, liever een tegenaanklacht hebt willen zenden. U stelt ons beiden namelijk op één lijn; afgezien dan daarvan, dat ik weer het eerst geschreven heb, meent u, dat wij beiden onze plicht hebben verzaakt. Op deze wijze hoopte u mij geen vat op u te geven. Alsof ik inmiddels al niet honderdmaal aan Farel geschreven had, met de boodschap er bij, dat hij als bemiddelaar tussen u en mij zou optreden! Al die tijd heb ik echter geen letter van u ontvangen; er was zelfs niemand, die mij uw groeten overbracht, uitgezonderd dan die, welke u onlangs aan uw brief aan Bucer hebt toegevoegd. Ik zal u dus niet eer van schuld vrijpleiten, dan nadat u in de toekomst mij uw vriendschappelijke gezindheid bewezen hebt, en wel zo, dat ik van u een dubbele straf zal mogen eisen, als u op die manier met uw traagheid voortgaat. Opdat het echter niet de schijn hebbe, dat ik al te scherp tegen u uitvaar, zo wil ik u nu gaarne uw nalatigheid vergeven, mits u in het vervolg naarstig uw plicht doet, en mij het niet euvel duiden zal, wanneer ik soms eens wat nalatiger ben.

Uw brief vond ik voor 't grootste deel droevig van inhoud, te meer, omdat ik vermoed, dat de woede van de beulen nog wel onstuimiger worden zal, zoals gewoonlijk het geval is, wanneer men eenmaal in woede ontstoken is. En wij beschikken niet over middelen, om er maatregelen tegen te nemen. Aan Farel heb ik geschreven, dat de hoop, die ons lang in spanning heeft gehouden, inmiddels toch vervlogen is. Daarom kunnen wij, wanneer de Heere ons niet een nieuwe uitweg opent, de arme broeders alleen maar met onze voorspraak en bemoedigingen helpen, wat op zichzelf voor hun leven reeds zó gevaarlijk is, dat het raadzamer is, ons daarvan te onthouden. Er blijft ons dus weinig anders over, dan hun welzijn de Heere aan te bevelen.

Het deel van de brief, waarin u zo ernstig bezorgd bent over mijn gezondheid, heb ik niet zonder lachen kunnen lezen. Zou ik naar Genève gaan, om het beter te krijgen? Ik zou zeggen: *waarom maar niet liever direct aan het kruis ?* Het zou veel verkieselijker zijn, éénmaal te sterven, dan aan die folterpaal telkens weer gemarteld te worden. Daarom, beste Viret, wanneer u op mijn waarachtig welzijn bedacht bent, geef dan dit plan op. Het was mij overigens zeer aangenaam, te vernemen, dat de gebroeders De la Fontaine zozeer over mijn lijfsbehoud bezorgd zijn, en dat u dit ook bent. Ik ben echter van mening, het nauwelijks waard te zijn, dat men zich over mij zoveel zorg geeft. Toch kan ik niet anders, dan mij verheugen over de belangstelling, die goede mensen voor mij hebben.

Capito geeft op zijn colleges wel één en ander, dat u bij de uitlegging van Jesaja van groot nut zou kunnen zijn. Daar hij zijn hoorders echter niets dicteert, en hij nog maar gekomen is tot het veertiende hoofdstuk, zo kan zijn arbeid u momenteel nog niet helpen. Zwingli dwaalt dikwijls te ver van de bedoeling van de profeet af, omdat hij zich een al te grote vrijheid veroorlooft; aan inzicht ontbreekt het hem evenwel niet. Luther, die niet precies genoeg is, met betrekking tot het eigenaardig karakter van de woorden of de historische omstandigheden, volstaat met het geven van enkele nuttige opmerkingen. Niemand heeft zich echter tot nog toe met meer zorg gewijd aan de verklaring van de profeet Jesaja, dan Oecolampadius, al slaat hij ook niet altijd de spijker op de kop. Indien het u soms nog aan hulpmiddelen ontbreekt, zo hoop ik, dat de Heere u niet in de steek zal laten.

Calvijn antwoordt hier op een brief, die Viret hem geschreven had over de vervolging van Evangelisch-gezinden in Frankrijk, die echter niet bewaard is gebleven. Zie *Herminjard*, T. VI, p. 227. Deze brief, waarvan een onbeduidend slot is weggelaten, is geschreven te Straatsburg, 19 Mei 1540.

³⁴ C. R. 217 – Herm. 865.

22. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHATEL³⁵

Ik antwoord u zo laat, omdat ik, toen uw brief kwam, zó verzwakt was, dat ik nauwelijks een vinger verroeren kon, en ik u, omdat ik tot op heden nog steeds in twijfel ben, nog geen beslist antwoord heb kunnen geven. Opdat ons huwelijk niet al te vrolijk zou beginnen, heeft de Heere ons geluk getemperd, opdat het de maat niet zou overschrijden.

Den 3e September had ik zware hoofdpijn, een kwaal, waaraan ik reeds zo gewoon ben, dat zij mij niet al te zeer meer verontrust, Toen ik mij de Zondag daarop, in de namiddagdienst, wat warm gemaakt had, bemerkte ik, dat het zweet mij uitbrak. Voordat ik heenging, werd ik aangepakt door een neusverkoudheid, die mij zonder ophouden tot Dinsdag kwelde. Toen ik die dag, naar gewoonte, preekte, waarbij ik grote moeite met spreken had, omdat mijn neus door de verkoudheid verstopt, en mijn keel door heesheid als het ware dichtgeknepen werd, voelde ik plotseling een rilling door mijn leden gaan. De verkoudheid hield op, maar ontijdig, want mijn hoofd zat nog steeds vol met kwade vochten. 's Maandags was er bovendien iets gebeurd, waardoor ik mij driftig gemaakt had. Toen namelijk onze Damoiselle, die dikwijls wel een beetje te vrijmoedig is in haar uitdrukkingen, mijn broeder een beledigend woord toevoegde, liet hij zich dat niet welgevalen. Hij werd evenwel niet boos, doch verliet stil mijn huis, zwerend, er niet weer in te zullen komen, zolang zij bij mij bleef. Toen zij zag, dat het weggaan van mijn broeder mij zeer bedroefd had, vertrok zij ook. Haar zoon bleef bij mij. Nu heb ik, wanneer ik mij door drift of hevige angst sterk opgewonden heb, de gewoonte, mij bij het eten te vergeten, en gulziger te zijn, dan betamelijk is. Dit gebeurde ook toen. Daar ik tijdens de maaltijd mijn maag overladen had met te veel en niet geschikte spijzen, werd ik de volgende morgen vreselijk gekweld door een bedorven maag. Door niet te eten, wat ik in dergelijke gevallen gewoon was, had ik ze gemakkelijk weer in orde kunnen krijgen, doch uit vrees, dat de zoon van de Damoiselle mijn wegblijven van tafel zou opvatten als een slinks middel, om ook hem weg te krijgen, wilde ik een dergelijke krenking, ten koste van mijn gezondheid, vermijden. Toen Dinsdag dus, zoals gezegd, de verkoudheid ophield, werd ik omstreeks negen uur, na het eten, door een machteloosheid overvallen. Ik liet mij naar bed brengen; een hevige aanval van koorts volgde; ik gloeide ontzettend, en had verschrikkelijke hoofdpijn. Toen ik Woensdag wilde opstaan, was ik in al mijn leden zo verzwakt, dat ik erkennen moest: ik ben ziek. Ik at een weinig, doch kreeg daarna weer twee inzinkingen; vervolgens herhaaldelijk koortsaanvallen, maar onregelmatig, en van die aard, dat men het juiste karakter van de koorts niet vaststellen kon. Ik zweette zó, dat mijn kussen bijna doornat was.

Toen ik er dus aldus aan toe was, kwam uw brief. In plaats van aan uw verzoek te kunnen voldoen, kon ik nauwelijks drie passen lopen. Eindelijk veranderde de ziekte, wat het dan ook geweest moge zijn, in een driedaagse koorts, die aanvankelijk met hevige aanvallen gepaard ging, doch na de derde aanval minder werd. Wel kreeg ik daarna nog nu en dan een aanval, maar die kwelden mij niet meer zo vreselijk. Toen ik mij weer wat beter begon te gevoelen, was de tijd verstreken, om nog aan uw uitnodiging te kunnen voldoen, waarbij komt, dat ik toch nog geen kracht genoeg zou hebben verzameld, die voldoende geweest zou zijn voor een reis. Dit verhinderde mij echter allerm minst, om, als ware ik gezond, en het tijdstip gunstig, met Capito en Bucer te overleggen, wat er gedaan moest worden. Zelfs midden in mijn ziekte heb ik niet opgehouden, er bij Bucer op aan te dringen, dat hij desnoods liever alleen zou vertrekken, dan dat wij u in uw verwachting zouden teleurstellen. Hoewel hijzelf zeer geneigd was, zich te kwijten van de opdracht, die hij aanvaard had, wilde hij toch liever, dat ik hem vergezelde. Zelfs de brief van Grynaeus, waarin deze Bucer weliswaar afried te gaan, maar toch beloofde met ons mee te zullen komen, wanneer wij een andere mening toegedaan bléven, kon hem niet tot andere gedachten brengen. Toen ik mij nog in de toestand van uitputting bevond, waarover ik sprak, werd ook mijn vrouw door de koorts aangetast, waarvan zij zich nu eerst begint te

³⁵ C. R. 238 – Herm. 893.

herstellen. Ook kreeg zij nog last van een andere kwaal. Sedert een achttal dagen is zij namelijk door veelvuldig braken en diarree zo uitgeput, dat zij zich nauwelijks op de been houden kan.

Zoals reeds in de toelichting op brief 18 werd opgemerkt, is Calvin vóór 17 Augustus 1590 getrouwd, zodat de mening van sommigen, als zou het huwelijk in September voltrokken zijn, onjuist is. Ook over de vraag, of Farel er bij tegenwoordig geweest is, lopen de meningen uiteen. Op 6 September echter wordt Farel, namens de broeders van Neuchâtel en Valengin, belast, Calvin met zijn huwelijk geluk te wensen. De redactie van deze felicitatie is van die aard, dat zij alle aanleiding geeft, te onderstellen, dat Farel bij het huwelijk tegenwoordig was, welke onderstelling bijna tot zekerheid wordt, wanneer men weet, dat Farel de 10e Augustus te Straatsburg vertoefde. Zie *Doumergue*, T. II, p. 462; *Herminjard*, T. VI, p. 269, 275.

De vrouw, waarmee Calvin gehuwd is geweest, is Idelette van Bure, de weduwe van Jean Stordeur, een wederdoper uit Luik, die door Calvin's Schriftverklaring voor de Reformatie gewonnen is. Hij overleed aan de pest, kort na aankomst te Straatsburg.

Den brief van Farel, waarop Calvin hier antwoordt, zal hij ongeveer ruim veertien dagen in zijn bezit gehad hebben.

Over de Damoiselle het volgende. Men heeft ondersteld, dat Calvin woonde bij de familie Duvergier, welke een dienstbode had, wier driftige buien hij hier vermeldt. Vast staat echter, dat de gewaande dienstbode mevrouw Du Vergier was, die bij Calvin met haar zoon inwoonde, en ongetwijfeld zoveel betaalde, dat Calvin's huishouding lopen kon. Zij was een adellijke Franse dame, die de titel droeg van Damoiselle, of in het Latijn *Domicella*, zoals er ook in de tekst staat. Zie *Doumergue*, T. II, p. 460; *Herminjard*, T. VI, p. 297, 377.

Het verzoek van Farel bestond in een uitnodiging van Calvin, Capito en Bucer naar Neuchâtel.

Uit deze brief, die overigens over politieke aangelegenheden handelt, is alleen het gedeelte gegeven, dat betrekking heeft op het verloop van Calvin's eerste huwelijksweken. Hij is geschreven te Straatsburg, tegen het einde van September 1540.

23. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL³⁶

Ik twijfel er niet aan, of u zult mij bij de broeders, die mij per brief tot terugkeren hebben aangespoord, nadrukkelijk willen verontschuldigen, dat ik hun niets antwoord. Want u weet, dat ik gedurende die twee dagen zo verward en opgewonden was, dat ik maar nauwelijks ten halve mijzelf meester was. Om u ter wille te zijn, trachtte ik later hun allen gezamenlijk iets te schrijven, maar daarna gaf ik het plan weer op, toen ik overwoog, wat het gevolg van dergelijke gemeenschappelijke brieven pleegt te zijn. Wat namelijk voor weinigen bestemd is, gaat dan terstond van hand tot hand, totdat het ten slotte wijd en zijd verbreid is. Dit is dus de reden, dat ik u alléén schrijf, met de bedoeling, dat u deze brief slechts te lezen geeft aan hen, van wie u weet, dat geen gevaar te duchten is. Waarom ik niet wil, dat in bredere kring verspreid wordt, wat ik u in vertrouwen mededeel, zult u begrijpen, wanneer u deze brief geheel gelezen zult hebben. Hoewel ik het vertrouwen heb, dat u mijn gezindheid door en door kent, en die ook anderen te goeder trouw uiteengezet zult hebben, zo wil ik toch hier in het kort herhalen, hoe ik op het ogenblik tegenover de terugroeping sta.

Telkens als ik mij weer te binnen breng, hoe slecht ik 't in Genève gehad heb, kan ik niet anders dan huiveren in het diepst van mijn gemoed, wanneer het gaat over mijn terugroeping. Van de onrust, waardoor wij, sedert wij als collega's verbonden waren, voortdurend heen en weer geslingerd werden, wil ik maar niet eens spreken. Waarheen ik ook ga, ik weet, dat ontelbare moeilijkheden mijn deel zullen zijn. Wanneer ik voor Christus leven wil, dan zal deze wereld voor mij steeds vol onrust zijn. Het tegenwoordige leven is nu eenmaal voor de strijd bestemd. Bedenk ik echter, met

³⁶ C.R. 243 – Herm. 898.

welke folteringen mijn geweten indertijd gemarteld is, en door welke zorgen ik toen verteerd werd dan moet u het mij vergeven, als ik voor die mij noodlottige plaats terugschrik. U alleen bent, naast God, mijn beste getuige, dat geen andere band mij daar zo lang heeft vastgehouden, dan alleen de overweging, dat ik het juk van mijn roeping, hetwelk ik mij door de Heere wist opgelegd, niet durfde afwerpen. Zolang ik daarom aldus gebonden was, wilde ik liever het uiterste verdragen, dan de gedachten aan een verandering van plaats, die mij overigens dikwijls overvielen, op mij te laten inwerken. Thans echter, nu ik eenmaal door een weldaad van God bevrijd ben, wie zal het mij nu niet vergeven, wanneer ik mij maar liever niet meer stort in de maalstroom, waarin ik eens tot mijn ondergang ben terechtgekomen? Er is meer. Hoeveeln zouden mij niet van al te grote lichtzinnigheid beschuldigen, als ik mij willens en wetens, onbezonnen weg, er weer in zou storten? En hier komt nog bij, dat ik maar amper geloof, dat mijn dienstwerk hun nuttig zou zijn, ook al schrok ik voor geen enkel gevaar terug. De meesten in Genève hebben namelijk een dergelijke geaardheid, dat wij elkaar wederzijds niet zullen kunnen verdragen.

Er is nog iets anders, dat mij ernstig verontrust. Ik geloof, niet ver te zullen komen, wanneer die van Bern mij niet de helpende hand bieden, wier onheil stichtende kracht wij indertijd hebben ervaren. Wij zien echter, hoe ver zij nog van alle streven naar eensgezindheid, om maar niet te spreken van daadwerkelijke medewerking, af zijn, als niet de Heere hen, tegen alle menselijke verwachting in, plotseling met mij verzoent. Wat zal ik in de toekomst moeten doen, wanneer zij hun predikanten wederom alle omgang met mij verbieden, zoals zij vroeger gedaan hebben?

Voeg hier nog bij, dat ik met mijn collega's nog groter en moeilijker strijd zal hebben, dan met die van buiten de stad. Wat zou de kracht van één man, die van alle kanten door zovele omstandigheden belemmerd wordt, vermogen? En laat mij het maar eerlijk bekennen: ook wanneer mij niets in de weg gelegd zou worden, dan nòg heb ik de kunst, een grote kerk te leiden, door ongewoonte verleerd. Hier ter plaatse heb ik maar met weinigen te doen, van wie het grootste deel mij niet zozeer als zielzorger aanhoort, dan wel als leraar hoogacht. U zult zeggen, dat ik, nu ik met vleierijen overladen word, te gevoelig ben, om een scherp woord te kunnen verdragen. U vergist zich echter, als u dat meent. Maar aangezien ik het reeds een zware taak vind, weinigen, die bovendien tamelijk gehoorzaam zijn, te leiden, hoe zal ik dan zo'n menigte in bedwang kunnen houden? Ik durf nauwelijks bij mijzelf te overwegen, met welke bedoeling men mij terugroept. Worden zij door een oprechte gezindheid geleid, waarom roepen zij mij dan eer terug, dan hem, wiens dienst voor de wederopbouw van hun kerk niet minder nodig zou zijn, dan hij het was hij haar grondvesting?³⁷ Wat er van te zeggen, wanneer zij mij alleen maar beroepen, om hun naburen in Bern te plagen, omdat zij door dezen in de steek gelaten zijn, op wier hulp zij niettemin vertrouwden, toen zij ons durfden wegagen?

Toch zal dit alles mij niet verhinderen, mijn roeping te gehoorzamen. Want hoe meer mijn geest voor die taak terugschrikt, des te meer twijfel ik aan mijzelf. Daarom veroorloof ik mij niet, in deze zaak zelf een beslissing te nemen, en ik verzoek onze mannen, mij niet tot een beraadslaging uit te nodigen. Opdat zij maar onbevangener en oprechter zullen mogen besluiten, verberg ik grotendeels de bekommernis van mijn hart. Wat zal ik doen? Liever wil ik volkomen blind zijn, en mij door anderen laten leiden, dan roekeloos op eigen gebrekkig inzicht te vertrouwen, en te dwalen. Wanneer ik u dan vraag, aan wier oordeel ik mij het best kan toevertrouwen, dan zult u, als ik mij niet vergis, antwoorden, dat ik geen betere raadgevers vinden kan, dan Capito en Bucer. Welke mening zij toegedaan zijn, hebt u uit hun eigen mond gehoord. Ik zou wel willen, dat u hun mening de broeders nauwkeurig uiteenzette en dat zij die, zonder enig vooroordeel, ernstig overwogen. Dit moet de hoofdzaak zijn: ik betuig voor de Heere, dat ik in deze zaak niet listig handel, en geen uitvluchten zoek, om aan de roeping te ontkomen. Daar ik alles voor de kerk van Genève doen wil, zou ik honderdmaal liever mijn leven op het spel zetten, dan haar in de steek laten en verraden.

³⁷ Zinspeling op Farel

Aangezien mijn gemoed echter niet vrijwillig tot terugkeren geneigd is, ben ik bereid, hen te volgen, van wie ik goede hoop heb, dat zij trouwe en betrouwbare leiders zijn.

Overigens moet men zich vóór het einde van het Convent te Worms over mijn terugkeer niet bekommeren, wanneer er ten minste nog geen gezanten gezonden zijn. Zondag wordt er hier in alle kerken een openbare biddag gehouden; Maandag vertrekken wij naar Worms. Helpt ook u ons met vurige gebeden, om in deze strijd staande te blijven. Het is openbaar, wat onze tegenstanders beramen; alle Rijksstanden zullen zich namelijk wapenen tot onze ondergang. Welke listen zij te baat nemen zullen, om ons aan te vallen, is onzeker. Al wat zij echter aan sluwheden bezitten, zullen zij bij deze laatste poging aan de dag leggen.

Vaarwel! beste en oprechte broeder. Groet allen zeer vriendelijk, te weten Cordier, Thomas, Faton, Le Clerc en de overigen. Al de onzen wensen u en de uwen alle goeds.

Straatsburg, 21 October 1540.

Uw Calvijn

Nadat verschillende pogingen, Calvijn naar Genève te doen terugkeren, mislukt waren, besloot de Raad op 21 September 1540 officieel tot zijn terugroeping. Vele vrienden van de reformator drongen er bij hem op aan, aan de roepstem gehoor te geven. Zo zijn er brieven bewaard gebleven van Antoine de Marcourt, Maturin Cordier en André Zébédée.

Omstreeks 10 October was Farel te Straatsburg.

Genève had inderdaad reeds een drietal afgevaardigden gezonden, namelijk: Michel du Bois, Ami Perrin en Loys Dufour. Zie *Herminjard*, T. VI, p. 328.

Zie voor Maturin Cordier brief 50.

24. AAN DE RAAD VAN GENÈVE³⁸

Grootmogende, edelachtbare Heeren!

Hoewel u buiten de brief, dien u mij hebt willen zenden, nog bovendien zijn brenger opdracht gegeven had, mij mondeling uw goede bedoelingen breedvoeriger toe te lichten, en hij mij niet gevonden heeft, op de plaats, waar hij mij, ter vervulling van zijn opdracht, dacht aan te treffen, zo heb ik toch reeds uit uw brief de hoofdstrekking van uw bedoeling voldoende vernomen. In antwoord daarop, kan ik u voor God betuigen, dat er mij aan het welzijn van uw kerk wel zóveel gelegen is, dat ik mij aan haar nood nimmer zou willen onttrekken; ik ben integendeel bereid, alles voor haar te doen, wat in mijn vermogen is. Ook twijfel ik er niet aan, of zij verkeert momenteel in een betreurenswaardige toestand, en in het gevaar, nog meer verstrooid te worden, wanneer men haar niet te hulp snelt. Daarom bevind ik mij in een ontzettende verlegenheid, daar ik enerzijds aan uw verzoek wil voldoen, en mij, naar de genade, die God mij gegeven heeft, inspannen wil, haar weer in een betere toestand te brengen; anderzijds kan ik mij niet lichtvaardig losmaken van de taak, waartoe de Heere mij hier geroepen heeft, tenzij Hij er door een eerlijk en wettig middel mij van ontslaat. Want steeds heb ik geloofd en geleerd, en ook nu kan ik nog tot geen andere overtuiging komen, dat, wanneer onze Heere iemand als predikant aanstelt in een bepaalde kerk, om haar in Zijn Woord te onderrichten, zo iemand zich gebonden moet weten, wat de leiding van haar betreft, en zich maar niet mag terugtrekken, zonder de stellige overtuiging in zijn hart te hebben, en, ten overstaan van de gelovigen, te kunnen betuigen, dat de Heere hem van zijn taak ontheven heeft. Bovendien is mij door de Heeren van de Raad van deze stad opgedragen, met enigen van mijn broeders naar de vergadering te Worms te reizen, niet, om daar één kerk, maar alle kerken te dienen, onder welke ook de uwe begrepen is. Ik heb aangaande mijzelf, wat kennis, beleid en ervaring betreft, niet zo'n hoge dunk, dat ik daar zo heel veel betekenen zal. Maar aangezien het hier

³⁸ C. R. 246 – Herm. 901 – Bonnet I, p. 29.

een zeer belangrijke kwestie geldt, en er niet alleen door de Raad van deze stad, maar ook door anderen bepaald is, dat ik daar komen zal, om mij ter beschikking te stellen voor alles, waartoe God mij zal willen gebruiken, zo word ik genoopt, te volgen. Ik zou deze roeping dan ook niet met een oprecht geweten kunnen veronachtzamen.

Daar ik mij dus in een dergelijke verwarring en onzekerheid bevond, heb ik uw brief de voornaamste predikanten van deze kerk, die steeds voor uw welzijn en opbouw een levendige belangstelling hebben gehad, en die u van ganser harte, zoveel in uw vermogen is, in allerlei opzicht zouden willen helpen, voorgelegd. Aangezien ik deze reis moet ondernemen, hebben wij gezamenlijk overwogen, dat de nood in uw kerk opgeheven zou zijn, wanneer het u behagen mocht, onze broeder Pierre Viret voorlopig te beroepen. Hij is voor u geen vreemdeling, en stellig zou hij eenzelfde genegenheid voor uw kerk hebben, als hij, die haar in het begin heeft gebouwd³⁹. In die tussentijd zal onze Heere wel één of andere weg openen, naar wij hopen, al naar uw omstandigheden zullen vereisen, en u wenselijk achten zult. Ik beloof, u niets te zullen weigeren, wat mij geoorloofd zijn zal, maar mij te zullen beijveren, u van dienst te zijn, voor zover God en zij, naar wie ik, overeenkomstig Zijn bevel, luisteren moet, mij zullen toestaan.

Tot zolang, Grootmogende, edelachtbare Heeren, beveel ik mij bescheiden in uw gunst aan. En ik bid de Heere God, dat Hij u steeds in Zijn heilige hoede houdt; dat Hij van dag tot dag Zijn goederen en gaven in u vermenigvuldigt, en dat u, dienende tot de eer van Zijn Naam, altijd gedijen mag.

Straatsburg, 23 October 1540.

Uw nederige dienaar
Jean Calvin

De overbrenger van deze brief was Michel du Bois, boekhandelaar te Genève.

³⁹ Zinspeling op Farel.

25. AAN WILLEM FABEL TE NEUCHÂTEL⁴⁰

Verneem over mijn gezindheid het volgende. Wanneer ik de keus had, dan deed ik alles liever, dan u gehoorzamen. Maar aangezien ik weet, dat ik niet mijn eigen meester ben, zo breng ik mijn bloedend hart de Heere ten offer. U behoeft dus niet te vrezen, dat het hier maar om wat mooie woorden gaat. De onzen beloven alleen maar, wat zij van harte menen. Ik dring er slechts op aan, dat zij, zonder met mij rekening te houden, overwegen, wat tot Gods eer en het welzijn van de Kerk strekt. Hoewel ik niet bijster vernuftig ben, toch zou het mij niet moeilijk vallen, mij door het te baat nemen van enkele uitvluchten uit de verlegenheid te redden, en mij op die wijze bij de mensen te verontschuldigen, dat het niet mijn schuld is, als ik de roeping niet aanneem. Maar ik weet, dat ik met God te doen heb, Die een dergelijke listigheid zou doorzien. Daarom heb ik mijn verstand gevangen en gebonden gegeven tot gehoorzaamheid aan God, en wanneer mijn eigen inzicht mij in de steek laat, dan geef ik mij over aan de leiding van hen, door wie ik hoop, dat God tot mij spreken zal.

Uit deze brief, die geschreven is te Straatsburg, en dateert van 24 October 1540, is alleen het gedeelte genomen, dat betrekking heeft op een eventuele terugkeer naar Genève.

Met “de onzen” bedoelt Calvijn de Straatsburgers.

26. AAN DE HEER DE RICHEBOURG⁴¹

Toen ik het bericht van de dood van Meester Claude en van uw zoon Louis ontving, was ik zo verpletterd en ontroerd, dat ik gedurende verscheidene dagen niets kon doen dan wenen. En hoewel ik mij door de tegenwoordigheid van God enigszins sterkte, en gesteund werd door de hulp, die Hij ons in tijden van tegenspoed biedt, kwam het mij voor, dat ik in tegenwoordigheid van mensen mijzelf niet was. Voor het verrichten van al mijn gewone werk was ik werkelijk niet meer in staat; ik gevoelde mij, alsof ik zelf half dood was. Enerzijds smartte het mij, zo’n goed en trouw vriend verloren te hebben, juist op een tijdstip, dat wij hem meer nodig hadden dan ooit. Claude was een man, met wien ik zó vertrouwelijk omging, dat het niet mogelijk is, twee mensen te vinden, die elkaar beter verstonden dan bij ons beiden het geval was. Anderzijds werd ik in rouw en smart gedompeld, dat een jongeling van zo grote verwachting, gelijk uw zoon was, ons werd ontnomen, en ten grave gesleept is, en dat nog wel aan het begin van de bloei van zijn jeugd. Ik beminde hem als een zoon, en hij van zijn kant eerde mij als zijn tweede vader.

Bovendien ging deze bittere droefheid gepaard met angstige bezorgdheid omtrent hen, die nog in leven gebleven zijn. Ik vernam, dat ons huis in verwarring is, en dat de één hierheen, de ander daarheen gegaan is. Het gevaar, waarin Malherbe verkeert, bedroefde mij zeer, niet alleen om zijnentwil, maar ook, omdat het voor mij een aanleiding was, ook aan de anderen te denken. Er kwam mij voor de geest, hoe terneergeslagen en bekommerd mijn vrouw wel moet zijn. Maar steeds had ik uw zoon Charles voor ogen. Want daar hij een goed karakter heeft, en jegens zijn broeder en leermeester niet alleen steeds een ongekunstelde liefde, maar ook een eerbiedige beleefdheid gehad heeft, zo twijfel ik er niet aan, of het arme kind is in tranen versmolten van smart. Slechts één zaak troostte mij enigszins, namelijk de wetenschap, dat mijn broeder bij hem is, die hem, naar ik hoop, in dergelijke droeve omstandigheden veel troost heeft kunnen bieden. Toch kon ik daaraan niet denken, zonder rekening te houden met het feit, dat zij beiden nog niet aan het gevaar ontsnapt zijn. Totdat een tweede brief kwam, die het bericht bevatte, dat Malherbe ziek was, doch zonder doodsgevaar, en dat Charles, mijn broeder, mijn vrouw en de anderen in goede welstand verkeerden, bleef ik als overstelpt door droefheid en angst; om niet geheel te bezwijken, hield ik mij,

⁴⁰ C. R. 248 – Herm. 903.

⁴¹ C. R. 295 – Herm. 959.

zoals ik reeds zei, staande en versterkte mij door de tegenwoordigheid van de Heere, door gebed en vrome overdenkingen, die Hij ons in Zijn Woord biedt.

Ik deel u dit alles mee, opdat de overwegingen en vermaningen, waarmee ik u thans troosten wil, voor u het nodige gewicht zullen hebben, en u bij geval niet denken zult, dat het voor mij gemakkelijk is, standvastig en dapper te zijn, wanneer het gaat over de droefenis van een ander. Nu wil ik geenszins mijn standvastigheid, met betrekking tot de droefenis van een ander, op de voorgrond stellen, maar aangezien God mij door Zijn bijzondere goedheid de genade geschonken heeft, mij althans voor een deel te bevrijden of te verlichten van de droefenis en de smart, die ik bijna even hevig als u gevoelde, zo ligt het in mijn bedoeling, voor zover zulks in een korte brief mogelijk is, u de middelen mee te delen, die ik heb aangewend, en waarvan ik, bij zoveel verdriet, veel baat heb gehad. Hoewel ik voor het ogenblik wel weet, dat ik rekening moet houden met de droefheid, die in dit geval uw deel is, zo moet ik er toch ook aan denken, dat ik schrijf aan een ernstig, verstandig en met grote standvastigheid begaafd man. Ik weet namelijk heel goed, hoe u beschikt over allerlei goede inzichten en middelen, om geduldig alle droefenis te dragen, en steeds een juiste gematigdheid in acht te nemen. Daarom wil ik bij u niet met de gebruikelijke troostwoorden komen aandragen, die gewoonlijk te berde gebracht worden onder mensen, die op wetenschappelijk gebied iets betekenen, en die, wat aanzien betreft, op de voorgrond staan. Dezen toch zouden u zeggen, dat u de dood van een mens, die, zoals u weet, sterfelijk geboren is, niet moet bewenen, maar dat u bij zo'n droeve gebeurtenis zoveel moed en grootheid van ziel tonen moet, als uw van nature reeds voortreffelijke en door veel wetenschappelijke kennis wel gevormde geest vereist, zoals ook uw leeftijd en grote ervaring op verschillend gebied, kortom de goede roep, waarin u staat, meebrengt. Ik laat het na, zo zei ik, u deze en andere soortgelijke overwegingen voor te houden. Want er is een zekere en sterke vertroosting, waarop zij, die in eenzelfde toestand verkeren als u, zich moeten verlaten, en welke opkomt uit het innerlijk bewustzijn van de ware kennis van God, die u, naar ik weet, in rijke mate bezit. Ziedaar in één woord, wat u doen moet: u moet u bepalen bij het onderricht, dat onze goede Meester ons steeds weer voorhoudt in de school van de ware Godsvrucht. Eigenlijk is het niet nodig, dat ik hier deze dingen nog weer eens voor u ontvouw, daar zij u alle even vertrouwd en bekend zijn als mij. En toch geloof ik, dat u, op grond van de ware vreze God, die in u is, en de liefde, die u mij welwillend toedraagt, het waarschijnlijk blijmoedig en goed opnemen zult, in mijn brief terug te vinden, wat u, zonder dat men het u onder het oog brengt, zelf heel goed weet.

De Heere heeft de zoon, dien Hij u gegeven en als het ware ter bewaring in uw handen gesteld had, weer tot zich genomen. Hier verliezen de ijdele en onredelijke klachten, die men hoort uit de mond van dwaze lieden, hun kracht en betekenis, als daar zijn: *O blinde dood!*; *O onrechtvaardig lot!*; *O vreselijk onheil, onvermijdelijk en onatwendbaar!*; *O wreed toeval!* De Heere, Die Hem bestemd had, gedurende zekere tijd in dit leven te vertoeven, heeft hem thans teruggedroegen. Wanneer wij horen, dat de Heere iets gedaan heeft, laten wij dan telkens weer bedenken, dat het niet zo maar of toevallig, noch door een speling van het noodlot, noch door enige andere oorzaak, maar krachtens Zijn besluit geschied is, waardoor Hij niets verordineert of doet, dan wat Hem niet alleen juist en rechtvaardig, maar ook goed voor ons en ons welzijn toeschijnt. Waar God echter oprecht, rechtvaardig en billijk met ons handelt, daar is het niet geoorloofd, ons daartegen te verzetten, of tegen te spreken. Maar wanneer ons welzijn met wat billijk is innig verbonden is, hoe ondankbaar zou het dan zijn, wanneer wij niet alles, wat overeenkomstig het welbehagen van onze Vader is, vredig en in zachtmoedigheid aanvaardden! Wat biedt de Voorzienigheid van God de gelovigen al niet overvloedig en voldoende sterkte en verlichting, onverschillig wat hun ook moge overkomen. Want er is niets, dat ons meer van onze kracht berooft, en onze geest terneerslaat, dan een algeheel ons overgeven aan de volgende klaagredenen en vragen: *Waarom geschiedt dat nu zo? Waarom niet anders? Waarom juist hier? Zulke uitspraken zou men kunnen doen, en men zou er grond voor hebben, wanneer er aan onze kant één of andere fout kon worden geconstateerd, en wij in onze*

plicht waren te kort geschoten. Hebben wij echter niets misdaan, dan komen dergelijke klachten niet aan de orde. Het is dus God, Die de zoon, die Hij ons had toevertrouwd, om op te voeden, op voorwaarde echter, dat hij altijd Zijn eigendom zou blijven, heeft teruggevraagd. Hij nam hem terug, omdat het enerzijds voor de jongen heilzaam was, deze wereld te verlaten, en anderzijds, omdat het goed voor u was, dat hij u ontnomen werd, en het voor u een middel zou zijn, om u te verootmoedigen, of te oefenen in geduld. Indien u het thans nog niet verstaan kunt, dat het zo goed en nuttig voor u was, dan is het uw eerste plicht, God te bidden, dat Hij het u tone, en zelfs, wanneer Hij het voor u verborgen houdt, en u nog meer in droefheid oefenen wil, dan moet u Hem nòg de eer geven, om te geloven, dat Hij wijzer is, dat ons klein verstand bevatten kan.

Wanneer u nu, wat uw zoon betreft, bij uzelf overweegt, hoe moeilijk het in onze bedorven tijd is, tot aan het einde in een goede levenswandel te volharden, dan zult u hem gelukzalig prijzen, dat hij daarvan vroeg bevrijd is, voordat hij vele gevaren had moeten trotseren, die niet ver meer weg waren, en op zijn leeftijd weldra zouden gekomen zijn. Het is met hem, als met iemand, die op een door wind en storm geweldig bewogen zee verkeert, en onverwacht een veilige haven bereikt, voordat hij ver de wijde zee op gedreven wordt. Een lang leven is namelijk zulk een geschenk van God, dat wij niet mogen zeggen, iets te verliezen, wanneer wij na weinig jaren teruggenomen en overgezet worden in een beter leven. Daar de Heere, Die ons aller Vader is, overigens zelf gewild heeft, dat Louis uw zoon was, zo heeft Hij in Zijn oneindige milddadigheid u de genade verleend, nog vóór de dood van uw zoon, u de zo schone vrucht te laten zien van de voortreffelijke opvoeding, die u hem gegeven hebt. De Heere heeft u, zeg ik, deze genade geschonken, opdat u weten zou, dat u deel hebt aan Zijn zegen, namelijk aan de belofte. Ik zal uw God zijn en de God van uw zaad. Reeds van zijn jeugd af is Louis, voor zover zijn leeftijd toeliet, in de schone letteren onderwezen. Daarin had hij reeds zulke vorderingen gemaakt, dat hij ons aanleiding gaf, grote verwachtingen te koesteren voor de toekomst. Zijn levenswijze en gedrag waren van dien aard, dat alle goede lieden er behagen in schepten. Geschiedde het een keer, dat hij ergens in te kort schoot, dan liet hij zich niet alleen vermanen en berispen, maar hij toonde zich ook ontvankelijk voor de terechtwijzingen, wat bleek uit het feit, dat hij ze gehoorzaamde. Weliswaar toonde zijn karakter zo nu en dan enkele trekken van een onstuimige geest, maar niet in die mate, dat hij ooit tot koppigheid gekomen is. Steeds konden deze heftigheden, die weleens iets te ver gingen, zonder veel moeite terstond worden onderdrukt.

Wat wij echter boven alles moeten waarderen, is, dat hij zó doordrongen was van de eerste beginselen van de ware Godsvrucht, dat hij werkelijk begrip had van de ware religie, terwijl er in zijn hart een kinderlijke vreze Gods gevonden werd. Zulk een buitengewone genade van God jegens ons kind, moet toch inderdaad wel meer kracht hebben, om de bittere smart over zijn dood te verzachten, dan de dood zelf heeft, om ons in droefheid te dompelen. Wat mij betreft, wanneer uw kinderen niet naar Straatsburg waren gekomen, dan zou ik momenteel geen smart hebben gevoeld over de dood van Meester Claude en Louis. En toch zou de grote rouw, die ik zowel om de één, als om de ander heb, mij er niet toe kunnen brengen, met droefheid te denken aan de dag, waarop zij, veeleer geleid aan Gods hand, dan door eigen wil, door mij in vriendschap zijn opgenomen, die niet alleen tot het einde toe is bestendig, maar van dag tot dag groeide, toenam en sterker werd. Ik verheug mij er dan ook over, dat zij, zoals zij waren, bij mij gewoond hebben. En nu zij eenmaal sterven moesten, is het mij een blijdschap, dat zij bij mij gestorven zijn, waar zij hun zielen vrediger en rustiger in Gods handen hebben kunnen bevelen, dan het geval zou geweest zijn, wanneer zij dáár hadden moeten sterven, waar de overlast van hen, die hun hulp hadden moeten verlenen, hun meer onrust en kwaad berokkend hadden, dan de dood zelf. Want nu zijn hun oprechte zielen onder heilige vermaningen en vurige aanroeping van de Naam van de Heere van deze aarde heengegaan, zich verheugend in de gemeenschap met Christus. Ik zou deze droefheid zelfs niet willen missen, tegen de prijs, hen nooit te hebben gekend, omdat ik hoop, tot aan het einde een heilige, ja zelfs een liefelijke en aangename herinnering aan hen te zullen behouden.

Maar, zult u vragen, wat baat het mij, dat mijn zoon een knaap was, van wie men zulke grote

verwachtingen had, nu hij mij in de bloei van zijn jaren ontruikt is? Alsof Christus door Zijn dood niet de heerschappij had verworven over levenden en doden! Zijn wij echter Zijn eigendom, gelijk wij behoren te zijn, waarom zou Hij dan geen macht over ons hebben, beide in leven en sterven? Hoe het ook zij, al heeft naar uw mening of de mijne uw zoon slechts korte tijd geleefd, moet het ons niet genoeg zijn, dat hij de loop geëindigd heeft, die de Heere hem bepaald had? Laat ons niet denken, dat hij als een bloesem is afgefallen, want voor God was hij reeds rijp. Ik ben namelijk van oordeel, dat allen, die de Heere aan deze aarde onttrokken heeft, tot volkomen rijpheid gekomen zijn, willen wij Hem er ten minste niet van beschuldigen, dat Hij, zonder wijze redenen, iemand wegneemt vóór zijn tijd⁴². Dit geldt van iedereen, maar ten opzichte van Louis is er nog een heel eigen reden. Hij toch was wel zó oud geworden, dat hij op betrouwbare gronden verklaren kon, een lidmaat van Christus te zijn. Na deze vrucht geopenbaard te hebben, blies hij de laatste adem uit, en werd hij van ons genomen. Of liever gezegd: uit de schaduw van dit vergankelijke en verkwijnende leven is hij opgenomen in de ware onsterfelijkheid. Meen dus niet, dat u uw zoon verloren hebt, want u zult hem bij de gelukzalige opstanding wedervinden in het Koninkrijk van God. Zoals beiden geleefd hebben, zijn zij gestorven, zodat ik er niet aan twijfel, of zij zijn bij de Heere. Laten wij dan ook onze reis voortzetten naar het doel, dat zij reeds bereikt hebben. Het is niet twijfelachtig, of Christus zal eens hen en ons tezamen in onafscheidelijke gemeenschap verenigen, in het onvergankelijk schone deelgenootschap aan Zijn glorie. Hoed er u dus wel voor, uw zoon te betreuren als een verlorene, daar u toch bekennen moet, dat de Heere hem bewaart, opdat hij, die u bij wijze van gunst slechts voor een korte spanne tijds toevertrouwd was, eeuwig de uwe blijve. Ook moet hetgeen u nog gelaten is, u tot geen kleine troost zijn. U hebt Charles nog, en ieder van ons zou wel willen, dat hij zulk een zoon had. Meen niet, dat ik u naar de mond praat, of overdrijf, om u een genoegen te doen. Dit ligt niet in mijn aard, en het is mijn gewoonte niet. Slechts heel eenvoudig wil, ik zeggen, wat ik werkelijk meen, en ook tegen ieder ander zou zeggen. De jongen onderscheidt zich van anderen, ten eerste door bijzondere vroomheid en ware vreze Gods, die het beginsel van de wijsheid is; vervolgens ook door fijnheid van geest, een aantrekkelijk karakter, een zeldzame bescheidenheid en zelfbeheersing. Dit getuigenis aangaande hem, leg ik niet af van horen zeggen. Steeds heb ik er naar gestreefd, zijn gemoed goed te doorgronden. Het volgende onderscheid heb ik tussen de twee broeders, toen zij nog beiden in leven waren, opgemerkt. Louis was sneller van begrip, maar Charles overtrof hem in kennis en beoordeling van de dingen. Louis kon iets, dat hij gelezen of gehoord had, gemakkelijker weergeven; Charles daarentegen is minder vlot en wat verlegen. Louis was vaardiger en vlugger in het verwerven van nieuwe kennis en allerlei levensinzicht, doch Charles is bedachtzamer, en heeft meer uithoudingsvermogen, hetgeen ook zijn oorzaak vindt in zijn lichamelijke gesteldheid. Louis had, als zijnde een sanguinische natuur, meer een opgeruimd en levendig karakter; Charles, die iets weg heeft van een melancholicus, geeft zich niet zo gemakkelijk, maar steeds was hem een groter bescheidenheid en vriendelijkheid eigen, wat bijzonder in het oog viel, doordat hij door zijn verdraagzaamheid de onstuimigheid van zijn broeder wist te temperen; ook is Charles verreweg de meerdere in gematigdheid, bijna manlijke ernst, en een zekere gelijkmatigheid in heel zijn levenshouding. Hoeveel zulk een zoon waard is, om de smart, waarmee de Heere u nu bezocht heeft, te verlichten, kunt u zelf wel beoordelen, en u zult dit ook doen, om in dit opzicht niet ondankbaar te zijn tegenover God.

U zult echter zeggen, dat het moeilijk is, zó de vaderlijke van u af te schudden of te onderdrukken, dat u wegens de dood van uw zoon geen smart meer zou gevoelen. Ik verlang van u echter niet, alle smart te verdrijven. Want in de school van Christus hebben wij geen wijsbegeerte geleerd, die de mensen in stenen verandert, en ons noodzaakt, het ons door God gegeven menselijk gevoel af te leggen. Dit alles leidt er echter toe, dat u uw alleszins te billijken smart paal en perk moet stellen, en dat u wel mag wenen, voor zover uw natuurlijke vaderlijke dat eist; maar al te veel mag u aan uw

⁴² Als merkwaardigheid merken wij op, dat deze oorspronkelijk in het Frans geschreven brief slechts tot hiertoe is bewaard gebleven. Het thans volgende gedeelte is ontleend aan een Latijnse vertaling van Beza.

smart toch niet toegeven. Ik heb mij niet tot u gewend, als zou ik twijfelen aan uw gezond verstand, vast karakter en grootheid van geest, maar alleen, omdat ik mijn plicht jegens u niet verzaken wilde. Wanneer deze brief overbodig is, wat ik zelf geloof, duid mij dan mijn al te angstige bezorgdheid, krachtens uw buitengewone vriendelijkheid, niet ten kwade; u zult ze mij wel willen vergeven, omdat zij voorkomt uit de grote genegenheid, die ik jegens u heb.

Philippus en Bucer heb ik gevraagd, of ook zij brieven bij die van mij wilden voegen, aangezien ik meende, dat het u niet onwelgevallig zou zijn, wanneer ook zij u enig blijk gaven van hun genegenheid jegens u.

Vaarwel! doorluchte en door mij in de Heere zeer vereerde heer. De Heere Christus behoeft u en uw gezin, en Hij leide u allen steeds door Zijn Geest, totdat u komen mag op de plaats, waarheen Louis en Claude u reeds zijn voorgegaan.

De heer De Richebourg was een Normandisch edelman, waarschijnlijk heer van het dorp Richebourg, gelegen aan de weg van Rouaan naar Beauvais.

Louis en Charles, beiden zoons van deze heer, waren leerlingen van Claude Féray, diaken van Calvin te Straatsburg. De eerste stierf tegelijk met zijn leraar aan de pest.

Malherbe was een Frans student te Straatsburg.

Omtrent dit schrijven is opgemerkt: "De brief aan De Richebourg getuigt zozeer van Christelijk medegevoel, dat hij, wat innigheid betreft, de soortgelijke brieven van Luther verre overtreft." Zie *Doumergue*, T. II, p. 420.

Deze brief is geschreven te Regensburg op 1 April 1541, waar Calvin, in verband met een godsdienstgesprek, vertoefde. Op speciale uitnodiging van Melancton ging Calvin er op 22 Februari heen, en kwam 25 Juni weer te Straatsburg terug.

27. AAN DE RAAD VAN GENÈVE⁴³

Grootmogende, edelachtbare Heeren!

Wanneer ik in Genève zal zijn aangekomen, zal ik u de reden uiteenzetten, waarom ik onderweg opgehouden ben, en ik hoop u gemakkelijk tevreden te kunnen stellen. Dit schrijven bedoelt alleen maar, u mee te delen, dat ik, toen ik te Solothurn vernam, dat er in de kerk hier ter plaatse onrust ontstaan was, mij om Gods wil genoodzaakt zag, een omweg te maken, om te zien, of ik van mijn kant enige hulp zou kunnen bieden. Na mij van mijn taak gekweten te hebben, ben ik besloten, zo God wil, morgen in de vroege naar Bern te vertrekken, om aan de Heeren van die stad de brieven te overhandigen, die men mij voor hen vanuit Straatsburg en Bazel heeft medegegeven. Heb ik dat gedaan, dan zal ik mijn reis voortzetten, zonder mij verder nog ergens te laten ophouden. Want het verlangen, dat ik heb, om mij, overeenkomstig mijn belofte, bij u te melden, zal mij niet doen talmen, onverschillig waar ook.

De afgezant, dien u mij ter begeleiding hebt willen zenden, heb ik bij mij gehouden, daar ik van mening ben, dat zulks niet in strijd is met uw bedoelingen. Mijn verontschuldiging hiervoor, en voor al het andere, laat ik nu maar achterwege, totdat ik gearriveerd zal zijn.

Inmiddels, grootmogende, edelachtbare Heeren, beveel ik mij bescheiden in uw gunst aan, en ik smeeke onze Heere, dat Hij u door Zijn Geest leiden moge, om uw stad voortreffelijk en vroom te besturen, en dat Hij also haar en u, grootmogende Heeren, in voorspoed doe gedijen.

Neuchâtel, 7 September 1541, 's avonds.

Uw nederige dienaar,

Jean Calvin

⁴³ C. R. 352 – Herm. 1033.

Begin September is Calvijn van Straatsburg via Bazel naar Genève gereisd. De aanbevelingsbrief, die de Raad te Straatsburg hem meegaf, is van Donderdag 1 September (C. R. 346); die van de Raad te Bazel dateert van Zondag 4 September (C. R. 851).

Calvijn's tegenwoordigheid te Neuchâtel werd vereist, omdat Farel daar een conflict veroorzaakt had met de dochter van de gouverneur; hij had haar namelijk vanaf de kansel berispt, omdat zij gedurende verscheidene jaren geweigerd had, met haar man samen te leven. De geesten waren hierdoor zo in beweging gebracht, dat een opgeruide menigte zich op het kerkhof verzameld had, en eiste, dat Farel de stad zou verlaten. Zie *Herminjard*, T. VII, p. 216, 239; en *Doumergue*, T. II, p. 709.

28. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL⁴⁴

God moge het ten goede wenden: men heeft mij hier, overeenkomstig uw wil, niet meer laten gaan. Thans blijft mij nog over, ook Viret bij mij te houden, die ik mij op generlei wijze meer laat ontnemen. Het is de plicht van u en alle broeders, mij hierin te steunen, wanneer u tenminste niet wilt, dat ik mij te vergeefs aftob, of er, zonder vrucht te zien, allerellendigst aan toe ben. Toen ik de Raad mijn diensten aanbood, heb ik uiteengezet, dat een kerk niet bestaan kan, tenzij er een zekere tucht wordt ingevoerd, zoals die ons door Gods Woord is voorgeschreven, en in de oude kerk in acht genomen werd. Vervolgens zette ik enkele hoofdzaken uiteen, opdat men zou begrijpen, wat ik bedoelde. Aangezien deze aangelegenheid niet in de brede kon worden ontwikkeld, verzocht ik, dat er enige personen aangewezen zouden worden, om de zaak met ons te bespreken. Zes mannen zijn ons toen ter beschikking gesteld. Inzake een volledige kerkenordening zullen er artikelen opgesteld worden, die wij vervolgens de Raad zullen voorleggen. Onze drie collega's komen er openlijk voor uit, dat zij het met ons eens zijn; er zal dus ten minste iets te bereiken zijn.

Gaarne zouden wij iets over de toestand van uw kerk vernemen. Wij hopen van harte, dat het conflict bij u, door de invloed van Bern en Biel, geheel opgelost, of althans enigszins bijgelegd is. Daar u de strijd te voeren hebt met de Satan, en onder de vanen van Christus dient, zo zal Hij, Die u tot de strijd toegerust heeft, ook de overwinning schenken. Aangezien een goede zaak echter ook iemand nodig heeft, die haar goed behartigt, zo moet u er wel voor zorgen, dat de goedgezinden niet terecht op u een aanmerking kunnen maken. Wij sporen u niet aan, in deze zaak uw geweten rein en zuiver te bewaren, want daarvan zijn wij overtuigd. Alleen zouden wij het op prijs stellen, dat u zich, voor zover uw ambt het toelaat, wat meer bij het volk aanpast. U weet, dat er twee soorten van populariteit zijn; de ene is ons deel, warmer wij uit eer- of behaagzucht jagen naar volksgunst; de andere, als wij door gematigdheid en billijk optreden de harten trachten te winnen, opdat deze zich door ons willen laten gezeggen. Neem het ons niet kwalijk, dat wij zo openhartig met u spreken. Wij bemerken echter, dat u in de onderhavige kwestie ook de goedgezinden geen bevrediging schenkt. Al was er niets anders, dan begaat u toch dáárin een fout, dat u hun, wier schuldenaar de Heere u gemaakt heeft, niet voldoet. U weet, hoeveel wij van u houden, en hoe hoog wij u achten. Deze genegenheid, ja wat meer is, deze hoogachting noopt ons tot nauwkeuriger en strenger beoordeling, aangezien wij zouden willen, dat er, bij de uitnemende gaven, die de Heere u gegeven heeft, geen vlek zich vertoonde, die kwaadwillenden een welkome gelegenheid tot hekelen verschaft. Ik schrijf u dit, op aanraden van Viret. Daarom spreek ik in het meervoud.

Vaarwel! beste en zeer beminde broeder.

Genève, 16 September 1541.

Uit de eerste zin zou op te maken zijn, dat Calvijn's blijven in Genève nog niet vast stond. Zeer waarschijnlijk heeft Farel hem deze belofte afgedwongen.

Calvijn's collega's waren: Jacques Bernard, Henri de la Mare, Aymé Champereau. Vgl. de

⁴⁴ C. R. 355 – Herm. 1039.

aantekeningen op brief 12.

Het optreden van Farel schijnt reeds door zijn donderende stem vervaarlijk geweest te zijn. Een inwoner van Genève moet eens tot iemand gezegd hebben: “Gaat u naar Farel luisteren, die schreeuwt als een blinde, die zijn stok verloren heeft?” Zie *Herminjard*, T. VII, p. 261.

29. AAN EEN ONBEKEND VRIEND⁴⁵

Opdat gij niet alleen maar van horen zeggen iets omtrent mij weten mag, deel ik u één en ander over mijn omstandigheden mee. Ik heb heden het hier zeer druk: deels met het herstellen van wat ingestort is, deels met het bestaande op één of andere wijze in stand te houden. Terwijl de Rijksdag mij ophield, hadden die van Bern Viret aan de onzen tot mijn aankomst om zo te zeggen uitgeleend. Hij heeft mij inderdaad veel verlicht, al heeft ook hij niet kunnen bereiken, dat er hier in het geheel geen bezwaren meer zouden zijn. Toen men hem terugvroeg, heb ik gedaan weten te krijgen, dat zijn verlof met een half jaar is verlengd. Bijgestaan door zijn arbeid, raad, trouw en ijver, heb ik, zo goed en zo kwaad als het ging, in betere toestand gebracht, wat of geheel omvergeworpen, of verstrooid was.

Vooreerst moest er een aanvang gemaakt worden met het opstellen van een kerkenordening. Men heeft ons zes leden uit de Raad ter beschikking gesteld, om een ontwerp te maken. In twintig dagen hebben wij het ontwerp opgesteld, dat weliswaar niet volledig uitgewerkt, maar met het oog op de onstandvastigheid van de tijd toch dragelijk was. Bij volksstemming is het aangenomen. Vervolgens is er een gerecht ingesteld, ter uitoefening van de censuur op de zeden, terwijl dit ook waken zou voor de handhaving van de kerkenordening. Want billijkheidshalve wilde ik, dat de geestelijke macht zou onderscheiden worden van de burgerlijke rechtspraak. Zo is ook de excommunicatie weer ingesteld. Omdat in Duitsland zowel de pest, als de oorlog woedde, heb ik bewerkstelligd, dat er een buitengewone biddag vastgesteld is. De gebeden, daarvoor vereist, heb ik geschreven. Bovendien heb ik er nieuwe liturgische formulieren aan toegevoegd, om bij de bediening van de sacramenten een bredere en meer heldere verklaring te hebben. Ten slotte kwam ik tot een Catechismus; ik vertrouw, dat de Heere mij bij het schrijven daarvan heeft bijgestaan. Ik geef toe, dat dit slechts het werk van weinig dagen is, doch bij de vele afleidingen, die mij nu eens hierheen, dan weer daarheen roepen, is alle arbeid moeilijk. Want ik herinner mij niet, dat mij, zolang ik hier ben, twee uren gegund zijn, zonder dat ik gestoord werd. Hier komt nog bij, dat ik de Latijnse editie van mijn Institutie gereed maken moest, wat mij niet weinig zweet heeft gekost. Uzult dit wel zien, als zij verschenen is.

Dit alles zou ik gemakkelijk kunnen dragen, als er niet een andere misstand was, die mij vreselijk kwelt. Wij hebben namelijk collega's, die allermint bij ons passen. Twee van hen zijn, na onze verbanning, op onze plaats gedrongen⁴⁶. Een ander is intussen, ik weet niet op welke manier, heimelijk binnengeslopen⁴⁷. Want twee van degenen, die in het begin de opengevallen plaats bezet hadden, hebben het zelf beter gevonden, haar weer te verlaten⁴⁸. Ook een derde heeft mij inmiddels gedeeltelijk uit de moeilijkheid geholpen, door ontslag te vragen, wat hij zonder moeite verkreeg⁴⁹. Twee zijn er dus nog overgebleven, die mij heel wat last zullen bezorgen, als zij ten minste niet tot bezinning komen⁵⁰. De één, die een woeste, of liever gezegd een norse aard heeft, luistert niet naar goede raad⁵¹. De ander is sluw en listig, een samenknopsel van leugen en bedrog⁵². Daarnaast zijn beiden ongeleerd en hoogmoedig. En bij die onwetendheid komt nog onverschilligheid en

⁴⁵ C. R. 384 – Herm. 1090.

⁴⁶ Jacques Bernard, Henri de la Mare.

⁴⁷ Aymé Champereau.

⁴⁸ Jean Morand, Antoine de Marcourt.

⁴⁹ Jacques Bernard.

⁵⁰ Dit zijn dus: Henri de la Mare en Aymé Champereau.

⁵¹ d.i. Aymé Champereau.

⁵² d.i. Henri de la Mare.

achteloosheid, daar zij er geen begrip van hebben, wat het zeggen wil, aan het hoofd te staan van een gemeente⁵³.

Onder zulke doornen moet ik nu leven. U vraagt, waarom dit noodzakelijk is. Ik wil u dit met een paar woorden uiteenzetten, U weet, dat in een wijnvat het grondsop achterblijft, hetwelk men er niet uit scheppen kan, zonder dat de heldere en zuivere wijn bedorven wordt. Zo is het ook met mij gegaan. Toen ik hier kwam, had ik hen, wanneer ik dat gewild had, met één woord kunnen wegjagen, maar ik heb overwogen, wat de tijdsomstandigheden wenselijk maakten. Er was in die tijd namelijk een vreeselijke onenigheid ontstaan in de kerk van Neuchâtel, waarom ik ook van mijn reisroute ben afgeweken, teneinde haar te helpen bij leggen. Ik bereikte echter niets, dan alleen, dat er een mogelijkheid tot verbetering van de toestand geschapen werd, nadat de gemoederen langzamerhand wat gekalmeerd waren. Ik zag echter wel, wat voor moeilijkheden er nog komen zouden. Hier beschikte ik over niemand, die ik in zijn plaats had kunnen stellen, wanneer ik een predikant had laten verwijderen. Wanneer ik iets van die aard had ondernomen, dan zou de kerk van een dienaar beroofd gebleven zijn. Een derde hinderpaal was daarin gelegen, dat wij de regeling van de kerkelijke tucht nog niet vastgesteld hadden, waardoor het mogelijk geweest zou zijn, iets tegen hen te ondernemen. Door hen met geweld te verdrijven, wilde ik echter geen slecht voorbeeld geven: toen niet, maar ook later niet.

Ook de overweging, dat het gevaar bestond, dat men mij zou kunnen verdenken, in deze zaak meer begerig te zijn naar wraak, dan dat ik mij leiden liet door oprechte ijver, hield mij in zekere zin van een verdrijving met geweld terug. Toch had dit alleen mij niet doen aarzelen, wanneer de overige omstandigheden gunstig waren geweest. Ik besloot dus, hen in elk opzicht te verdragen, aangezien er geen mogelijkheid was, hen te verwijderen. Ik was mij heel wel bewust, welk een harde dwang ik mij op die manier oplegde. Want men kan er niet mee volstaan, een collega naast zich te hebben; maar men moet tegelijk ook vrede met hem houden. Ik wist dan ook maar al te goed, dat er geen vrede bestaan kon, als ik die niet tegen de prijs van grote gematigdheid en verdraagzaamheid afkocht. Maar, zult u vragen, valt u dat dan zo zwaar? Ongetwijfeld, en u kunt beoordelen, dat zulks mij niet gemakkelijk is, daar u mij kent. Ik doe mijn gemoed werkelijk geweld aan, maar door mijn gematigdheid houd ik hun verkeerdheid zo in toom, dat deze niet openlijk uitbreken kan. Ook zijzelf ontkennen niet, dat ik hen veel vriendelijker behandelde, en nog behandel, dan zij hadden durven hopen.

Niet alleen tegenover hen, maar ook tegen de andere overblijfselen van onze tegenpartij heb ik deze gematigdheid betracht, zodat men gedwongen wordt, of men wil of niet, dit te erkennen en te prijzen. Want als u wist, hoe begrijpelijk het geweest zou zijn, wanneer ik met volle zeilen op hen afgestevend was, dan zou u zich verwonderen, dat ik zulk een gelegenheid heb laten voorbijgaan. Toen ik indertijd in de Raad het woord voerde, heb ik de waardigheid van mijn ambt zo in het licht gesteld, dat ik mijn tegenstanders in het algemeen gespaard heb. Wat heeft het voor nut, zult u zeggen, de spot te drijven met dode honden? Toch zijn er velen, die zich daarvan maar nauwelijks kunnen onthouden. Toen ik weer voor het eerst in de prediking voor het volk optrad, verkeerde ieder in gespannen verwachting. Ik liet echter de herinnering aan de dingen, die allen ongetwijfeld verwacht hadden, geheel achterwege, en zei slechts enkele woorden over de aard van ons ambt. Vervolgens knoopte ik hieraan een gematigde en bescheiden opmerking over onze trouw en onbaatzuchtigheid vast. Na deze inleiding, zette ik de verklaring van het Schriftgedeelte voort, waar ik indertijd gebleven was, waarmee ik aanduiden wilde, dat ik mijn leerambt gedurende enige tijd wel onderbroken, maar niet neergelegd had. Wat onze zuivering van de laster betreft, welke die snode lieden over ons hadden uitgestrooid, hierin was het volk mij al voor geweest. Want in het volksbesluit, dat aangaande mijn terugroeping genomen was, noemde het mij "zijn trouwe herder". Een tweede volksbesluit was daarop gevolgd, waarin de Raad en het volk bekenden, dat ons een

⁵³ Met het oog op het vervolg van deze brief, lette men er op, dat Calvijn hier spreekt over de predikanten, die hij wilde, dat ook door de gemeente van Genève, na zijn verbanning, zouden verdragen worden. Zie brief 19.

zwaar onrecht aangedaan was, en God om vergeving baden voor deze schuld, Na mijn terugkeer heb ik 't gedaan gekregen, dat men een gezantschap naar mijn collega Willem Farel gezonden heeft, met het verzoek, of hij zijn kudde ook nog weer eens zou willen bezoeken. Ook, dat er een gezantschap gestuurd werd naar de stad, waar de ander begraven ligt, om aangaande die dode, ten overstaan van de gemeente, een getuigenis af te leggen. Hier hebt u een deel van hetgeen ik beleefd heb.

Bid, waarde broeder, God, dat Hij alles tot een goed einde moge leiden, en mij beleid, moed en kracht schenke, om Zijn werk trouw en verstandig te volvoeren. Want hoe verder ik kom, des te meer gevoel ik, welk een zware en moeilijke taak ik op mij genomen heb.. Wees er van overtuigd, dat het ons heel veel genoeg zou doen, u te zien, wanneer u eens tot ons zou kunnen overkomen. Ik hoop, dat u daartoe in de komende herfstvakantie gelegenheid zult hebben.

Vaarwel! beste broeder.

Genève.

Viret werd teruggevraagd in het begin van December 1541.

In Juli 1537 is er door de Raad van Genève een einde gemaakt aan de toepassing van de excommunicatie.

De derde Latijnse editie van de Institutie verscheen te Straatsburg in Maart 1543.

Zie voor de onenigheid te Neuchâtel de brieven 27 en 28.

Met “de andere overblijfselen van onze tegenpartij” bedoelt Calvin Jean Philippe c.s., de z.g. Articulanten, die de verbanning van de reformatoren hadden uitgelekt. Zie *Herminjard*, T. VI, p. 199, 200; en *Doumergue*, T. II, p. 676.

De eerste samenkomst met de Raad heeft na Calvin's terugkeer plaats gehad op 13 September 1541. Zijn eerste preek heeft Calvin waarschijnlijk gehouden op Zondag 18 September. Sedert April 1538 had Calvin niet meer in Genève het Woord bediend.

Het plebisciet, waarin Raad en volk het Calvin aangedane onrecht beleden, is gehouden op 1 Mei 1541.

Het tweede gezantschap, waarover Calvin spreekt, werd naar Orbe gezonden, waar Elie Coraud begraven lag. Vgl. de brieven 10 en 15.

Deze brief, die eind Januari 1542 geschreven is, is waarschijnlijk gericht aan een professor, wat valt op te maken uit het feit, dat de geadresseerde wel vakantie had. Predikanten hadden in die tijd geen vakantie, en reisden bijna niet, dan alleen naar kerkelijke vergaderingen. Zie *Herminjard*, T. VII, p. 413.

30. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL⁵⁴

Eén of hoogstens twee dagen nadat ik u geschreven had, kwam de Carmelieter monnik uit Lyon, over wie wij ons niet zonder reden bezorgd gemaakt hebben. Hij misleidde ons niet lang, want zijn gelaat en woorden, kortom heel zijn persoon verried, wat voor iemand hij was. Toch verhinderde dit ons niet, hem behoorlijk te behandelen. Over de bewijzen van onze persoonlijke welwillendheid spreek ik maar niet. Wat ons ambt betreft, hadden wij ons, om alle gevaren, die in verschillend opzicht van die kant dreigden, af te wenden, met onze collega's verstaan, en bepaald, welke houding wij jegens hem zouden aannemen. Gemeenschappelijk kwamen wij tot het besluit, hem voor ons te laten roepen, en te verzoeken, ons zijn voornemen uiteen te zetten. Tegen de volgende dag nodigden wij hem uit. Op onze eerste vraag antwoordde hij, dat hij gekomen was, om de kerk te dienen. Ik begon ons daarop te verontschuldigen, en zei, dat wij hem niet zomaar terstond konden aannemen, aangezien de Heere ons namelijk een orde voorgeschreven had, die wij ten gunste van niemand mochten overtreden. Ook wees ik er op, zulks niet te kunnen doen, met het oog op het precedent,

⁵⁴ C. R. 395 – Herm. 1115.

want ook anderen zouden dan kunnen verlangen, op dezelfde wijze toegelaten te worden. Ik maande hem aan, te bedenken, dat de beslissing niet in onze hand lag, doch dat ons geweten gebonden was door het duidelijk Woord van God. En al zou geen vreze Gods ons verhinderen, dan nog was het ons tegenover de mensen niet geoorloofd, aangezien wij met het oog op dergelijke gevallen een bepaald voorschrift hebben, waaraan wij ons houden moeten. Ik verzocht hem dringend, niet te menen, dat wij hem uit minachting of uit wantrouwen afschepen wilden, waaraan ik toevoegde, dat het allereerst ook in zijn eigen belang was, als hij niet plotseling zulk een zware last op zijn schouders nam, doch dat het veel beter zou zijn, wanneer hij nog maar eens wat tijd nemen zou, om zich te beraden. Heel mijn betoog was even eervol als welwillend en vriendelijk voor hem. Kortweg antwoordde hij, dat hij verzocht, hem terstond vertrouwen te schenken, aangezien hij om twee redenen niet langer in het onzekere wilde blijven. Hij zei, thans geschikte reisgenoten te hebben, die hem begeleiden, en paard- en reisbenodigdheden verschaffen konden, wat later voor hem niet zo gemakkelijk te vinden zou zijn. Als tweede reden voerde hij aan, dat, wanneer hij naar Frankrijk moest terugkeren, het 't best zou zijn, dat dit zo spoedig mogelijk geschiedde, voordat het gerucht van zijn komst bij ons verder verbreid worden zou.

Wij lieten hem een poosje weggaan, om gemeenschappelijk te overleggen. Viret hield daarop een lange, ernstige rede over de ernst en de nauwgezetheid, die men bij de beroeping van dienaren des Woords in acht nemen moet. Hij voerde zowel voorbeelden aan uit Gods Woord, als uit de geschiedenis van de oude kerk, terwijl hij gronden bijbracht, die werkelijk afdoende schenen. Het betoog was van die aard, dat het niet de man persoonlijk aanviel, maar toch had het hem van zijn onbescheiden overhaasting moeten terugbrengen. In ieder geval had het hem, als hij ten minste enig aangeboren schaamtegevoel gehad had, toch zeker tot bescheidenheid kunnen brengen. Hij was echter zo weinig van zijn stuk gebracht, dat hij in zijn optreden nog vermeteler werd. *“Als u meent de Geest des Heeren te hebben”,* zo zei hij, *“dan ben ik ook niet door Hem verlaten. Ik weet dus óók, wat er geoorloofd is, en ben niet hier gekomen, om uw tegenwerpingen te weerleggen. Het staat vast, dat ook de apostelen elkaar geen examen hebben afgenomen”*. Deze woorden sprak hij op zo'n hoogmoedige toon uit, dat hij er van af scheen te zien, ons te bestrijden, aangezien wij het niet waard waren, dat hij het tegen ons opnam. Hij voegde aan zijn betoog nog toe, dat hij zich gaarne aan een onderzoek zou hebben onderworpen, als hij vóór de laatste vasten hierheen gekomen was. Thans meende hij, nu hij in een zo naburige kerk een proeve van zijn bekwaamheid had afgelegd, genoeg bekend te zijn, en dat hij dus niet opnieuw door een onderzoek behoefde te worden lastig gevallen. Ik antwoordde, dat er in bedoelde stad geen kerk was, welker oordeel over predikanten men verplicht was te aanvaarden. Wanneer hij daar wat naam gemaakt had, dan was dit, zo zei ik, niet te verwonderen, aangezien op de Fransen het woord van Salomo van toepassing is: *“een hongerige ziel is alle bitter zoet”*⁵⁵. Bovendien wezen wij er op, dat hij zich in zijn prediking zeer zwak getoond had, maar zeiden, deze opmerking niet te maken, met de bedoeling, hem iets te verwijten, maar omdat hij er ons door zijn onbehoorlijke grootspraak toe dwong. Zo zijn wij uiteen gegaan, nadat ieder van ons de man nog enkele woorden had toegevoegd, om hem wat te kalmeren. U weet, wat dit heeft opgeleverd. Korte tijd daarna zei hij in een herberg, hier geen geleerden te kunnen vinden, maar uit het feit, dat hij dit geheel zonder aanleiding zei, kunt u wel opmaken, dat de man absoluut van zijn zinnen beroofd is. Toen iemand hem misschien wel mij en Viret noemde, antwoordde hij trots, dat er in Frankrijk duizenden waren, die veel geleerder zijn. U zult zeggen: wat doet dat er nu toe? Ook ik lach om zulke pedanterie, gelijk gepast is. Maar toch merk ik, dat dergelijke woorden een stellig bewijs leveren van zijn kwaadwillig en boosaardig gemoed. U zult vragen, hoe geleerd hij dan wel moet zijn, die over alle anderen zo'n streng rechter is. U hebt vele ezels gezien; denk dan maar, dat hij één van die vele was !

⁵⁵ Spreuken 27: 7.

De kerk, waar de monnik tijdens de vasten gepreekt had, is die van Lyon. Het slot van deze brief, dat over een ander onderwerp handelt, is weggelaten.

De brief is geschreven te Genève op 10 Mei 1542.

31. AAN MICHEL VAROD TE GENÈVE⁵⁶

Mijnheer Michel! Deze arme man is over zijn ganse lichaam zo met zweren overdekt, dat men hem met medelijden, ja zelfs met afgrijzen moet aanzien. Hij zegt, dat het niet het gevolg is van een onzedelijk leven. Daar het een erbarmelijk geval is, verzoek ik u, de goedheid te willen hebben, te zien, of er niet een middel is, hem te helpen, opdat hij niet geheel aan zijn zweren te gronde ga. Ik beveel hem u des te vrijmoediger aan, omdat ik meen, dat hij uit deze stad is. Was hij een vreemdeling, dan zou ik ook zelf adviseren, een weinig voorzichtigheid in acht te nemen, teneinde geen aanleiding te geven tot kritiek bij het volk, zoals gewoonlijk het geval is. Daar hij echter hier woonachtig is, heb ik minder bezwaar.

Uw broeder en goede vriend

Joh. Calvijn

Michel Varod was in 1542 “procureur” van het ziekenhuis te Genève. Deze brief is geschreven te Genève, in 1542 of ’43.

32. AAN PHILIPPUS MELANCHTON TE WITTENBERG⁵⁷

Zie eens aan, wat voor een luie buik u uw brief hebt toevertrouwd. Eerst na ongeveer vier maanden heeft hij hem mij ter hand gesteld, door het lange bij zich dragen gescheurd en gehavend. Ik heb het echter maar als winst beschouwd, dat ik hem, al is het dan wat laat, nog ontvangen heb. Want aangezien hij hem overal met zich heeft meegenomen, is het een wonder, dat hij hem niet ergens heeft laten liggen. Hoewel hij mij door zijn nalatigheid een tijd lang van het genot van een bijzondere vreugde heeft beroofd, heb ik de man, toen ik de brief alsnog ontving, maar vergeven, wat mij niet veel moeite kostte. Konden wij maar meermalen, zoals u zegt, door brieven ten minste, met elkaar spreken. Voor u zou dat niet van zo grote betekenis zijn, maar niets ter wereld zou door mij zo op prijs gesteld worden, als mij te verkwikken door uw aangename brieven.

U kunt nauwelijks geloven, door welk een arbeidslast ik hier gedrukt en in beslag genomen word. In dezen benarde toestand word ik vooral door twee dingen gekweld. Ten eerste ben ik er niet zeker van, dat mijn arbeid voldoende vrucht oplevert, en vervolgens ben ik van u en nog enkele anderen zo ver verwijderd, dat ik de troost, die mij vooral tot steun zou kunnen zijn, ontberen moet. Daar het nu eenmaal niet aan onze wens overgelaten is, ons naar eigen goeddunken een plaats uit te kiezen, waar wij Christus dienen zullen, zo moeten wij op de posten blijven, die Hij een ieder van ons heeft aangewezen. De verre afstand, die ons van elkander scheidt, zal, zolang wij in dit leven zijn, ons niet beroven van de zekerheid, dat wij, ons tevreden stellend met het verband, dat Christus door Zijn geheiligd bloed, en ook door Zijn Geest in onze harten heeft tot stand gebracht, staande zullen kunnen blijven door de zalige hoop, waaraan ook uw brief ons herinnert, en die daarin bestaat, dat wij eenmaal in de hemel eeuwig met elkander leven zullen, om ons daar te verheugen in onze liefde en vriendschap.

Dat ik overigens in het werk, dat ik onlangs uitgegeven heb, misbruik gemaakt heb van uw naam, verzoek ik u, mij uit liefde te willen vergeven, of welwillend te veroorloven. Onder de vele redenen, die mij daartoe bewogen, was deze niet de laatste, dat Pighius Sadoletus uitgekozen had, om onder diens naam zijn eigen beuzelarijen aan de markt te brengen. Ik heb dat echter onvermeld gelaten,

⁵⁶ C. R. 442 – Herm. 1192ter.

⁵⁷ C. R. 442 – Herm. 1207.

om niet een vergelijking te moeten geven. Ik wil hier echter geen lange verontschuldiging aanvoeren, daar ik reeds betuigd heb, gedaan te hebben, wat ik, in vast vertrouwen op uw welwillende vriendelijkheid, die u mij toedraagt, ongetwijfeld meende te mogen doen.

Over onze omstandigheden zou ik veel kunnen schrijven, maar ik zie mij genoodzaakt te zwijgen, aangezien ik toch niet tot een einde zou kunnen komen. Ik werk hier hard, en vermoei mij buitengewoon, maar vorder betrekkelijk weinig. Toch verwondert iedereen zich, dat ik, bij zovele hindernissen, die mij voor een groot deel door de predikanten zelf in de weg gelegd worden, nog vorderingen maak. Toch wordt mijn arbeid zeer verlicht door de wetenschap, dat niet alleen deze gemeente, maar ook de hele omgeving de vruchten plukt van mijn verblijf in deze stad, waarbij komt, dat er nog wel iets overvloeit naar Frankrijk en Italië.

Niet zonder bittere smart heb ik de toestand vernomen, waarin uw Duitsland verkeert. De vrees voor toekomstige onheilen is niet minder dan de rouw over die van heden. Want als het waar is, wat verteld wordt, dat de Turk de oorlog met een nog aanzienlijker troepenmacht wederom wil beginnen, wie zal hem dan verhinderen, wijd en zijd alles naar hartelust te verwoesten? Alsof het niet genoeg ware, dat door smadelijke verstrooiing van het leger zovele kosten tevergeefs gemaakt zijn; dat men een dergelijke schande heeft moeten aanvaarden; en dat bovendien de bloem en de kern van het volk, eerst door de pest, die drie jaren onafgebroken woedde, en vervolgens door de besmettelijke ziekte van onlangs, omgekomen is! En thans wordt uw land geteisterd door binnenlandse onenigheden, wat nog veel erger is. Ondanks deze harde slagen zijn onze vorsten nog niet zo ontwaakt, dat zij geleerd hebben, Christus de eer te geven. Het troost mij echter weer een weinig, te vernemen, dat de bisschop van Keulen en enkele anderen het ernstige voornemen hebben, hun kerken te reinigen. Ik houd het namelijk voor geen kleine vooruitgang, dat bisschoppen, uit wier orde tot nog toe niemand de Naam van Christus heeft beleden, thans aanvangen, plechtig hun afval van de afgod van Rome af te kondigen. Wij hebben alleen maar te waken, en ons in te spannen, hun streven te bevorderen, opdat er uit een halve belijdenis van Christus niet een erger wangedrocht dan vroeger ontstaat.

Intussen toont de paus reeds het schijnbeeld van een concilie te Trente, met de bedoeling, de wereld nog enige tijd in spanning en afwachting te houden. Maar God zal Zich niet langer laten bespotten. Ik moet mij wel heel erg vergissen, als niet nog dit jaar een grote verandering van de wereldtoestand in zijn schoot draagt, die elk ogenblik komen kan. Maar ik word te breedvoerig.

Vaarwel dus!, in alle opzichten voortreffelijke en door mij in de Heere steeds hooggeschatte man. De Heere beware u ongedeerd, tot de ere van Zijn Naam, en tot opbouw van Zijn Kerk. Ik verwonder mij er over, dat u uw commentaar op Daniël zo lang onder u houdt, want ik zou liever niet langer beroofd worden van het genot, dat de lezing mij verschaffen zal. Groet als 't u belieft de heer Maarten uit mijn naam eerbiedig. Wij hebben hier tegenwoordig Bernardino van Siëna, een groot en voornaam man, die door zijn overgang in Italië heel wat van zich heeft doen spreken. Deze heeft mij verzocht, u ook uit zijn naam een groet te schrijven. Nogmaals met uw gehele familie vaarwel! God moge haar steeds behoeden.

Genève, 16 Februari 1543.

De brief, waarvan in het begin sprake is, is niet bewaard gebleven.

Het werk van Calvijn tegen Pighius, dat opgedragen is aan Melanchton, verscheen eind Januari 1543. Het was een verdediging van de rechtzinnige leer omtrent 's mensen vrijheid en gebondenheid. Zie *Doumergue*, T. VI, p. 57.

Zie inzake de verhouding van Calvijn tot de overige Geneefse predikanten brief 29.

Niet alleen door da publicatie van zijn werken diende Calvijn een brede kring, maar ook door het geven van adviezen: mondelinge en schriftelijke.

Hermann de Wied was aartsbisschop van Keulen.

Paus Paul III had tegen 1 November 1542 bedoeld concilie bijeengeroepen. Melanchton's

commentaar op Daniël verscheen te Wittenberg en te Leipzig in 1543.

Bernardino van Siëna (of : B. Ochino) was een welsprekend verkondiger van de Evangelische leer. Zie over hem *Herminjard*, T. VIII, p. 144; en *Doumergue*, T. VI, p. 467, waar hij, na Laelius Socinus, de tweede unitariër genoemd wordt.

33. AAN DE CLASSIS VAN MONTBÉLIARD⁵⁸

Genade zij u en vrede van God, onze Vader, en van de Heere Jezus Christus.

Zeer geliefde en achtbare broeders! Hoewel de bewuste twee broeders door u alleen maar naar Neuchâtel gezonden waren, om de predikanten aldaar om raad te vragen, zo zijn zij, op aansporing van deze, ook hier gekomen, ten einde u tegelijk mijn gevoelens te kunnen overbrengen inzake de aangelegenheden, waarover gij die van Neuchâtel advies gevraagd had. Ik voor mij matig mij niet zoveel aan, dat ik mij ongevraagd in uw beraadslagingen zou durven mengen, en mijn mening zou willen laten gelden. Maar aangezien onze broeder Toussain in zijn brief nadrukkelijk verklaard heeft, dat u mijn oordeel en dat van anderen zou willen vernemen, zo vrees ik allermint, dat het mij als vermetele aanmatiging zal worden aangerekend, wanneer ik eenvoudig en beknopt uiteenzet, wat ik zelf doen zou, als ik in uw plaats stond. Nu heb ik reeds twee maanden geleden onze broeder Toussain persoonlijk mijn mening ten dele meegedeeld. Aangezien de broeders mij thans de voornaamste punten hebben opgesomd, waarover u in twijfel verkeert, of waaromtrent ten minste onder u enig verschil heerst, ze te mogen toelaten of niet, wil ik over elk van de kwesties afzonderlijk een kort advies geven, hoe ik er over denk.

Dat zij, die aan het Avondmaal des Heeren willen deelnemen, zich eerst bij de predikant voor een onderzoek moeten aanmelden, lijkt mij heel goed; ik ben zelfs van mening, dat u allen daarom vragen moest. Deze maatregel zal in de kerk het ware beginsel van een vrome en heilige tucht zijn. Aangezien dit gebruik echter licht zou kunnen ontaarden in een zeker misbruik, zo zal het, om alle gevaar tegen te gaan, goed zijn, tegelijk de grenzen te omschrijven, die een juiste toepassing bepalen. In de eerste plaats moet bedoeld onderzoek een soort persoonlijk onderricht zijn, om onwetenden vriendelijk te onderwijzen, en vervolgens zal men het aanwenden, ten einde hen te waarschuwen en terecht te wijzen, die hun plicht te weinig nakomen, terwijl het ten slotte ten doel heeft, vreesachtige gewetens op te richten en te versterken.

Over de bediening van het Heilig Avondmaal denk ik aldus: men zal de viering bij zieken gerust toestaan, wanneer het wenselijk is, en geschikt kan geschieden. Ook moet men er zich niet al te sterk tegen verzetten, het aan boosdoeners vóór hun terechtstelling te geven, als zij het wensen, en tot het ontvangen voldoende voorbereid blijken; onder deze voorwaarde echter, dat er een ware gemeenschap is, en het brood dus gebroken wordt in een soort samenkomst van gelovigen. Dat echter het Avondmaal ook in een gewone Godsdienstoefening, buiten de regel, op verzoek van enkele leden van de gemeente, gehouden zou mogen worden, is al te absurd. Immers, het geeft geen pas, dat die heilige maaltijd, die een gemeenschappelijke viering voor allen is, in tegenwoordigheid van allen aangericht wordt, zonder vooraf plechtig te zijn aangekondigd, opdat de gemeente zich tot deelneming er aan voorbereiden kan, De wijze echter, welke de Vorst thans beveelt, wat betekent dat anders, dan de gewone orde van de kerk ondergeschikt maken aan de begeerte van een enkeling? Wijst men daarentegen op iemands behoefte, dan is er geen aanleiding, een veelvuldiger viering te weigeren, opdat niemand zijn behoefte zal kunnen voorwenden, zoals thans het geval is, nu men alleen maar komen kan tot de gemeenschappelijke viering.

Het toestaan van de vroedvrouwen-doop is een goddeloze en heiligschennende ontwijding van de doop. Daarom oordeel ik, dat u dit punt niet alleen van de hand moet wijzen, maar dat u ook ten bloede toe tegenstand moet bieden, wanneer de Vorst doorgaat, u daarmee bovenmate lastig te

⁵⁸ C. R. 506 – Herm. 1291.

vallen, liever dan met dit onverdragelijke bijgeloof in te stemmen.

Christus vroeg eens aan de Farizeërs, vanwaar de doop van Johannes was: uit de hemel of uit de mensen. Hadden zij het eerste bekend, dan zou de gevolgtrekking niet moeilijk geweest zijn, dat de doop van mensen dus ijdel en zonder betekenis is. Vanwaar is nu de vroedvrouwen-doop? Zeker niet van Hem, die dit ambt nadrukkelijk de apostelen opgedragen heeft. Zo blijft dus de conclusie over, dat hij van de andere kant komt. Augustinus werpt, niet aangaande een vrouw, maar betreffende een gewone man, de vraag op, of hij zondigt, wanneer hij een nood-doop voltrekt. Zijn antwoord daarop is inderdaad weifelend, daar hij hem meer verontschuldigt dan goedkeurt. Stellig zegt hij niet, hem geoorloofd te achten. Veeleer bekent hij, dat er iets verkeerd in ligt. Volgen wij echter Christus' voorschrift, dan blijft er geen twijfel over.

Bij het begraven van gestorvenen zou ik gaarne deze handelwijze gevolgd willen zien, dat het lijk niet eerst naar de kerk, maar regelrecht naar het kerkhof werd gedragen. Ook zou ik willen, dat de toespraak dáár gehouden werd, opdat de deelnemers aan de begrafenis bij het graf horen, wat er gesproken wordt. Deze gang van zaken zal zeker niet worden afgekeurd.

Wat het klokgelui betreft, zou ik willen, dat u zich hiertegen niet zo sterk verzette, wanneer nu eenmaal niet te bereiken is, dat de Vorst het nalaat: niet, omdat ik het goedkeur, maar alleen, omdat ik van oordeel ben, dat de zaak geen strijd waard is.

Inzake het afwijzen van de feestdagen zou ik wenssen, dat u wat standvastiger waart: niet zó, dat u tegen alle zonder onderscheid de strijd aanbindt, maar alleen tegen die, welke op generlei wijze bijdragen tot opbouw, en op het eerste gezicht hun bijgelovig karakter duidelijk tonen. U hebt inderdaad een aannemelijke grond, u tegen de laatste te verzetten. Onder het pausdom heeft men de ontvangenis en de hemelvaart van de maagd Maria met grote plechtigheid gevierd, Wat zou een dienaar van Christus, wanneer hij op zo'n dag de preekstoel beklom, anders kunnen doen, dan lachen om de dwaasheid van hen, die dergelijke feestdagen hebben uitgedacht?

In het kort en in nuchtere bewoordingen heb ik u mijn gevoelens uiteengezet. U ook met argumenten te betogen, scheen mij deels overbodig, deels niet absoluut noodzakelijk, daar u, krachtens uw inzicht, de gronden kunt nagaan, die mij leiden, zonder dat u iemand nader om raad behoeft te vragen. Intussen begrijp ik heel goed, hoeveel grote moeilijkheden er voor u nog overblijven, iets bij de Vorst gedaan te krijgen. Wanneer u echter in een bescheiden verzoekschrift te kennen geeft, niet anders te kunnen, tenzij u om zijnentwil Christus bespottelijk zou maken, dan twijfel ik er niet aan, of hij zal ten slotte zoveel mogelijk aan uw billijk verlangen toegeven. Daarom raad ik u aan, u niet al te lastig en eigenzinnig te tonen, voor zover zulks u mogelijk is. Want wanneer hij bemerken zal, dat u zich matigt, dan zal hij er des te gemakkelijker toe te bewegen zijn, ook van zijn kant iets toe te geven, vooral, wanneer hij ziet, dat u niet zonder oorzaak strijdt. Indien echter het gevaar voor het geven van aanstoot u afschrikt, hetwelk bestaat bij het aannemen van een nieuw liturgisch gebruik, dat in onze kerken ongewoon is, dan hebt u daarin wel gelijk. Aangezien wij echter niet zulk een graad van volkomenheid bereikt hebben, dat wij niet meer zouden wenssen, verder te komen, zo mag deze vrees u toch niet verhinderen, die liturgische gebruiken aan te nemen, welke men niet zonder meer geheel mag afkeuren.

Vaarwel! beste en eerwaarde broeders. Mijn collega's, die het met 't oordeel, dat ik hier geef, volstrekt niet oneens zijn, laten u nadrukkelijk groeten. De Heere Jezus leide u steeds door Zijn Geest.

Genève, 7 October 1543.

Uw Johannes Calvijn

In het graafschap Montbéliard, dat tot Württemberg behoorde, had hertog Christoph Lutherse ceremoniën willen invoeren. De predikanten, vooral Pierre Toussain, wendden zich tot Calvijn om raad.

34. GETUIGENIS OVER SÉBASTIAAN CASTELLIO⁵⁹

Sébastien Castellio, tot nu toe rector van onze school, heeft de Raad ontslag gevraagd en verkregen. Hij had deze taak namelijk aanvaard, op voorwaarde, haar weer te mogen opgeven, wanneer hij ze na enige tijd te zwaar en te moeilijk zou vinden. Daar hij thans voornemens was, naar elders te vertrekken, vroeg hij ons een getuigenis aangaande zijn tot op heden geleid leven, wat wij meenden hem niet te moeten weigeren. Daarom verklaren wij in het kort, dat wij hem zó hoog achten, dat hij met instemming van ons allen reeds tot het predikambt zou bestemd zijn, als niet één oorzaak zulks verhinderd had.

Toen wij, als naar gewoonte, bij hem een onderzoek instelden, of er in alle hoofdzaken van de leer tussen ons en hem overeenstemming bestond, antwoordde hij, dat er twee punten waren, waarin hij met ons van mening verschilde, te weten daarin, dat wij het Hooglied van Salomo tot de Heilige Schrift rekenden, en de nederdaling van Christus ter helle, waarvan sprake is in onze catechismus, opvatten als een hellepijn, die Christus in Zijn bewustzijn onder hevige kwelling heeft moeten doorstaan, toen Hij ten behoeve van ons trad voor Gods rechterstoel, om onze zonden, onze straf en smaad op Zich te laden, en door Zijn dood te verzoenen. Wat deze tweede kwestie aangaat, ontkende hij niet, dat ook de leer, die wij belijden, vroom is en heilig. De strijd liep echter over de vraag, of men de bewuste plaats⁶⁰ verstaan moet als wij deden.

Eerst trachtten wij hem met het aanvoeren van argumenten tot ons gevoelen over te halen, en weerlegden zijn tegenwerpingen, zo goed wij konden. Toen wij op deze manier niet verder kwamen, gingen wij eindelijk over tot het toepassen van een andere methode. Wij toonden aan, dat de belijdenis des geloofs geen andere strekking heeft, en ook met geen ander doel opgesteld is, dan dat er een korte en eenvoudige saamvatting van het Christendom zou bestaan, die de zuivere leer bevatten, en het volk onderwijzen zou in de dingen, die het allernoodzakelijkst zijn voor onze zaligheid. Het moest hem dus, zo zeiden we, voldoende zijn, als onze uiteenzetting maar de zuivere en vrome leer bevatte, en geschikt was tot opbouw. Ook merkten wij op, dat wij de kerken, die dit punt anders verklaren, niet berispen, doch er alleen maar voor wilden zorgen, dat er door allerlei uiteenzettingen geen groot onheil in de kerk zou ontstaan. Hij antwoordde, niet te kunnen beloven, wat hij alleen in tegenspraak met zijn geweten zou kunnen houden.

De voornaamste strijd tussen ons ontstond over het Hooglied. Hij meent namelijk, dat dit een wellustig en onbehoorlijk lied is, waarin Salomo zijn eigen ontuchtige liefde beschreven heeft. Van de aanvang af verzochten wij hem dringend, de overeenstemming van de gehele kerk, alle eeuwen door, niet zomaar als niets te achten. Wij wezen er op, dat het Hooglied geen boek was, aan welks echtheid getwijfeld werd, of waarover ooit enige strijd ontstaan of verwekt is. En dat er weliswaar onder de boeken, waaraan wij nu een ontwijfelbaar gezag toekennen, wel enige zijn, die niet van de aanvang af zonder tegenspraak in de canon zijn opgenomen, maar dat het Hooglied door niemand ooit openlijk is verworpen. Ook drongen wij er bij hem op aan, aan zijn eigen oordeel niet meer waarde toe te kennen dan billijk was, vooral, omdat hij geen argumenten aanvoerde, die niet iedereen, voor hij nog geboren was, reeds lang had bijgebracht. Met betrekking tot zijn bewijsvoering herinnerden wij hem aan de vorm van het Hooglied, welke die van een bruiloftslied is, niet ongelijk aan die van Psalm 45. Er is eigenlijk, zo betoogden wij, in het geheel geen onderscheid, dan alleen, dat in de Psalm beknopt gezegd wordt, wat in het Hooglied uitvoeriger en meer in bijzonderheden wordt uiteengezet. Want ook in de Psalm worden Salomo's schoonheid en de versierselen van de bruid bezongen, en wel op zo'n wijze, dat het onderscheid alleen ligt in de eigenaardige beeldspraak.

Daar dit voor hem van geen gewicht was, overwogen wij onder elkaar, wat ons te doen stond. Er was onder allen slechts één gevoelen, namelijk, dat het gevaarlijk en een slecht voorbeeld zou zijn,

⁵⁹ C. R. 531 – Herm. 1328.

⁶⁰ 1 Petrus 3: 19.

wanneer hij onder deze omstandigheden zou toegelaten worden tot de Dienst des Woords. In de eerste plaats zou het voor de goedgezinden geen geringe aanstoot geven, als zij hoorden, dat wij iemand tot Dienaar des Woords hebben aangesteld, die openlijk verklaart, dat hij een boek, hetwelk alle kerken in haar canon van Heilige Schriften hebben, versmaadt en onverholten veroordeelt. Op deze wijze zouden wij aan kwade en boosaardige lieden, die elke gelegenheid, om het Evangelie verdacht te maken en deze kerk te verscheuren, gretig aangrijpen, vrij spel geven. Ten slotte zouden wij door deze beslissing ook in de toekomst verplicht zijn, het één ander niet als een fout aan te rekenen, wanneer deze het boek Prediker, of de Spreuken, of welk van de overige boeken ook, verwierp; tenzij wij ons zouden willen laten vinden voor een strijd over de vraag, wat de Heilige Geest al of niet waardig is. Opdat niemand zou menen, dat er een andere grond is, waarom Sébastiaan van ons heengaat, willen wij, dat deze brief, overal waar hij komt, beschouwd worde als een verklaring.

Van zijn leraarsambt in de school heeft hij vrijwillig afstand gedaan. Hij heeft zich daarin steeds zo gedragen, dat wij hem de Heilige Dienst waardig gekeurd zouden hebben. Dat hij desniettemin niet is aangenomen, vindt zijn oorzaak niet in enige smet op zijn levenswandel, ook niet in een of andere verderfelijke leer over de hoofdzaken van ons geloof, maar alleen in hetgeen wij zo juist hebben uiteengezet.

De dienaren van de kerk van Genève.
Uit naam en opdracht van allen
teken ik,
Johannes Calvijn

Deze brief is een getuigschrift, dat door de predikanten van Genève aan Castellio bij zijn vertrek is uitgereikt.

Castellio was voornemens in Bazel een betrekking te zoeken, hetzij als leraar, hetzij als corrector in een drukkerij. Het is bekend, dat Calvijn hem in dit pogen gesteund heeft.

De eerste Catechismus van Calvijn, die dateert van 1537, is in 1878 opnieuw te Genève uitgegeven door *Albert Rilliet et Théophile Dufour*. Op p. 53 van deze editie wordt gesproken over “de nederdaling ter helle”.

Dit getuigenis is Castellio ter hand gesteld in het begin van Februari 1544.

Zie voor Castellio: Dr. D.H.Th. Vollenhoven, *Het Calvinisme en de reformatie van de wijsbegeerte*, A'dam 1933, waar deze hoogleraar Castellio's standpunt typeert als evolutionistisch spiritualistisch (blz. 293).

35. AAN HENRI BULLINGER TE ZÜRICH⁶¹

Ik hoor, dat Luther ten slotte niet alleen tegen u, maar ook tegen ons allen met vreselijk schelden uitgevaren is. Het is op zichzelf een treurig dragen verschijnsel, dat wij, die slechts weinigen in getal zijn, en aan alle kanten door vijanden bestookt worden, door een strijd in eigen boezem tegenover elkaar staan, want op een ongelegener tijdstip kon het daartoe niet komen. Daarom weet ik niets anders te zeggen, dan dat de Heere de Satan de vrije teugel gelaten heeft. Luther zelf evenwel heeft, buiten zijn eigen teugelloos, onstuimig en driest karakter, D'Amsdorf tot raadgever, in één woord een waanzinnig man zonder hersenen, door wie hij zich laat leiden, of liever gezegd zich uit de koers laat slaan. Het is echter nuttig, te erkennen, dat de Heere ons met deze gesel kastijdt. Wij zullen dan des te geduldiger dragen, wat anders zeer bitter zou zijn. Ik weet niet, of Luther soms door één of ander geschrift van u geprikkeld is. Een karakter als het zijne, dat niet

⁶¹ C. R. 586 – Herm. 1413.

alleen prikkelbaar, maar ook bitter is, vliegt door een kleine oorzaak al op. Voor een waanzinnig optreden en een rumoer, als thans weer het geval is, kon hij zeker geen voldoende grond hebben. Nu durf ik bijna niet te vragen, of u er maar het zwijgen aan toe doen wilt, want het is niet billijk, onschuldigen zo kwalijk te laten bejegenen, en hun de gelegenheid te weigeren, zich te verantwoorden. Ook is het moeilijk te bepalen, of het goed zou zijn, om te zwijgen. Ik zou echter willen, dat u bedenkt, welk een groot man Luther is, en door welke bijzondere geestesgaven hij uitmunt; hoe dapper en standvastig, en met welk een bekwaamheid en grote kennis hij tot nu toe krachtig gearbeid heeft, om het rijk van de anti-christ ter aarde te werpen, en de leer van de zaligheid te verbreiden. Dikwijls zeg ik: ook wanneer Luther mij voor een duivel schold, dan zou ik hem toch in zoverre eren, dat ik hem erkende als een dienstknecht van God, die evenzeer aan grote gebreken mank gaat, als die door voortreffelijke deugden uitblinkt. Had hij er zich maar wat meer op toegelegd, zijn onstuimigheid, die hij overal botviert, te beteugelen! Had hij toch zijn aangeboren woeste aard maar aangewend tegen de vijanden van Gods Waarheid, en niet misbruikt tegen de dienaren van de Heere! Had hij zich maar wat meer moeite gegeven, eigen gebreken in te zien! Het meest hebben de vleiers hem geschaad, daar hij van nature reeds geneigd is, toegeeflijk te zijn tegenover zichzelf. Toch is het onze plicht, hetgeen in hem afkeuring verdient, zó te berispen, dat er plaats overblijft voor de erkenning van zijn voortreffelijke gaven. Ik verzoek u benevens uw collega's dan ook dringend, allereerst te bedenken, dat u te doen hebt met de eerste dienaar van Christus, wie wij allen veel verschuldigd zijn. Ook moet u wel overwegen, dat u, als u de strijd met hem aanbindt, niets anders bereiken zult, dan de bespotting van goddeloze lieden, zodat zij in dat geval niet zozeer over ons, dan wel over het Evangelie triomferen zullen. Indien wij elkaar onderling te lijf gaan, dan zullen onze vijanden ons maar al te veel geloof schenken. Prediken wij echter, met één hart en mond, Christus, dan zullen zij ons niet geloven, maar ons verschil van inzicht misbruiken, waaraan zij overigens ten onrechte te veel waarde toekennen. Ik zou willen, dat u dit wat meer voor ogen hield en bedacht, en wat minder zag op wat Luther om zijn heftigheid eigenlijk verdient. Bij ons mag niet plaats hebben datgene, waarvoor Paulus waarschuwt, namelijk, dat wij, door elkaar te bijten en te vereten, zelf verscheurd zouden worden⁶². Ook wanneer Luther ons geprikkeld heeft, moeten wij toch liever van de strijd afzien, dan de schade tot nadeel van de Kerk groter te maken.

Nicolas d'Amsdorf was professor in de theologie te Wittenberg. Hij was een vertrouweling van Luther, en had de Reformatie gebracht in Maagdenburg, Goslar en elders. Jan Frederik, de keurvorst van Saksen, had hem in 1542 tot bisschop van Naumburg benoemd, omdat hij "ongetrouwd, begaafd, geleerd en van adel was". Zie *Doumergue*, T. II, p. 578. *Herminjard* is van oordeel, dat Calvin hier een te scherpe kwalificatie geeft van D'Amsdorf (T. IX, p. 373).

De aanleiding van dit schrijven is de verschijning van Luther's "Kleine belijdenis over het Avondmaal".

Nooit heeft Calvin Luther en zichzelf meer geëerd dan in deze brief (*Doumergue*, T. II, p. 579). Men vergelijkte Calvin's beoordeling van Luther in brief 8. Ook Luther heeft Calvin's verdiensten erkend. Toen Luther de Institutie van Calvin ontving, moet hij gezegd hebben: "De auteur van dit boek is een oprecht en vroom man". (*Herminjard*, T. IX, p. 374).

Deze brief is geschreven te Genève, 25 November 1544. Alleen het gedeelte, dat over Luther handelt, is hier gegeven.

36. AAN MAARTEN LUTHER TE WITTENBERG⁶³

Aan de zeer voortreffelijk leeraar van de christelijke kerk, de heer Dr. Maarten Luther, mijn zeer

⁶² Galaten 5: 14.

⁶³ C. R. 605. Bij *Herminjard* komt deze brief niet meer voor, aangezien dit werk slechts correspondentie geeft tot eind 1544.

hooggeschatte vader.

Mijn groet! Toen ik zag, dat onze Franse geloofsgenoten, voor zover zij uit de duisternis van het pausdom waren teruggebracht tot de gezonde leer, nochtans niets aan hun belijdenis wilden veranderen, en daarom voortgingen, zich met de paapse gruwelen te bezoedelen, alsof zij van de ware leer nog nooit iets gesmaakt hadden, kon ik mij niet bedwingen, om zulk een slapheid, gelijk zij het naar mijn oordeel verdiende, scherp te berispen. Want wat is dat voor een geloof, dat diep in het hart begraven ligt, en tot geen belijdenis van het geloof komt? Wat is dat voor een Godsdienst, die onder het mom van afgodendienst verscholen blijft liggen?

Ik wil hier dit onderwerp thans niet behandelen; in twee boekjes is het door mij breedvoerig uiteengezet, waaruit u, wanneer u bij gelegenheid de moeite wilt nemen, ze eens in te zien, beter kunt leren kennen, hoe ik over deze zaak denk, en op welke gronden ik tot een dergelijke mening gekomen ben.

Door het lezen van bedoelde geschriftjes zijn enigen van onze mensen uit de diepe slaap, waarin zij te voren rustig verkeerden, opgeschrikt, en beginnen zich thans te bezinnen, wat hun te doen staat. Maar daar het moeilijk is, om, of zonder rekening te houden met zichzelf, zijn leven in gevaar te brengen, of door het geven van ergernis aan mensen, de haat van iedereen op zich te laden, Of met achterlating van have, goed en geboortegrond, vrijwillig in ballingschap te gaan, zo houden al deze zwarigheden hen nog terug, om een vast besluit te nemen. Wel voeren zij allerlei andere schone gronden aan, waaruit echter duidelijk blijkt, dat zij slechts één of ander voorwendsel zoeken. Daar zij toch enigszins heen en weer geslingerd worden, en tot geen besluit weten te komen, zouden zij uw oordeel willen vernemen. Aangezien zij dit terecht op hoge prijs stellen, zal dit voor hen een grote zekerheid betekenen. Zij hebben daarom mij gevraagd, om er zorg voor te dragen, een betrouwbare bode tot u te zenden, die uw antwoord over deze aangelegenheid aan ons zou overbrengen. Ik heb hun niet willen weigeren, wat zij van mij verlangden, omdat ik meende, dat er hun veel aan gelegen was, door uw gezag versterkt te worden, zodat zij niet voortdurend heen en weer geslingerd zouden worden, en omdat ik ook zelf wel wilde weten, hoe u over de zaak dacht.

Nu dan, hooggeschatte vader in de Heere, om Christus' wil vraag ik u dringend, dat u u ter wille van mij en hen de moeite wilt getroosten, vooreerst om de brief, die ik in hun naam geschreven heb, en de boekjes, als ware het voor uw genoegen, in uw vrije tijd eens door te lopen, of wel aan iemand de taak op te dragen, ze te lezen, en u dan de hoofdinhoud mee te delen, maar vervolgens ook, om mij in enkele woorden uw oordeel er over te melden. Ongaarne val ik u bij al uw zo gewichtige en onderscheiden werkzaamheden lastig, maar uw welwillendheid kennende, vertrouw ik, dat u het mij niet euvel duiden zult, aangezien ik het alleen door de nood gedwongen doe.

Ik zou wel willen, dat het mij gegeven werd, naar u heen te vliegen, opdat ik ten minste gedurende enkele uren van uw gezelschap zou mogen genieten! Want dan zou ik, en dat zou verreweg de voorkeur verdienen, liever met u persoonlijk, niet alleen over deze aangelegenheid, spreken, maar ook nog over andere onderwerpen met u willen handelen. Wat ons echter hier op aarde niet geschonken wordt, dat zal, naar ik hoop, binnenkort ons te beurt vallen in het Koninkrijk van God. Vaarwel! hooggeleerde heer en zeer voortreffelijke dienaar van Christus, mijn altijd hooggeachte vader. De Heere ga voort, u door zijn Geest te leiden tot het einde toe, tot algemeen heil van Zijn Kerk.

21 Januari 1545.

Uw
Johannes Calvijn

De aanleiding van deze brief ligt in de publicatie van enige boekjes, waarin Calvijn het afkeurenswaardige had aangetoond in het gedrag van hen, die, protestant in hun hart, desniettemin niet schroomden, aan de roomse eredienst en gebruiken deel te nemen: de z.g. pseudo-Nicodemieten.

“Omdat Luther zo spoedig boos werd” heeft Calvijn deze brief niet regelrecht naar Luther gezonden, maar naar Melancton, die hem Luther echter niet heeft durven overhandigen. Zie voor deze kwestie: Dr. A. Eekhof, *Hoe heeft Calvijn over Luther gedacht?* in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, nieuwe serie, deel 14, 's Gravenhage 1918, blz. 273-296.

37. AAN MARG. DE VALOIS, KONINGIN VAN NAVARRE⁶⁴

Mevrouw, van een man uit deze stad heb ik een brief ontvangen, die, naar hij zegt, in opdracht van u geschreven is. Ik vernam er uit, dat u zeer ontevreden over mij bent, omdat ik een boek samengesteld heb, dat ik tot titel gaf: *Tegen de Libertijnen*. Het zou mij leed doen, u bedroefd te hebben, wanneer het niet tot uw heil was, want zulk een droefheid is, naar het woord van de heiligen Paulus, zó heilzaam, dat men er zich niet over berouwen moet, haar veroorzaakt te hebben⁶⁵. Ik weet echter niet, Mevrouw, hoe het mogelijk is, dat dit boek u zo prikkelen kon. Mijn berichtgever geeft als reden aan, dat de oorzaak ligt in het feit, dat het boek tegen u en uw dienaren gericht is. Wat u betreft, geenszins is het mijn bedoeling geweest, u in uw eer te krenken, of de achting te verminderen, die al uw onderdanen u behoren toe te dragen. Ik zeg zelfs: de achting, die wij *allen* u schuldig zijn, ter wille van de koninklijke majesteit, waartoe onze Heere u verheven heeft, ter wille van het Huis, waaruit u stamt, en ter wille van alle voortreffelijke eigenschappen, waarover u beschikt, gemeten naar de maatstaf van de wereld. Wie mij kent, weet heel goed, dat ik niet zo onbeschaafd en onbeleefd ben, vorsten, adel van deze aarde, en wat tot de menselijke staatsorde behoort, te verachten of verachtelijk te maken. Doch wat meer is, ik ken de gaven, die onze Heere in u persoonlijk geschonken heeft, en ik weet, hoe Hij Zich van u bedient, en u heeft willen gebruiken, om Zijn Rijk te bevorderen. Deze dingen geven mij aanleiding genoeg, u te eren, en de eer, die u geniet, naar waarde te schatten. Ook verzoek ik u, Mevrouw, u niet te laten overreden door hen, die, door u tegen mij op te zetten, noch uw belang dienen, noch mij schade berokkenen kunnen, maar veeleer u trachten te vervreemden van de genegenheid, die u de Kerk van God toedraagt, en u de moed willen benemen, onze Heere Jezus en Zijn leden te dienen, zoals u tot op dit ogenblik gedaan hebt. Wat uw dienaren aangaat, ik geloof, dat u degenen, die in uw huis zijn, niet voor beter zult houden, dan de volgelingen van de Heere Jezus, onder wie er één een duivel genoemd is, hoewel hij een dienaar was, die aanzat aan de tafel van zijn Meester, en het ereambt van gezant van de Zoon van God bekleedde. Al ben ik niet zo onbedachtzaam geweest, in mijn geschrift uw hof met name te noemen, maar deed, alsof degenen, over wie ik spreken moest, u niet aangingen, zo heb ik toch de waarheid gesproken, als voor Gods aangezicht. Ons rest dus, na te gaan, of ik er genoeg in gevonden heb, hen te belasteren, dan wel of een belangrijke en grondige reden, ja zelfs de noodzakelijkheid mij dwong, hen zo te berispen. Welnu, Mevrouw, ik houd het er voor, dat u, wanneer u van alles behoorlijk op de hoogte gebracht bent, niet alleen mijn handelwijze zult verontschuldigen, maar ook mijn oprechtheid prijzenswaardig zult vinden.

Ik zie een secte, de gevaarlijkste en afschuwelijkste, die er ooit op de wereld was. Ik zie, dat zij grote schade aanricht, en een vuur is, ontstoken, om alles te vernietigen en te verderven, of als een besmettelijke ziekte de gehele aarde aantast, als men geen middel ter genezing aanwendt. Daar onze Heere mij tot dit ambt geroepen heeft, zo dwingt mijn geweten mij, hier tegenstand te bieden, zoveel ik kan. Waarbij nog komt, dat de arme gelovigen, toen zij zagen, dat de keizerlijke Nederlanden algeheel verpest waren, mij heftig bezworen en krachtig aangespoord hebben, om zonder dralen de hand aan het werk te slaan. Ondanks dergelijke eisen, stelde ik de zaak nog een vol jaar uit, om te zien, of het kwaad soms gestuit kon worden, door er het zwijgen aan toe te doen. Voert men nu aan, dat ik wel tegen de duivelse leerstellingen had kunnen schrijven, maar de personen met rust had

⁶⁴ C. R. 634 – Bonnet I, p. 11.

⁶⁵ 2 Corinthhe 7: 8-10.

kunnen laten, dan beschik ik over een zeer steekhoudende verontschuldiging. Het is mij bekend, hoe de heer Antoine Pocquet de provincies Artois en Henegouwen verwoest heeft. Ik weet dat uit het relaas van de broeders, die juist hierom naar Genève gekomen zijn, en ben op de hoogte, dat Quintin geen ander doel nastreeft, dan te trachten, arme, eenvoudige zielen tot die meer dan beestachtige secte over te halen. Ik vernam dit niet door berichten van derden, maar met mijn eigen oren. Zo hoorde ik, dat men er steeds op uit is, de reine leer omver te werpen, arme zielen in het verderf te storten, en verachting voor God bij iedereen op te wekken. Oordeel nu zelf maar, Mevrouw, of ik hier de ogen sluiten mocht. Een hond blaft, als hij ziet, dat men zijn meester aanvalt; zou ik dan niet heel erg laf zijn, als ik, ziende, dat zó Gods Waarheid aangerand wordt, stom bleef, en mijn stem niet verhief? Ik ben er vast van overtuigd, dat u niet wilt, dat ik, ter wille van u, verraad pleeg aan het Evangelie, dat God mij toevertrouwd heeft, om te verdedigen. Daarom, Mevrouw, verzoek ik u, u er niet aan te stoten, wanneer ik, gedwongen door mijn ambtsplicht, om God niet te vertoornen, uw dienaren niet verschoond heb, zonder mij evenwel tegen u te keren.

Zegt u mij echter, dat u een dienaar als ik ben niet wenst, dan beken ik, dat ik u geen grote diensten bewijzen kan. Ik heb daartoe dan geen gelegenheid, en u merkt er het gemis niet van. Komt het er echter op aan, niet in genegenheid te kort te schieten, en zolang ik leef, zal ik 't, om Gode welgevallig te zijn, daaraan nimmer laten mankeren, dan zal uw afwijzing van mijn diensten mij toch niet verhinderen, om van harte en volgaarne uw onderdanige dienaar te zijn. Overigens: wie mij kent, weet heel goed, dat ik er nooit naar gestreefd heb, toegang te verkrijgen tot de hoven van vorsten, evenmin als ik ooit in verzoeking gekomen ben, naar machtsposities te streven. Had ik dat gedaan, mogelijk zou het te vergeefs geweest zij. Ik dank echter onze Heere, dat ik er nooit voor in de verzoeking geweest ben, want ik heb aanleiding te over tot tevredenheid, dat ik een zo goed Meester dienen mag, Die mij opgenomen en vastgehouden heeft in Zijn huis, en mij zelfs een zo waardig en uitnemend ambt heeft toebetrouwd, hoe verachtelijk het ook in het oog van de wereld is. Ik zou al te ondankbaar zijn, wanneer ik aan deze dienst niet de voorkeur gaf boven alle rijkdommen en eer van de wereld. Wat het verwijt van onstandvastigheid aangaat, dat u mij maakt, als zou ik op mijn overtuiging teruggekomen zijn, moet ik u er toch op wijzen, Mevrouw, dat men u slecht ingelicht heeft. Onze Heere heeft mij namelijk nimmer in omstandigheden gebracht, dat men van mij, ter wille van mijn geloof, het martelaarschap heeft gevergd. Ik wil er mij niet op beroemen, dat ik de proef zou hebben kunnen doorstaan, wanneer het Hem behaagd had, mij op deze wijze te toetsen, maar ik twijfel er niet aan, of Hij zou mij met Zijn kracht bijgestaan hebben, als het er op aan zou gekomen zijn, Zijn Naam te verheerlijken, omdat Hij mij de standvastigheid geschonken heeft, mijn leven in gevaar te brengen voor anderen, en in dergelijke omstandigheden alleen op Zijn Woord te vertrouwen. Zoveel is zeker, dat Hij mij bewaard heeft voor het verwijt, dat ik mijn overtuiging ooit direct of indirect zou hebben herroepen. Wat meer is: ik heb het steeds als een lafheid verafschuwt, Jezus te verloochenen, om zijn leven of have te redden. Ik deed dat reeds, toen ik nog in Frankrijk was, wat velen kunnen getuigen. Maar opdat u er beslist zeker van zijn kunt, dat zij, die zo iets omtrent mij berichtten, misbruik gemaakt hebben van uw al te welwillend gehoor, beroep ik mij in deze zaak op de heer De Clérac, die u zeggen kan, dat het valse laster is, die men mij aanwrijft, en die ik mij ook onder geen voorwaarde behoef te laten welgevalen, te meer, omdat de Naam van God er door gelasterd wordt. Want al ben ik zelf niets, in ieder geval heeft de Heere mij willen gebruiken, als een instrument in Zijn hand, om Zijn Kerk te bouwen, zodat een dergelijke Godslastering tot gevolg heeft, dat in mijn persoon het Evangelie gesmaad wordt. Ik prijs er echter God voor, dat Hij de Satan niet zoveel macht over mij gegeven heeft, en mij in mijn zwakheid zelfs daardoor te hulp gekomen is, dat Hij mij nimmer, noch door foltering, noch door gevangenis, op de proef gesteld heeft.

Ik verzoek u, mijn kort en verward schrijven te willen verontschuldigen. Want terstond na de ontvangst van het bericht van uw ontevredenheid, wilde ik trachten, u weer tevreden te stellen, voor zover dit althans in mijn macht lag; ik wilde namelijk niet de oorzaak zijn, dat u koeler zou worden,

en de goede genegenheid, die u tot nog toe de arme gelovigen bewezen hebt, niet meer betonen zou. Met het oog op deze dingen, Mevrouw, beveel ik mij nederig in uw gunst aan. Ik smee de Heere Jezus, dat Hij u onder Zijn hoede houde, en u leide door Zijn Geest, opdat u met verstand en ijver uw heilige roeping mag blijven vervullen.

Genève, 28 April 1545.

Uw zeer onderdanige en gehoorzame
dienaar in onze Heere,
Johannes Calvijn

Marguerite de Valois was een zuster van Koning Frans I. Aanvankelijk beschermde zij de Reformatie. Aan haar eigen hof te Nérac liet zij de Evangelische leer prediken. In deze tijd was haar hof een toevluchtsoord voor vele vervolgd. Later week zij van de zuivere beginselen af. Uit dezen brief blijkt, dat twee Libertijnen, Pocquet en Quintin, bij haar in de gunst stonden, die Calvijn bij haar in discredit trachtten te brengen. Zie *Doumergue*, T. VI, p. 63.

Calvijn's geschrift tegen de Libertijnen verscheen in 1544.

Met de heer De Clérac wordt Gérard Roussel bedoeld, hofprediker van de koningin. Hij was in zekere zin een aanhanger van “de nieuwe leer”, maar brak nimmer met de R.K. Kerk.

38. AAN CHR. FABRI TE THONON⁶⁶

Mijn groet! Er is hier een burger uit één van de aanzienlijkste families, wiens dienstbode, toen zij zwanger was, heimelijk gevlucht is. Later vernamen zij, dat zij te Rolle is. Wij stuurden er iemand heen, en inderdaad trof men haar aan, juist op het tijdstip, dat zij haar kind ter wereld brengen zou. Kort daarna kreeg zij een miskraam.

Toen de plaatselijke overheid op ons verzoek een gerechtelijk onderzoek wegens echtbreuk wilde instellen, bracht men haar op een schip, en voer in de richting van uw gebied. Het was Carinod, die dit deed. U ziet, hoe hier met God gespot wordt. Wanneer u uw medewerking verlenen wilt, dan zullen zij, welke middelen zij ook mogen aangrijpen, niet kunnen verhinderen, dat de waarheid ten slotte aan het licht komt. Carinod zal opgeroepen moeten worden, en nadrukkelijk moet men hem meedelen, dat hij het meisje behoort terug te brengen, daar men anders tegen hem een aanklacht zal indienen wegens ontvoering. Daar het echter vast staat, dat het meisje door hem op een schip gebracht is, zo zal de zaak een zeer verdacht karakter krijgen, wanneer het spoorloos verdwenen zou blijken. Wie weet, of men haar niet in het meer geworpen heeft? Door hem deze schrikjagende dreigementen voor te houden, zal Carinod zich misschien laten bewegen, haar voor de dag te brengen. Doet hij het niet, dan moet men een aanklacht tegen hem indienen wegens echtbreuk. Het meisje heeft namelijk beweerd, van hem zwanger te zijn. Indien hij deze beschuldiging van de hand wijst, dan moet hij zeggen, wiens schuld het dan wel is. Hijzelf heeft het meisje naar Rolle gebracht. Ook heeft hij ze van daar naar elders vervoerd. Hij moet dus opbiechten, door wie zij aan hem is toevertrouwd, of voor wie hij dit gedaan heeft. Wij moeten echter snel handelen, en de grootste omzichtigheid in acht nemen. Zorg er dus voor, dat wij zo spoedig mogelijk iets zekers van u vernemen. Want als deze echtbreuk niet wordt opgehelderd, dan zal alles in Genève voortaan ongestraft blijven.

Vaarwel! broeder en voortreffelijke vriend. Groet ook uw vrouw en Hanna. Mijn vrouw, die met een gewone koortsaanval te kampen heeft, laat u allen groeten.

Genève, 3 November 1545.

Uw Johannes Calvijn

⁶⁶ C. R. 725.

Chr. Fabri was predikant te Thonon. Zoals uit vroegere brieven bleek, is hij te voren predikant geweest te Bole.

39. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL⁶⁷

Dezer dagen is een zeker wederdoper, toen hij openlijk die dwaze geschriften ter verkoop aanbood, op mijn aandringen gevangen genomen. U weet uit ervaring, wat voor slag mensen dat is. Een barbaarse woestheid, als bij hem het geval was, heb ik tot nog toe bij niemand aangetroffen. Toen ik hem eerst, zoals mijn gewoonte is, vriendelijk aansprak, verwaardigde hij zich geen ogenblik, mij behoorlijk te bejegenen; hij deed namelijk, alsof hij een hond voor had. Toen men hem het Raadhuis binnenleidde, wilde hij terstond naast de eerste magistraat gaan zitten. Toen men hem van die plaats verwijderde, stelde hij zich, door het opheffen van zijn hoofd, en het laten rollen van zijn ogen, aan als een profeet, die met majesteit optreedt, en antwoordde alleen maar, voor zover het hem beliefte, met een paar woorden op de vragen, die hem gesteld werden. Meermalen gaf hij helemaal geen antwoord. Vervolgens ontstond er tussen ons een dispuut over het afleggen van de eed. Toen ik hem vroeg, of de wet van de Heere dan geen richtsnoer voor ons leven was, kwam hij voor de dag met dat vervloekte dogma: *het Oude Testament heeft afgedaan!* Ik haalde toen het woord van Paulus aan: *al de Schrift is nuttig, opdat de mens Gods volmaakt zij, tot alle werk Gods volmaaktelijk toegerust*⁶⁸. Ik drong er op aan, dat hij hierop antwoorden zou, maar ik kon geen woord uit hem krijgen. Ik gaf daarna een verklaring van de hele kwestie, opdat allen de grenzeloze onwetendheid van de man, benevens zijn onbeschaamdheid, zouden inzien. Na op deze wijze in het nauw te zijn gebracht, kwam hij met het gebruikelijke praatje van die secte aandragen, en zei, dat er geen mens is, die een gemakkelijker leven heeft, dan een predikant. Ik antwoordde een paar woorden, niet zozeer, om onze stand te verdedigen, dan wel, om de onbeschaamdheid van dit beest van de hand te wijzen. Daarna schold hij mij voor een gierigaard, hetwelk een algemeen gelach ten gevolge had, want iedereen wist, welk een bedrag ik juist dit jaar niet aanvaard had, en wel zo ernstig, dat ik onder ede verklaard had, geen preek meer te zullen houden, wanneer men bleef aandringen, dat ik het geld aanvaard zou. Ook wist men, dat ik niet alleen hun extra gift geweigerd, maar ook van het mij toekomend honorarium een deel niet aanvaard had, welk bedrag niet minder dan twintig kronen bedroeg. Hij werd dan ook het mikpunt van hun scheldwoorden. Heel bescheiden antwoordde ik, dat hij, indien hij in mijn plaats stond, wèl rijk zou zijn, en dat het geen teken van gierigheid is, wanneer ik, die wel degelijk in de gelegenheid ben, om rijk te worden, onbemiddeld ben. Ik zei echter, dat ik hem op leven en dood van diefstal zou kunnen aanklagen, en dat ik, wanneer hij dat durfde tegenspreken, bereid was, mij verantwoordelijk te stellen voor mijn valse betichting. Het stond namelijk vast, dat hij voor 2½ franc een uit vier bladzijden bestaand vlugschriftje had verkocht, hetwelk hemzelf slechts vier stuivers gekost had. Dat hij ze zo duur verkocht had, was niet het gevolg van een vastgestelde prijs. Ik drong er bij hem op aan, om, wanneer hij een rein geweten had, zijn onschuld te verdedigen. Toen hij, als naar gewoonte, zweeg, begon ik te spreken over de “geestelijke volmaaktheid” van de wederdopers. Na zich genoeg halsstarrig getoond te hebben, werd hij uit de stad verbannen. Twee dagen daarna, is hij, toen men hem weer in de stad betrapte,

⁶⁷ C. R. 752.

⁶⁸ 2 Timotheüs 3: 16, 17.

gegeseld; zijn boekjes werden in het openbaar verbrand, terwijl hemzelf, op straffe van de galg, werd aangezegd, niet weer terug te moeten komen. Hij is een mens, of liever gezegd een stuk vee, van een alles overtreffende laagheid.

De naam van de hier bedoelde wederdoper is Belot. Zie *Doumergue*, T. VI. p. 64.

Deze brief bevat één van de vele beschuldigingen en insinuaties, die men Calvijn naar het hoofd geslingerd heeft. Van Calvijn zelf is het woord, in ander verband gebruikt: "Er zijn altijd honden geweest, die gereed waren, om tegen grote mannen te blaffen". Zie *Doumergue*, T. III, p. 478.

Enkele mededelingen, die deze brief nog bevat, zijn weggelaten, om alleen het gedeelte te geven, dat over de wederdoper handelt. De brief dateert van 21 Januari 1546.

40. AAN FAREL TE NEUCHÂTEL EN VIRET TE LAUSANNE⁶⁹

Sedert uw vertrek heeft het dansen ons meer moeilijkheden veroorzaakt, dan ik gemeend had. Allen, die er aan deelgenomen hadden, zijn, met uitzondering van Corne en Perrin, voor de kerkenraad geroepen. Op onbeschaamde wijze hebben zij God en ons belogen. Ik ontbrandde in toorn, zoals het ergerlijke feit vorderde, en heftig voer ik uit over deze verachting van God, omdat zij er niet tegenop gezien hadden, het ernstige beroep, dat wij op hen gedaan hadden, bespottelijk te maken. Zij volhardden echter in hun weerspannigheid. Daar de toedracht van de zaak mij wel duidelijk was, kon ik niet anders, dan hun verzekeren, dat God hen om zoveel trouweloosheid straffen zou. Tegelijk verklaarde ik hun, er voor te zullen zorgen, dat de waarheid aan de dag kwam, al zou het mij m'n leven kosten, opdat zij niet zouden menen, dat hun liegen hun enig voordeel gebracht had.

Francina, Perrin's vrouw, schold ons vreselijk uit, omdat wij haar familie, de Favres, zo vijandig gezind waren. Ik antwoordde haar, gelijk het mij goed scheen en passend was. Ik vroeg haar, of haar familie soms onschendbaar, en niet aan de wetten onderworpen was. Haar vader hadden wij reeds van één geval van echtbreuk het overtuigend bewijs geleverd; het bewijs van een tweede geval hadden wij bijna in handen; een derde werd alom besproken. Haar broeder had de Raad en ons openlijk minachtend bejegend en uitgelachen. Ten slotte voegde ik hieraan nog toe, dat zij voor haar familie maar een nieuwe stad moest bouwen, waarin zij afgezonderd van anderen leven konden, indien zij zich met ons niet hier onder het juk van Christus buigen wilden. Zolang zij in Genève woonden, zouden zij, zei ik, zich te vergeefs inspannen, aan de wetten te ontkomen. Want al waren er in de familie Favre evenveel kronen, als er nu dolle stieren zijn, dan zou dit toch niet wegnemen, dat de Heere hoger staat.

Haar man had zich intussen naar Lyon begeven, in de hoop, dat de zaak nog in stilte begraven zou worden. Ik meende echter, dat zij onder ede tot bekentenis van de waarheid moesten gebracht worden. Corne wees hen er op, volstrekt geen meened te zullen dulden. Daarop bekenden zij niet alleen, wat wij wilden, maar ook, dat zij op diezelfde dag ook bij de weduwe Balthazar gedanst hadden. Allen werden in de gevangenis geworpen. Corne was een treffend voorbeeld van onderworpenheid. Hij was namelijk tegenover zichzelf en het hele gezelschap zó streng, dat men met hem niet lang meer behoefde te redeneren. Desniettegenstaande werd hij ernstig vermaand, en hem zijn ambt in de kerkenraad ontnomen, totdat hij een getuigenis van berouw zou hebben afgelegd. Men zegt, dat Perrin uit Lyon teruggekeerd is. Wat hij ook doet, hij zal zijn straf niet ontgaan.

Henri de la Mare is met onze instemming afgezet; het is hierbij tot een niet onaardig dispuut gekomen. Hij had bekend, dat de verklaringen van de getuigen juist waren. Intussen nam hij toch nog een uitvlucht te baat, en zei: *tegen een ouderling mag u geen beschuldiging aannemen, dan onder twee of drie getuigen*⁷⁰. Ik vroeg hem toen, wie dit gezegd had: *uit uw mond zal Ik u oordelen, gij boze dienstknecht*⁷¹. Want thans, zei ik, berustte de zaak niet meer op de betrouwbaarheid van de getuigen, maar op eigen bekentenis. Bleef hij echter bij zijn bezwaren tegen de verklaringen van de getuigen, dan stelde ik hem voor de keus, te verklaren, of zijn bekentenis met de waarheid in overeenstemming was, of niet. Was zij waarachtig, dan behoefde men niet langer te weifelen; was zij vals, dan was hij schuldig aan meened, omdat hij, ondanks zijn eed, niet de ware toedracht van de zaak verhaald had. Hij ging toen zó ver, te zeggen, dat hij onwaar en onwaardig getuigd had. Toen hij zei, dat het onbillijk was, dat hij door iemand, die hem eigenlijk behoorde te verdedigen, in het nauw gebracht werd, vroeg ik, om welke reden ik tegenover hem verplicht was, een kwade zaak in bescherming te nemen; aan de partij van de Francillons, zo zei ik, had ik mij nooit onder ede

⁶⁹ C. R. 791.

⁷⁰ 1 Timotheüs 5: 19.

⁷¹ Lucas 19: 22.

verbonden! Nog vele woorden van dien aard werden over en weer gesproken, maar zó, dat hij ten slotte, overladen met aller smaad en schande, afdruipen moest. Hij werd uit zijn ambt ontzet, en in de gevangenis geworpen. Na drie dagen is hij echter weer in vrijheid gesteld. Hij was een ijverig verdediger van de dansgezelschappen. Bovendien heeft hij, zoveel in zijn vermogen was, de haat van degenen, die te voren al zeer van mij vervreemd waren, nog meer tegen mij geprikkeld. Wat de Satan echter ook door mensen van zijn slag beraamt, het gestelde voorbeeld zal wel goede gevolgen hebben. Twee dingen worden er reeds onder het volk gezegd; ten eerste, dat niemand de hoop koesteren moet, ongestraft te blijven, als ook de voornaamsten niet verschoond worden, en vervolgens, dat ik mijn eigen mensen niet méér begunstig dan anderen. Perrin bromt tezamen met zijn vrouw in de gevangenis; de weduwe is helemaal gek; de anderen zijn verlegen van schaamte, en zwijgen.

Begin April waren Farel en Viret in Genève geweest.

Onder degenen, die aan het dansen hadden deelgenomen, behoorden verschillende vooraanstaande personen. O.a. Amblard Corne, syndicus, en praeses van de kerkenraad; Ami Perrin, de kapitein-generaal van Genève, vroeger een vriend van Calvijn.

Francina Favre moet Calvijn toegevoegd hebben: “Deugniet, u wilt het bloed van onze familie drinken, maar u zult Genève eerder verlaten dan wij”. Zie de aantekeningen op dezen brief in het C. R. De vader van Francina heette François; haar broeder Gaspard. Zie voor de Favres: *Doumergue*, T. VI, p. 91.

Henri de la Mare schijnt ook in deze danskwestie betrokken te zijn geweest. Hij is op 15 April 1546 afgezet.

De partij van de Francillons of Guillermins (genoemd naar Guillaume Farel) had zich gevormd na de verbanning van de Reformatoren, en streefde naar bevordering van de reformatorische beginselen, en terugkeer van Calvijn naar Genève.

Deze brief, waaruit alleen het gedeelte gegeven is, dat over de danskwestie handelt, is geschreven in de tweede helft van April 1546.

41. AAN AMI PERRIN TE GENÈVE⁷²

Gaarne zou ik, heer kapitein, met u een onderhoud gehad hebben, wanneer ik het niet anders beter gevonden had. De reden hiervan, zult u te zijner tijd, en op de rechte plaats van mij horen. Ik had echter wel gaarne gewild, dat u zich met de kerkenraad in verbinding gesteld had, en in dit opzicht anderen een goed voorbeeld had gegeven. Wanneer het er soms aan gemankeerd heeft, dat u daartoe misschien niet voldoende aangespoord zijt, dan had ik toch ten minste gaarne gezien, dat u vandaag onder de laatste prediking tegenwoordig geweest wast, opdat syndicus Corne en ik daar met u een onderhoud hadden kunnen hebben. Waaraan uw niet-verschijnen is toe te schrijven, weet ik niet. Laat mij u slechts dit mogen zeggen, dat wij niet aldoor kunnen wikken en wegen, en met twee maten meten. Wanneer er in het burgerlijk recht gelijkheid voor allen in acht genomen meet worden, dan mag er in de kerk van God geen tweërlei houding geduld worden. Wie ik ben, weet u. U behoort het althans te weten, namelijk een man, wie het recht op de hemelse erfenis zó na aan het hart ligt, dat ik mij ter wille van geen sterveling van de consciëntieuze handhaving van dat recht laat afbrengen. Ik geloof echter niet, dat u iets anders beoogt. Wel zie ik, dat niemand op eigen zaak een juiste kijk heeft. Ook in deze aangelegenheid zou ik niet alleen voor de opbouw van de kerk en uw heil, maar ook voor uw belang, goede naam en rust willen zorgen. Want hoe afschuwelijk zou het zijn, als het gerucht de ronde deed, dat u van de wet, die voor allen geldt, en iedereen bindt, ontslagen en vrij was. Het komt mij, die zeer om u bezorgd ben, voor, dat het in uw eigen belang de

⁷² C. R. 792.

voorkeur verdient, dit gevaar te voorkomen, en u dit verwijt niet op de hals te halen. Wel heb ik vernomen, wat er in uw huis openlijk gezegd is, namelijk, dat ik maar oppassen moest, een smeulend vuur aan te blazen, opdat het mij hierin niet verga, zoals vroeger, nog eer er weer zeven jaar om zijn. Zulke grote woorden hebben voor mij echter niet de minste betekenis. Want ik ben niet naar Genève teruggekeerd, ter wille van rust of gewin; ook zou het mij geen leed doen, Genève weer te moeten verlaten. Het welzijn en het heil van kerk en staat hebben mij bewogen, weer hierheen te komen. Ging het nu uitsluitend en alleen om mijn persoon, dan zou ik tot allen, die mij lastig vinden, eens voor altijd willen zeggen: wat u doet, doet dat haastiglijk! Toch zullen alle smadelijke bejegeningen en de ondankbaarheid van bepaalde personen niet bewerken, dat ik mijn plicht verzaken, en mijn liefde voor deze stad, welke ik tot mijn laatste ademtocht behoud, opgeven zal. God is mij hierbij tot getuige! Ook zal ik de hartstocht van enig mens nooit zo de vrije teugel laten, dat het hem gelukt, mij van hier te verwijderen. Deze opmerkingen slaan niet op u, maar op iemand uit uw familie, die u zeer na staat. Ook schrijf ik dit niet, om tweedracht te zaaien, maar alleen, opdat zal vast staan, hoe vastberaden ik zal voortvaren, wat er ook gebeurt! U in het bijzonder, zou ik de overtuiging willen bijbrengen, dat u moet streven naar de voortreffelijke deugd, die bestaat in het gehoorzamen aan God, en naar het in acht nemen van de algemene burgerlijke orde en de kerkelijke tucht. De Heere behoeft u door Zijn bescherming; Hij make het u duidelijk, dat de kastijdingen van een oprecht vriend beter zijn, dan de onoprechte vleierijen van anderen. Vaarwel!

Uw toegenegen en oprechte broeder,

J.C.

Zie voor Perrin en zijn vrouw de toelichting op de vorige brief. Voor Perrin ook: *Doumergue*, T. VI, p. 98.

Deze brief is geschreven in April 1546.

42 a-b. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL

Eind April of begin Mei 1546 is er te Genève een komediestuk opgevoerd, waartoe de Raad zijn medewerking heeft verleend. De voorstelling is gegeven op Zondag na Pasen. De avondpreek is toen vervallen! Van een protest van Calvijn is niets bekend. Spoedig hierna wilde men wederom een stuk opvoeren getiteld: "De Handelingen van de Apostelen", dat geschreven schijnt te zijn door Abel Poupin, één van de predikanten van Genève. Calvijn, wien men om advies vroeg, weigerde dit te geven, maar wilde zich voegen naar het oordeel van zijn ambtgenoten. Eigenaardig is, dat Calvijn in de beoordeling van deze zaak soepeler was dan zijn collega's, die inzake het toneel een strengere opvatting huldigden. Calvijn heeft getracht, de bezwaren van zijn medebroeders, die hij niet deelde, te weerleggen. Toen dezen niet wilden toegeven, is hij voor hen uit de weg gegaan. De Raad zette de opvoering, ondanks het feit, dat de predikanten in het algemeen tegen waren, door! Op 4 Juli is de komedie gespeeld. Aan de hand van deze toelichting zijn de volgende twee fragmenten over deze kwestie duidelijk. Overigens zie men: *Doumergue*, T. III, p. 581.

a.

Hier hebben wij niets nieuws, of het moest zijn, dat de tweede komedie in voorbereiding is. Wij hebben verklaard, dat het feit, dat men het stuk zal spelen, onze goedkeuring allerminst wegdraagt. Wij wilden ons er evenwel niet tot het uiterste toe tegen verzetten, aangezien er gevaar bestond, dat wij ons gezag zouden verzwakken, wanneer wij halsstarrig weerstand bleven bieden, en zij ten slotte toch hun gang zonden gaan. Ik begrijp, dat men de mensen niet alle vermaak kan weigeren. Daarom is het mij genoeg, wanneer zij begrijpen, dat men hun toestaat, wat niet zozeer slecht is, en dat het

toch niet met onze instemming gaat⁷³.

Volgens de uitgevers van het *Corpus Reformatorum* dateert deze brief van 3 Juni. Doumergue stelt hem op 3 Juli, de dag vóór de opvoering. Hij voegt hieraan de opmerking toe, dat het verwonderlijk is, dat Calvijn in deze brief niet sprak over de ernstige gebeurtenissen, die de 27e Juni hadden plaats gehad, waarover hij in de volgende brief van 4 Juli spreekt. Zie T. III, p. 584. Wij voor ons achten het niet onwaarschijnlijk, dat *Doumergue* zich hier vergist, omdat de inhoud van deze brief van 3 Juni o.i. niet in strijd is met het stadium, waarin de zaak op 3 Juni verkeerde. Bovendien noemt *Doumergue* in een ander deel 3 Juni als de datum van deze brief (T. V. p. 693). In ieder geval heeft *D.* zich dus een keer vergist⁷⁴.

b.

Het had weinig gescheeld, of onze spelen waren in een treurspel verkeerd. Toen de Raad mij naar mijn mening vroeg, zei ik, dat ik alleen na gemeenschappelijk overleg met de broeders antwoorden wilde. Nadat ik de broeders gehoord had, antwoordde ik, dat het ons om vele redenen niet goed voorkwam, dat er gespeeld werd, en tegelijk zette ik die uiteen. Ook zei ik, dat wij er ons echter niet tegen verzetten wilden, als de Raad zijn toestemming gaf.

Toen de dag naderde, voer N. Cop in zijn preek wederom heftig tegen de toneelspelers uit, hij had dit namelijk reeds een keer gedaan, maar deze tweede aanval was zo heftig, dat men mij terstond van alle zijden aanklampte. Er ontstond een groot geschreeuw; dreigementen werden geuit, en ik weet niet, wat nog meer. Als ik niet met ernstige woorden de onstuimigheid van enkelen bedaard had, dan zou men tot handtastelijkheden overgegaan zijn. Ik heb mij in de tweede prediking beijverd, de vertoornde gemoederen door een gematigd optreden te kalmeren, want naar mijn oordeel was Cop onvoorzichtig geweest, door een dergelijk betoog op een ongelukkig gekozen tijdstip te houden. Meer nog mishagde mij zijn buitensporige taal, want geenszins kon ik, hetgeen hij gezegd had, goedkeuren. Hij verdedigde zich door te zeggen, dat hij de waarheid gesproken had, terwijl ik volhield, dat dit niet zo was. Onder de broeders waren er sommigen, die de man in zijn halsstarrigheid stijfden. Tegen negen uur in de avond deelde men mij mee, dat ongeveer honderd mensen zich de volgende morgen naar het Raadhuis zouden begeven. Terstond riep ik de broeders bijeen, en wij besloten, er ook met Cop heen te gaan. Men liet hem nauwelijks met mij over straat gaan. Ik begeleidde hem, en liet inmiddels ook de anderen ontbieden. De aanklagers weigerden, in onze tegenwoordigheid te spreken, aangezien zij met mij niets te maken hadden. Zij zeiden, voor mij slechts achting te hebben, en met mij niet te willen twisten. Ik legde er echter volle nadruk op, dat het een zaak was, die ons allen gold, totdat zou zijn gebleken, dat Cop in de uitoefening van zijn ambt te kort geschoten was. Men beval ons, gescheiden heen te gaan. De tegenstanders lieten oproerige kreten horen, en dreigden, dat zij Cop doden zouden, als zij het niet uit eerbied voor mij lieten. Om het tumult te bedaren, is hij in het Raadhuis, ofschoon eervol, gevangen gezet. De volgende dag legden wij met Gods hulp alle twist bij. Abel vermocht namelijk door zijn vriendelijkheid, en ik door mijn gezag, veel bij de toneelspelers. De Raad stond aan onze kant. Alleen betreurde ik het, dat hij zich niet wat krachtiger en moediger toonde; want als naar gewoonte is hij wat te angstvallig te werk gegaan. En hiermede was de zaak uit. Het stuk wordt nu opgevoerd. Viret is er als toeschouwer bij tegenwoordig, want hij is volgens afspraak weer teruggekomen, om onze dolle collega weer tot rede te brengen⁷⁵.

De brief, waaruit dit gedeelte over de gebeurtenissen op 27 Juni genomen is, dateert van 4 Juli 1546,

⁷³ C. R. 800

⁷⁴ Op nog twee andere plaatsen in zijn werk haalt *Doumergue* deze brief aan. Beide malen noemt hij 3 Juni als datum. Zie T. III, p. 540. En: *Iconographie Calvinienne*, Lausanne 1909, p. 128. Onze onderstelling zal dus wel juist zijn.

⁷⁵ C. R. 807.

en is dus geschreven op de dag van de opvoering. Men ziet er uit, dat de toneelspelers wisten, dat de predikanten over de kwestie niet gelijk dachten. Calvijn handhaafde echter de solidariteit van de collega's. *Doumergue* wijst er op, dat hier opnieuw aan het licht komt, dat Calvijn een gematigd man was, die, krachtens temperament, tot onthouding en strenge zeden neigde, maar ook zo verstandig was, niets zonder noodzaak te overdrijven. (T. III, p. 586).

Seerp Anema, sprekend over de vertoning van Bijbelse stof, merkt op: "Beza's oordeel en praktijk heeft ook voor ons nog de grootste waarde. Dat Calvijn met hem hierin overeenstemde, kan, *waar de historie van iets anders zwijgt*, als argumentum e silentio veilig worden aangenomen"⁷⁶. Anema kan in het concreet geval, dat hij bespreekt, (de synode van Nîmes van 1572) niet bedoelen, dat Calvijn het in dat geval met Beza zal zijn eens geweest, want Calvijn stierf reeds op 27 Mei 1564. Hij moet dus doelen op Calvijn's standpunt inzake toneel in het algemeen. Deze brieven bewijzen echter, dat de historie over Calvijn's mening wel degelijk spreekt, en niet zwijgt, zoals Anema doet voorkomen.

43. AAN PIERRE VIRET TE LAUSANNE⁷⁷

Mijn groet! Bedenk, wat u doen wilt, en schrijf mij spoedig terug, wat u besloten hebt. Hoe meer wij informeren, des te meer vernemen wij vele en uitnemende getuige-nissen, welke het meisje sieren. Derhalve wil ik de gezindheid van haar vader polsen. Zodra wij iets zekers weten, zal ik het u schrijven. Houd u intussen gereed. Perrin is Met dit huwelijk niet ingenomen, daar hij u de dochter van Ramel wil opdringen. Dit zet mij des te meer aan, bijtijds stappen te ondernemen, opdat wij ons niet voortdurend tegenover hem zullen behoeven te verontschuldigen. Als ik het goed begrijp, wil hij mij er heden over spreken, want wij zijn beiden bij Corne te eten gevraagd. Door het aanwenden van een hoffelijk voorwendsel zal ik trachten, tijd te winnen. Het zou wel beter zijn, wanneer u mij toestemming gaf, haar te vragen. Ik heb haar tweemaal gezien. Zij ziet er zeer bescheiden uit, en haar verschijning is heel bevallig. Over haar hele optreden spreekt iedereen zó, dat Jean Petit mij onlangs zei, dat hij verliefd op haar was.

Vaarwel ! De Heere leide u door Zijn raad, en zegene ons bij zo'n belangrijk voornemen.

13 Juli 1546.

Uw Johannes Calvijn

Eind Februari 1546 was Viret weduwnaar geworden. Hij dacht spoedig weer aan trouwen, en Calvijn hielp zijn vriend in het zoeken naar een geschikte vrouw. Hij had reeds voor hem geïnformeerd bij de heer De Falais in Straatsburg, of deze soms iemand voor Viret wist. Het is niet bekend, over welk meisje in deze brief sprake is. In ieder geval is Viret niet met haar getrouwd, aangezien de vader van het meisje niet wilde, dat zijn dochter Genève zou verlaten (Viret woonde immers in Lausanne!). Eind 1596 trad Viret met een weduwe in het huwelijk. Hij schreef Calvijn: "Ik was wel niet erg op weduwen gesteld, maar daar het moeilijk is, alles te krijgen, zoals men het wenst, moet men wel wat van zijn verlangens laten vallen". Zie *Doumergue*, T. II, p. 450-452.

44. AAN MELCHIOR WOLMAR TE TÜBINGEN⁷⁸

Wanneer u mij niet alleen van traagheid, maar ook van onbeleefdheid beschuldigt, omdat ik u al zo lange tijd niets geschreven heb, dan moet ik bekennen, dat ik eigenlijk geen verontschuldiging kan aanvoeren. Als ik als voorwendsel zou willen gebruiken, dat ik, wegens de grote afstand, die ons van

⁷⁶ *Bijbelstof en Belletrie*, Kampen 1934, blz. 16. De cursivering in de tekst is van mij.

⁷⁷ C. R. 809.

⁷⁸ C. R. 814.

elkaar scheidt, in al die vijf jaren niemand ter beschikking gehad heb, die naar Tübingen reisde, dan zou dit ongetwijfeld de volle waarheid zijn. Toch geef ik zelf toe, dat dit een te zwak argument zou zijn. Daarom scheen het mij beter, u enige vergoeding aan te bieden, die een door mij in het verleden begane fout goed maakt, en mij tegelijk van schuld bevrijdt.

Ziedaar dan: hier hebt u een commentaar op de tweede brief van de apostel Paulus aan de Corinthiërs, welke ik met de grootst mogelijke ijver samengesteld heb. Ik twijfel er niet aan, of u zult dit werk, op grond van uw gevoel voor billijkheid, als een waardige vergoeding beschouwen.

Ook andere, ernstiger redenen bewegen mij, u dit werk op te dragen. In de eerste plaats herinner ik mij de vriendschap, die mij geruime tijd geleden een poosje met u verbond, en ik denk er aan, hoe trouw u deze bewaard en versterkt hebt. Voorts, hoe welwillend u mij uzelf en uw diensten hebt aangeboden, wanneer u gelegenheid vond, mij uw genegenheid te bewijzen. Ten slotte ook, met hoeveel zorg u mij uw hulp geboden hebt, om mij verder te bekwamen, welke gelegenheid ik gaarne zou hebben aangegrepen, wanneer mijn roeping, die ik destijds volgen moest, mij daarin niet verhinderd had.

Maar niets leeft er sterker bij mij, dan de herinnering aan die eerste tijd, toen ik, door mijn vader gezonden, om burgerlijk recht te studeren, op uw aansporing, en onder uw leiding, de studie van de rechten heb verenigd met die van de Griekse letteren, die door u, onder aller buitengewone instemming, toen gedoceerd werden. Het lag niet aan u, dat ik daarin geen grotere vorderingen maakte. Want u zou, welwillend als u bent, niet geweigerd hebben, mij de behulpzame hand te bieden, totdat ik deze studie geheel zou hebben voltooid, als niet de dood van mijn vader mij van de studie, toen ik nog bijna aan het begin was, had afgeroepen. Hiervoor ben ik u zeer veel dank verschuldigd, dat ik ten minste door u onderwezen ben in de eerste beginselen van de Griekse taal, hetgeen mij later van veel nut geweest is. Daarom kon ik mijzelf niet anders bevredigen, dan door voor het nageslacht een soort monument op te richten van mijn dankbaarheid jegens u, waardoor tegelijk een kleine vrucht van uw eigen inspanning tot u terugkeert.

Vaarwel!

Genève, 1 Augustus 1546.

Wolmar was in Bourges Calvin's leermeester geweest in het Grieks. Na lange tijd in Frankrijk vertoefd te hebben, werd hij in 1535 tot hoogleraar benoemd in de rechtswetenschap te Tübingen.

45. AAN FRANCESCO D'ENZINAS TE BAZEL⁷⁹

Mijn groet! Wanneer u mij vraagt, u mijn oordeel te schrijven over de huidige verwarring op allerlei gebied, dan is daar volstrekt geen lange brief voor nodig, omdat ik bij zo onzekere omstandigheden niet alleen geen beslist oordeel heb, maar het ook niet waag te berekenen, hoe de afloop zijn zal. Want zo dikwijls ik daaraan begon, breidde zich over mij zulk een dichte duisternis uit, dat ik het maar beter vond, de ogen te sluiten voor deze wereld, en alleen op God te zien. Ik spreek slechts over mij persoonlijk. Had God mij op een post geplaatst, waar zekere anderen staan, dan zou ik anders moeten handelen. Hierbij komt, dat ik in het teruggetrokken leven, dat ik hier, als in een afgelegen oord, leid, niet alles kan overzien, wat nodig is, om zich een oordeel te kunnen vormen. Wordt er mij eens iets bericht, dan geschiedt dit eerst laat. Verder kan toch niets met zekerheid worden vastgesteld, wanneer niet vooraf alle gegevens verzameld zijn. Uiteraard zijn mij alle geheime plannen, waar een oordeel voornamelijk op gefundeerd zou moeten zijn, ten enenmale onbekend. Hoe dwaas zou het dus wezen, om mij zonder resultaat te vermoeien, en mij tevergeefs bezig te houden met kwesties, die mij niet helder zijn.

U zult vragen: hoe zit dat dan? Wilt u zich dan, bij het ineensstorten van de kerk, in veilige rust

⁷⁹ C. R. 909.

houden? Integendeel. Dag en nacht zucht ik van angst, doch alle overvloedige gedachten, die mij van tijd tot tijd besluipen, zet ik, voor zover mij dit mogelijk is, ver van mij af, ook al gelukt mij dit niet, zoals ik het gaarne zou willen. Maar het is toch reeds iets, dat ik niet toegeef aan de geest, die de toekomst zou willen kennen. Daarentegen oefen ik mij in de beschouwing van hetgeen reeds geschied is, en verbind daarmee, wat dagelijks nieuw plaats grijpt. Ik wil wel bekennen, dat de overweging daarvan mij rijkelijk stof tot hoop en vrees verschaft. Aangezien mij echter, zoals ik al zei, veel factoren tegenhouden, zo houd ik bijtijds op, opdat ik niet te stout en te veel verder denk. De hoop evenwel, waarover u in uw brief spreekt, zal ons nimmer bedriegen, ook al gaan hemel en aarde door elkaar. God zal namelijk voor Zijn Kerk zorgen, dat zij behouden blijft: al gaat de hele wereld onder!

Vergeef het mij, dat dit schrijven zo kort is, maar ik hoorde pas vlak voor het avondeten van het vertrek van de bode. Mijn broeder zei mij in de voormiddag, dat deze reisvaardig was. Toen wilde ik niet zo gehaast schrijven. Na drie uur kwam de bode echter nogmaals. Zo kwam het, dat mij nog minder tijd overbleef.

Vaarwel! De Heere leide u door Zijn, Geest, en Hij beware u in welstand.

Genève, 18 Mei 1547.

Uw Johannes Calvijn

Francesco d'Enzinas is meer bekend onder de naam Dryander. Hij was afkomstig uit Spanje, was in Wittenberg met Luther en Melancton bevriend, en vertaalde in 1543 het Nieuwe Testament in het Spaans, om welke reden hij geruime tijd gevangen gezeten heeft. Hij wist echter te ontluchten, en was in 1547 te Bazel. In 1552 overleed hij aan de pest.

46. AAN DE EVANGELISCHEN IN FRANKRIJK⁸⁰

Aan onze zeer geliefde Heeren en broeders, die de bevordering begeren van het Koninkrijk van onze Heere Jezus Christus

De liefde van God, onze Vader, en de genade van onze Heere Jezus Christus zij steeds met u, door de gemeenschap van de Heilige Geest.

Zeer geliefde Heeren en broeders! Zonder twijfel verneemt u dagelijks veel nieuws over hier en Duitsland, hetwelk hun, die geen stevig fundament hebben in onze Heere Jezus Christus, ergernis zou kunnen geven. Maar ik vertrouw, dat God u wel zo versterkt heeft, dat u daardoor niet aan het wankelen gebracht wordt, evenmin als door iets ergers, dat zou kunnen gebeuren. Want inderdaad, wanneer wij stevig gebouwd zijn op die Onwrikbare Rots, die ons als fundament van de Kerk geschonken is, dan zullen wij nog heviger stormen en onweders kunnen trotseren, zonder terneer geworpen te worden. Het is zelfs heilzaam voor ons, dat er dergelijke dingen gebeuren, ten einde de standvastigheid en echtheid van ons geloof te beproeven.

Wat de toestand in Duitsland betreft, daar heeft onze Heere de wereldlijke trots bij de onzen zó vernederd, en alle macht en heerschappij zozeer gegeven aan hem, van wie men niets dan onheil verwachten kan, dat het werkelijk de schijn heeft, alsof Hij Zijn geestelijk Rijk alleen maar in stand houden wil, waar Hij het reeds gesticht heeft. Naar de mens gesproken is de toestand inderdaad onzeker, maar door Hem Zijn arme Kerk en het Koninkrijk van Zijn Zoon aan te bevelen, hebben wij hoop, dat Hij het boven verwachting maken zal. Tot nog toe bestond er gevaar, dat menselijke macht ons zou verblinden. Laten wij thans, nu niets ons meer verhindert, op Zijn hand te zien, bedenken, hoe Hij in het verleden Zijn Kerk beschermd heeft, en er niet aan twijfelen, dat Hij Zich eenmaal verheerlijken zal, zodat wij ons zullen moeten verwonderen. Laten wij intussen niet moe

⁸⁰ C. R. 931 – Bonnet I, p. 213.

worden, te strijden onder de kruisbanier van onze Heere Jezus, wat veel meer waard is, dan alle wereldse overwinning!

Wat de geruchten betreft, die tot u, over de onrust hier, doorgedrongen zijn, deel ik u in de eerste plaats mee, dat zij voor het grootste gedeelte al dadelijk verzonnen zijn. Want was u hier, dan zou u niet het tiende deel zien van wat daarbuiten verteld wordt. Wáár is, dat wij verscheidene harde koppen en nekken hebben, die niet onder het juk willen buigen, en die elke gelegenheid benutten, om op te vliegen, en onder het maken van opschudding alle orde in de kerk willen wegnemen en afschaffen. Zowel jongen als ouden doen dat. Vooral onze jeugdigen zijn zeer verdorven. Wanneer men hun losbandigheid niet de vrije teugel laten wil, dan bijten zij, en trappen achteruit als kwade paarden. De laatste tijd zijn ze zeer geërgerd, schijnbaar over een nietigheidje. Men wilde hun namelijk niet toestaan, broeken met een split te dragen, hetgeen in de stad al twaalf jaar geleden verboden is. Niet, dat wij de zaak op zichzelf zo belangrijk vonden; maar omdat wij zagen, dat zij door het open deel van de broeken allerlei losbandigheid wilden binnenlaten. Intussen hebben wij verklaard, dat de broeken met een split maar een kleinigheid was, waarover het ons niet de moeite waard was, te spreken, maar dat wij iets anders op het oog hadden, namelijk henzelf te beteugelen, en hun dwaasheden te onderdrukken. Terwijl deze schermutseling aan de gang was, liet de duivel anderen zich met de zaak bemoeien, zó, dat er een hevig rumoer ontstond. Omdat men bij ons meer moed en heftiger weerstand bemerkte, dan hun lief was, hebben sommigen het gif, dat zij in hun hart verborgen hielden, uitgespuwd. Dat alles is echter slechts rook, want hun dreigementen zijn als het schuim van Moabs trots, dat geen kracht heeft, om uit te voeren, wat het zich voorneemt.

Wat er ook gebeurt, u behoeft er u niet over te verwonderen. Tegen Mozes en de profeten, die toch het volk van God hadden te leiden, zijn er wel grotere opstandige bewegingen ondernomen. Het zijn nuttige beproevingen voor ons. Bidt slechts onze Heere, dat Hij ons genade schenke, om niet te zwichten, maar de gehoorzaamheid aan Hem, als het moet, hoger te achten dan ons leven, en meer te vrezen, Hem te beledigen, dan voor al het woeden van de snode lieden. En ten slotte: moge het Hem behagen, alle rumoer, dat het hart van de zwakken zou kunnen krenken, te stillen. Want dit drukt mij meer dan al het overige. Onze Heere heeft ons de genade geschonken, oprecht te willen streven naar verbetering van verkeerde toestanden. En al mijn broeders zijn één van geest, om te doen, wat in overeenstemming is met ons ambt, en wel zó, dat bij ons allen dezelfde standvastigheid gevonden wordt. Als nu de goede God maar voortgaat, Zijn werk te leiden!

Ik bid u, geliefde broeders, ook van uw kant te blijven vasthouden aan het goede. Geen vrees doe u wankelen, ook niet, wanneer er nog dreigender gevaren mochten komen, dan u tot nog toe gezien hebt. Het vertrouwen, dat wij naar Zijn bevel op Zijn genade en kracht moeten hebben, zij u steeds een vaste burcht. En, om u van Zijn bij stand te weten, geeft acht, om te wandelen in Zijn vreze, gelijk het ons, bij al onze ijver in Zijn dienst, steeds weer betaamt, met deze bede te eindigen: *vergeef ons onze schulden*. Naarmate u meer ondervindt, hoe zwak wij zijn, naar die mate moet u vlijtiger zijn in de handhaving van de regel, om Hem te bidden, en Zijn Woord te horen, ten einde u voortdurend te oefenen, te scherpen, en te bevestigen. Laat niets u hiervan afhouden, hoeveel redenen ook aangevoerd zouden kunnen worden, om u aan deze regel te onttrekken. Ik weet wel, dat het veel beter zou zijn, wanneer allen, die God willen eren, bijeenkwamen, en elkaar als met een trompetgeluid daartoe opriepen. Toch is het beter, ten minste het aantal mensen te hebben, als bij u gevonden wordt, dan in het geheel geen mensen. Hoed u wel voor terugwijken, maar rukt veeleer voorwaarts, en laat het goede, dat God u geschonken heeft, gedijen. Laat de één de ander opbouwen, en bouwt ook in het algemeen door uw vroom leven alle zwakken en onwetenden, opdat hierdoor de vijanden mogen beschaamd worden. Doet u dit, dan zult u de hand van God over u ervaren. Ik bid Hem, dat Hij in u de gaven van Zijn genade, die Hij u geschonken heeft, vermeerdere; u sterke in ware standvastigheid; u hoede onder de honden en wolven, en Zich in menigerlei opzicht in u verheerlijke Hartelijk beveel ik mij in uw gebeden aan.

24 Juli 1547.

Uw onderdanige dienaar en
oprechte vriend,
Charles d'Espeville

In Duitsland scheen de Reformatie te zijn overwonnen, terwijl zij in Genève met grote tegenstand te kampen had. Van beide maakt van de brief gewag. In Genève gaf Perrin het voorbeeld, tot het invoeren van een kleding, die, als zijnde niet bevorderlijk voor de goede zeden, reeds geruime tijd verboden was: niet alleen in Genève, maar ook te Augsburg, Zürich en Bern. Zie *Doumergue*, T. VI, p. 100.

Te midden van de strijd, dien Calvijn tegen de Libertijnen te voeren had, richt hij woorden van bemoediging tot zijn geloofsgenoten in Frankrijk, die door de gebeurtenissen rondom licht geschokt zouden kunnen worden in hun vertrouwen op God. Al is de adressering van deze brief algemeen, hij schijnt in hoofdzaak bestemd geweest te zijn voor de Evangelischen te Parijs.

Charles d'Espeville is ook één van Calvijn's schuilnamen, waaronder hij vele malen schreef, ten einde de aandacht van zijn persoon af te leiden. Zie ook de aantekeningen op brief 5.

47. AAN PIERRE VIRET TE LAUSANNE⁸¹

Onze vijanden zijn zó verblind, dat zij de betamelijkheid niet meer in acht nemen. De dag van gister heeft ons trouwens niet weinig versterkt in een gedachte, die wij al lang hadden, namelijk dat zij dáárom de strijd met zulk een onbeschaamdheid voeren, omdat bij hen de bedoeling voorzit, een oproer te verwekken.

De Raad was bijeengeroepen. Met mijn collega's had ik reeds de vorige dag afgesproken, dat ik naar het Raadhuis komen zou. Wij kwamen er nog vroeger dan bepaald was. Aangezien velen op het plein nog heen en weer liepen, gingen wij een zijdeur uit. Daar hoorde men herhaaldelijk een verward geschreeuw. Er was geen tijd te verliezen, want het rumoer groeide zó aan, dat men duidelijk bemerken kon, met een volslagen oproer te doen te hebben. Ik snelde er onmiddellijk heen: de aanblik was verschrikkelijk. Ik wierp mij te midden van de dichtste bende. Hoewel allen door mijn plotselinge verschijning bijna perplex waren, liepen toch allen op mij toe, en trokken mij dan hierheen, dan daarheen, om te zorgen, dat ik geen letsel zou bekomen. Ik bezwoer bij God en mensen, dat ik gekomen was met de bedoeling, mij tussen hun zwaarden te werpen. Ik riep hun toe, met mij te beginnen, wanneer men bloed wilde vergieten. Terstond lieten zij hun ergste drift varen: de snoodaards, maar ook vooral de goedgezinden. Ten slotte trok men mij mee naar de rechtszaal. Daar ontstond een nieuwe strijd, waarbij ik mij weer in het midden plaatste. Iedereen is van mening, dat het aan mijn tussenkomst te danken is, dat het niet tot een groot en vreselijk bloedbad gekomen is. Mijn collega's bevonden zich inmiddels hier en daar onder de menigte. Ik wist gedaan te krijgen, dat allen eindelijk ordelijk gingen zitten. Overeenkomstig de omstandigheden van het ogenblik, hield ik een lange en scherpe rede. Men zegt, dat allen er op wonderbare wijze van onder de indruk kwamen, met uitzondering van enkelen. Toch prezen dezen niet minder dan de goedgezinden, wat ik gedaan had. Dit voorrecht heeft God mij en mijn collega's tot op heden geschonken, dat zelfs de misdadigste lieden het als een vadermoord verfoeien, ons ook maar het geringste letsel toe te brengen. Toch is de verdorvenheid zo hevig uitgebroken, dat ik nauwelijks hoop heb, dat er, in het bijzonder door mijn dienst, nog langer een ordelijk kerkelijk leven in stand kan blijven. Geloof mij: ik ben een gebroken man, als God mij niet de hand reikt.

Vaarwel! broeder en oprechte vriend. Groet uw collega en alle broeders. Ik en mijn vrouw groeten u hartelijk. De Heere zij u steeds nabij. Amen.

17 December 1547.

⁸¹ C. R. 977.

Het verzet van de zijde van de Libertijnen tegen de predikanten in het algemeen, en tegen Calvijn in het bijzonder, nam steeds groter afmetingen aan. Dit oproer is er een bewijs van. Men schold Calvijn voor paus, en verweet hem, dat hij als een god wilde worden aanbeden. Zie *Doumergue*, T. VI, p. 108.

De aanvang van dezen brief is verloren geraakt, terwijl iets van weinig belang is weggelaten.

48. AAN EDUARD SEYMOUR, HERTOG VAN SOMERSET⁸²

Daar de voortreffelijke roep, doorluchte vorst, die zowel van uw heldhaftige deugden, als vooral van uw buitengewone vroomheid uitgaat, allerwegen in de harten van alle goedgezinden, ook bij degenen, die u overigens niet kennen, liefde heeft opgewekt voor uw persoon, zo kan het niet anders, of zij, die Engeland een goed hart toedragen, moeten u met een buitengewone liefde en hoogachting aanhangen. Zij toch kunnen niet alleen van nabij zien, wat anderen slechts van horen-zeggen bewonderen, maar zij genieten bovendien de vruchten, die zowel het gehele volk, als ieder lid afzonderlijk ten goede komen, door het beleid van een uitstekend regeerder. Ook kan de lof, die over u wijd en zijd verbreid wordt, niet doorgaan voor ijdel gepraat van vleiers, daar uw daden in dit opzicht een welsprekend getuigenis afleggen. Een voogdijschap over een gewone pupil, die slechts over een betrekkelijk klein vermogen beschikt, is reeds moeilijk. U oefent de u toebetrouwde voogdij echter niet alleen uit over een koning, maar evenzeer over een machtig rijk, en wel met zulk een bekwaamheid en wijs beleid, dat iedereen het gunstig gevolg daarvan bewondert. En opdat uw deugden niet alleen in vredestijd en onder rustige staatkundige verhoudingen zouden schitteren, heeft God ze ook in de oorlog ten toon gesteld, die tot nog toe onder uw leiding even gelukkig als dapper gevoerd is.

Intussen waren de vele moeilijkheden, die u te overwinnen had, en die door een ieder wel zijn na te gaan, geen hinderpaal, om allereerst uw zorgen te wijden aan de reformatie op godsdienstig terrein. Een plan, even waardig de vorst, als heilzaam voor het welzijn van het volk! Alleen dan is het geluk van de koninkrijken bestendig, en alleen dan kunnen zij zich veilig bewaakt gevoelen, wanneer Gods Zoon, op Wie alles rust, en door Wie alles in stand gehouden wordt, ze regeert! Daarom kunt u het welzijn van Engeland niet beter bevorderen, dan door de vernietiging van de afgoden, en het instellen van de zuivere eredienst van God. Dit kan echter niet geschieden, zonder invoering van de echte leer van de godzaligheid, die reeds te lang onderdrukt is door de vervloekte tirannie van de antichrist in Rome. Er is reden, Christus weer op de troon te verheffen. Deze op zichzelf reeds voortreffelijke daad is des te loffelijker, omdat er onder de regeerders heden ten dage slechts weinigen te vinden zijn, die de onderscheidingsteken van hun waardigheid ondergeschikt maken aan de geestelijke scepter van Christus. Zo is er dus voor de zeer genadige koning uitnemend gezorgd, dat hij onder zijn verwanten een dergelijk bestuurder van zijn jeugd heeft aangetroffen. Want al wordt vooral de edele inborst van de koning door iedereen geprezen, dit neemt niet weg, dat er, zolang hijzelf nog te jong was, om dit ambt te bekleden, voor zijn opvoeding tot standvastig man, en met het oog op de inrichting van de Engelse kerk, een zo bekwaam meester meer dan nodig was. Ik twijfel er niet aan, of de koning zal zelf inzien, dat u hem door Gods leiding gegeven zijt, om uit uw hand de overeenkomstig zijn wens geleide regering weldra te kunnen aanvaarden.

Noch de verre afstand van mijn woonplaats, noch mijn nederige positie kunnen mij verhinderen, u met de allervoortreffelijkste gezindheid, die u in de verbreiding van Christus' roem aan de dag legt, geluk te wensen. Waarom zou ik, die God eenmaal opgenomen heeft onder degenen, door wier toedoen Hij de wereld in deze tijd de zuivere leer van het Evangelie weergegeven heeft, u niet mijn eerbied betuigen, al ben ik van u door een zeer grote afstand gescheiden? U toch bent door een

⁸² C. R. 1053.

bijzondere genade van God gemaakt tot een beschermer en verdediger van deze leer. Daar ik u hiervoor geen ander getuigenis afleggen kon, zo meende ik u dit commentaar op twee brieven van Paulus te moeten opdragen. Het is niet willekeurig, dat ik u juist *dit* werk aanbied. Met overleg heb ik een keus gedaan, en overwogen, wat mij het best voorkwam. Paulus herinnert er hier zijn Timotheüs aan, met welke leer men Gods Kerk bouwen zal; welke zonden en vijanden men wederstaan moet, en hoeveel ergernis men daarbij moet verwerken. Hij vermaant hem, zich door geen moeilijkheden te laten overwinnen; alle gevaren dapper te trotseren; de onbeschaamdheid van snode lieden krachtig te beteugelen, en niet toe te geven, ter wille van eerezucht en mensengunst. In één woord: in deze brieven zien wij de juiste wijze, waarop de Kerk behoort te worden bestuurd, als in een levend beeld geschilderd.

Daar u zich, in opdracht van uw koning, ijverig bezighoudt met het herstellen van de Engelse kerk, die, zoals eigenlijk alle kerken van de christenheid, door de misdadige goddeloosheid van het pausdom vreselijk in verval geraakt zijn, en daarbij vele Timotheüssen aan het werk hebt, zo kunt u deze arbeid niet beter tot stand brengen, dan door juist dit plan van Paulus uit te voeren. Want er staat niets in, dat niet voor onze tijd voortreffelijk past. En ook is er aan de andere kant voor de opbouw van de kerk niets nodig, dat men er niet in zou kunnen vinden. Mijn arbeid zal u dus, naar ik hoop, wel tot een bescheiden steun kunnen zijn. Toch zal het mij liever zijn, dat u mij hiervan het bewijs levert, dan dat ik mijn werk met woorden prijs. Indien het, zeer edele vorst, inderdaad uw goedkeuring zal kunnen wegdragen, dan is er reden, mijzelf het meest geluk te wensen. Dat u, krachtens uw bijzondere welwillendheid, mijn opdracht wel zult willen aanvaarden, daaraan twijfel ik geenszins.

De Heere, in Wiens hand de einden van de aarde zijn, geve, dat het Koninkrijk Engeland sterk en machtig mag blijven. Hij siere de zeer genadige koning met een vorstelijke geest, en schenke hem rijkelijk allerlei gaven. U verlene Hij gelukkig te mogen voortgaan op de heerlijke weg, die u ingeslagen bent, opdat door u Zijn Naam steeds meer worde verbreid!

Genève, 25 Juli 1548.

Eduard Seymour oefende de voogdijschap uit over de in 1547 aan de regering gekomen Koning Eduard VI, die toen 10 jaar oud was. Seymour, een oom van de Koning, liet in Engeland onder leiding van Cranmer de Hervorming invoeren. In 1549 werd Seymour van deze plaats verdrongen door de Hertog van Northumberland. Zie: Kurt Kaser, *Das Zeitalter der Reformation und Gegenreformation von 1517-1660*, Stuttgart-Gotha 1922, S. 68 u. 73.

49. AAN WILLEM FAREL TE NEUFCHÂTEL⁸³

Het gerucht van de dood van mijn vrouw is wellicht reeds tot u doorgedrongen. Ik span mij in, zoveel ik kan, dat het leed mij niet geheel en al terneder drukt. Ook mijn vrienden zijn bij mij, en doen al het mogelijke, mijn verdriet enigszins te verlichten. Toen uw broeder van hier vertrok, hadden wij al bijna geen hoop meer voor haar leven. Toen Dinsdags alle broeders hier bijeen waren, achtten zij 't het best, gemeenschappelijk met elkaar te bidden. Zo geschiedde. Toen Abel haar uit naam van allen tot geloof en lijdzaamheid gemaand had, betuigde zij met een paar woorden, want zij was reeds zeer zwak, wat er in haar gemoed omging. Ook ik voegde er daarna een vermanend woord aan toe, zoals mij in overeenstemming scheen met de ernst van het ogenblik.

Aangezien zij over haar eigen kinderen nog geen woord gesproken had, en ik vreesde, dat zij dit liever niet deed, maar toch over hen bekommerd was, zodat deze zorg haar mogelijk meer kwelde dan de ziekte zelf, zo betuigde ik haar, in tegenwoordigheid van de broeders, dat ik voor de kinderen zorgen zou, alsof het mijn eigen kinderen waren. Zij antwoordde daarop: *Ik heb ze reeds de Heere*

⁸³ C. R. 1171.

bevolen. Toen ik weer zei, dat zulks geen verhindering was, ook van mijn kant daarin een aandeel te hebben, antwoordde zij verder: *Ik weet, dat, wanneer de Heere voor hen zorgen zal, u dit ook doen zult.*

Haar zielegrootheid was van die aard, dat zij reeds van de wereld ontruikt scheen. De dag, waarop zij haar ziel aan de Heere teruggaf, sprak omstreeks zes uur onze broeder Borgonius haar vrome woorden van vermaan toe. Zij riep daarbij iets uit, waaraan wij allen konden bemerken, dat haar hart reeds hoog boven deze aarde verheven was. *O heerlijke opstanding!*, sprak zij, *God van Abraham en al onze vaders, reeds zovele eeuwen hebben de gelovigen op U gehoopt, en nog nooit is iemand beschaamd uitgekomen. Ook ik verwacht U.* Dergelijke korte gezegden ontsnapten haar meer, dan dat zij ze uitsprak. Zij gebruikte niet de woorden van anderen, maar sprak uit, wat er in haar omging, al naar gelang gedachten haar gemoed beroerden.

Om zes uur werd ik van huis weggeroepen. Toen zij na zeven uur naar een ander vertrek overgebracht was, begon zij langzaam in krachten af te nemen. Zij gevoelde, dat haar stem het begaf, en fluisterde: Laat ons bidden; bidt allen voor mij. Juist op dit tijdstip kwam ik weer thuis. Zij kon geen woord meer uiten, maar door tekenen gaf zij haar ontroering te kennen. Ik sprak enige woorden over de genade van Christus; over de hope des eeuwigen levens; over onze zwerftocht door dit leven, en over het heengaan naar huis. Daarop begaf ik mij in gebed. Rustig volgde zij de gebeden en gaf nauwlettend acht op het onderricht, daarin vervat. Vóór acht uur blies zij kalm de laatste adem uit, zodat de aanwezigen niet konden zien, of zij nog leefde, dan wel reeds gestorven was.

Nu tracht ik in zoverre mijn smart te overwinnen, dat mijn ambtsbezigheden er niet te veel onder lijden. Intussen heeft de Heere mij weer tot andere strijd geroepen.

Vaarwel! broeder en voortreffelijke vriend. De Heere Jezus sterke u door Zijn Geest, en ook mijzelf in deze zware ramp, die mij zeker gans zou gebroken hebben, wanneer Hij mij niet vanuit de hemel Zijn hand had gereikt, Hij, Die de verslagenen opricht; de zwakken sterkt, en de vermoeiden verkwikt. Groet de broeders en uw gehele huis.

Genève, 2 April (1549).

Uw Johannes Calvijn

Idelette van Bure, Calvijn's vrouw, is 29 Maart 1549 gestorven.

Volgens een brief van Calvijn aan Viret is het gesprek over de kinderen, die Idelette uit haar eerste huwelijk met Jean Stordeur had, drie dagen voor haar dood gevoerd (C. R. 1173). Uit dit eerste huwelijk had zij een zoon en een dochter. De berichten over haar zoon zijn zeer verward. Haar dochter Judith heeft later een schande over haar vaders huis gebracht ... Calvijn was hierdoor zó door droefheid overstelpt, dat hij enige dagen in eenzaamheid op het land doorbracht (C. R. 3737). Reeds op 1 April zette Calvijn zijn strijd in de Raad voort.

Zie voor deze brief *Doumergue*, T. II, p. 469-476; T. VI, p. 54, 140.

Over de vraag, hoeveel kinderen uit Calvijn's huwelijk met Idelette geboren zijn, lopen de meningen uiteen. Het staat vast, dat zij op 28 Juli 1542 een zoon kregen. Wellicht heeft het kind hoogstens veertien dagen geleefd. Dat er meerdere kinderen uit hun huwelijk zouden zijn gesproten, is op grond van verschillende gegevens niet waarschijnlijk. Zie *Doumergue*, T. II, p. 472. *Stickelberger* neemt drie kinderen aan (a.w. blz. 77). Al valt deze laatste opmerking buiten de toelichting op dezen brief zelf, zij zal niettemin velen belang inboezemen.

50. AAN MATURIN CORDIER TE LAUSANNE⁸⁴

Het is billijk, dat ik ook u doe delen in mijn werk, daar ik onder uw leiding mijn wetenschappelijke loopbaan begonnen ben, en ik thans zover gevorderd ben, dat ik Gods Kerk tot enig nut kan zijn. Toen mijn vader mij als knaap, die niet meer dan de eerste beginselen van de Latijnse taal geleerd had, naar Parijs zond, werd u mij door Goddelijke beschikking korte tijd als leraar aangeboden, waarin u zulk een goede methode van onderwijs volgde, dat ik heel wat betere vorderingen maakte dan vroeger. Hoewel u onder de grootste lof aan het hoofd stond van de hoogste klas, was u in dat jaar, (toen u bemerkte, dat de leerlingen, die door andere leraars eerezuchtig werden opgeleid, niets dan schijnwijsheid, en geen gedegen kennis meebrachten, zodat u hen opnieuw vormen moest), naar de vierde klas gekomen, daar u deze ergernis moe was. Deze daad geschiedde overeenkomstig uw plan, maar ik beschouwde ze als een bijzondere weldaad van God, waardoor ik terstond uw onderwijs ontving. Hoewel ik slechts kort daarvan heb kunnen profiteren, aangezien wij door een dwaas man, naar wiens oordeel, of liever gezegd naar wiens willekeur onze studie geleid werd, reeds spoedig naar een hogere klas werden overgeplaatst. Toch heeft uw onderwijs voor mij zoveel betekend, dat ik ook de vorderingen, die ik later maakte, terecht aan uw onderwijs heb toegeschreven. Dit heb ik ook willen betuigen voor het nageslacht, opdat het, wanneer mijn geschriften enig nut stichten, weten moge, dat dit in zekere zin van u komt. Genève, 22 Februari 1550.

Met deze brief draagt Calvijn zijn oud-leraar het commentaar op 1 Thessalonicenzen op. Cordier gaf in 1523, toen Calvijn zijn leerling was, les aan het Collège de Marche te Parijs. Over de betekenis, die Cordier gehad heeft voor Calvijn en zijn tijd, zie men: Dr. J. Waterink, *inleiding tot de theoretische paedagogiek*, Deel II, *De geschiedenis der paedagogiek*, Derde stuk, Zutphen 1936, blz. 582-610. Prof. Waterink noemt Cordier in dit werk “de paedagoog van het Calvinistisch protestantisme”, en betreurt het, dat hij hoe langer hoe meer vergeten wordt.

51. AAN BENOIT TEXTOR TE GENÈVE⁸⁵

Terwijl zij, die op dit gebied tot oordelen bevoegd zijn, openlijk verklaren, dat u op het terrein van uw vak in wetenschappelijke bekwaamheid uitmunt, heb ik altijd uw nauwgezette plichtsbetrachting en toewijding, die u zowel bij het behandelen van zieken, als in het geven van adviezen placht aan de dag te leggen, gewaardeerd als uw hoogste deugd. Vooral in het herstellen van of waken voor mijn gezondheid heb ik voortdurend bij u zulk een zorgvuldigheid waargenomen, die gemakkelijk valt te constateren, dat u niet alleen met een mens rekening hield, maar dat ook het algemeen welzijn van de kerk voor u een zaak van toegewijde zorg was. Wellicht is er iemand, die meent, dat hij u niet zoveel verplicht is, omdat het hem niet persoonlijk aangaat. Ik echter voel mij veeleer in dubbel opzicht aan u verbonden, omdat u, zonder ook maar enigszins de vriendschappelijke relatie, die tussen ons bestaat, te veronachtzamen, voor mijn ambt, dat mij liever moet zijn dan mijn leven, evenzeer bezorgd bent geweest. Bovendien maant de nagedachtenis aan mijn overleden vrouw mij er dagelijks toe aan, te bedenken, hoeveel ik u verschuldigd ben: niet alleen, omdat zij door uw hulp meermalen verlichting ondervond, en eenmaal zelfs van een zware en gevaarlijke ziekte herstelde, maar ook, omdat u tijdens haar laatste ziekte, waardoor zij ons ontruikt is, het aan geen ijver, moeite en inspanning, om haar te helpen, hebt laten ontbreken. Aangezien bleek, dat u van mij geen andere beloning hebt willen aannemen, heb ik uw naam op dit commentaar geschreven, als een wederkerig

⁸⁴ C. R. 1345.

⁸⁵ C. R. 1383.

bewijs van mijn genegenheid jegens u.
Genève, 1 Juli 1550.

Met deze brief heeft Calvijn zijn arts het commentaar op 2 Thessalonicenzen opgedragen.
In 1545 is Calvijn's vrouw aan de rand van het graf geweest (C. R. 711).

52. AAN BERTHOLD HALLER TE BERN⁸⁶

Al kwam er voor u en onze Müslin van mij geen brief, om uw beider huiselijk leed te verzachten, toch verzoek ik u, beste Haller, mijn genegenheid jegens u daarnaar niet te beoordelen. Ik ben werkelijk niet in staat, om met veel woorden uit te drukken, met welk een angst ik dacht aan het gevaar, waarin u verkeerde, sedert ik hoorde, dat uw huizen door de pest waren aangetast. Alhoewel bij vrome en rechtschapen mannen het denken aan elkaar niet mag gaan boven de plicht tot het schrijven van brieven, zo heb ik toch het vertrouwen, dat het u en hem geheel zal bevredigen, wanneer u ziet, dat mijn zwijgen allerm minst een gevolg is van nalatigheid. Dat ik niet schreef, vindt zijn oorzaak hierin, dat het bericht pas laat tot ons doordrong, en ik toen nog niet met zekerheid wist, welke afmetingen de ramp aangenomen had. Daarom durfde ik, zolang ik in dit opzicht nog in onzekerheid verkeerde, niets schrijven, doch wilde mij maar liever in gebed begeven, hetwelk ik wist, dat voor u zeer nodig en gewenst was.

Daar de afschaffing van de feestdagen hier bij sommigen van u veel ergernis verwekt heeft, is het zeer waarschijnlijk, dat er ook bij u daaromtrent allerlei hatelijke geruchten verspreid worden. Zo merk ik heel goed, dat ik niet alleen door kwaadwilligen, maar ook door hen, die niet op de hoogte zijn, als de veroorzaker van heel deze zaak word aangezien. Aangezien ik echter met een oprecht getuigenis verklaren kan, dat deze aangelegenheid buiten mijn weten, en zelfs tegen mijn wil behandeld is, zo heb ik van de aanvang af besloten, maar liever in verwijten te berusten, dan al te angstvallig naar verontschuldigen te zoeken.

Voordat ik ooit in Genève geweest was, had men hier geen feestdagen buiten de Zondag. De feestdagen, die ook door u gevierd worden, zijn hier bij hetzelfde volksbesluit aangenomen, dat ook mij en Farel uit de stad verjoeg. Toch werd deze maatregel veeleer op rumoerige wijze door het heftig optreden van snode lieden afgeperst, dan dat daartoe langs wettige weg besloten werd.

Sedert mijn terugroeping streefde ik naar de volgende middelweg. Het Kerstfeest zou gevierd worden in overeenstemming met uw gebruik. Op andere feestdagen echter zouden buitengewone bidstonden gehouden worden, en de werkplaatsen 's morgens gesloten zijn. Na het middageten zou iedereen weer tot zijn arbeid of zijn zaken gaan. Intussen waren er echter enige stijfkoppen, die met averechtse, boze bedoelingen van het algemene gebruik afweken. Daar deze verschillende manier van doen in een geordend kerkelijk leven niet te dulden was, en ook naar buiten de schijn moest wekken, dat er onder de burgers geen ware eenheid bestond, spoorde ik de Raad aan, dat er door een geschikte maatregel voor de toekomst aan deze tweedracht een einde gemaakt zou worden. Tegelijk echter prees ik nadrukkelijk in duidelijke bewoordingen de middelweg, die men tot op heden bewandeld had. Geruime tijd later evenwel, vernam ik, als was ik een pas aangekomen vreemdeling, de afschaffing.

Had Kuntz indertijd toch maar wat minder eezuchtig gestreden! Want in heel deze omgeving *waren* de feestdagen afgeschaft. Voor de wederinvoering van de vier bewuste feestdagen heeft hij zó hardnekkig tegen alle Frans-sprekende predikanten gestreden, dat het scheen, alsof het heil van de kerk er van afhing. Men zou gezegd hebben, dat hij de strijd voerde van paus Victor tegen de kerk van het Oosten over het Paasfeest! Toen ik hem eens vroeg, met welk recht men de dag van Christus' besnijdenis hoger stelde, dan die van Zijn dood, moest hij het antwoord schuldig blijven.

⁸⁶ C. R. 1428.

Maar laten wij dat maar niet meer ophalen!

Het is genoeg, te hebben aangetoond, vanwaar die snelle verandering bij ons gekomen is. Hoewel ik het de Raad niet aangeraden heb, noch er toe aangespoord heb, vind ik het niet erg, dat het zo gebeurd is. Indien u de toestand, waarin onze kerk verkeert, goed kende, dan zou u niet aarzelen, mijn oordeel te onderschrijven, Toch wil ik u wel de verzekering geven, dat ik, wanneer ik voor de keus gesteld was, niet zou hebben gestemd voor het besluit, dat thans genomen is. Er is voor de uwen echter niet de minste aanleiding, om zo op te vliegen, als wij van onze vrijheid gebruik maken, wanneer de opbouw van de kerk dat vordert. Aan de andere kant is het evenzeer billijk, dat onze gedragslijn niet voor u beslissend is.

Er gaat hier een vaag gerucht, tot nog toe zonder vaste vorm, dat er binnenkort in Bern een edict zal worden uitgevaardigd, dat degene, die lichtzinnig zweert, een op de grond getekend kruis zal moeten kussen. Is dit waar, dan heeft het de schijn, dat men de mensen met opzet tot zweren wil aanzetten. Want velen zullen, om ongestraft een afgodsbeeld te mogen vereren, zich gaarne die straf op de hals willen halen. Ik ben er echter nog niet van overtuigd, dat er in uw Raad een dergelijke onbedachtzaamheid binnengeslopen is. Veeleer geloof ik, dat het een praatje is, dat rondgestrooid is door praatzieke of kwaadwillige lieden.

Vaarwel! voortreffelijke man en van harte zeer geachte broeder. Groet als 't u belijft uit mijn naam uw collega's en de heer Nicolaus Zurkinden. Mijn broeders laten u en hen hartelijk groeten. De Heere leide u door Zijn Geest; Hij behoede u, en zegene u in alles.

Genève, 2 Januari 1551.

Berthold Haller was predikant te Bern.

De eerste alinea van deze brief heeft betrekking, op de pest, die in Bern heerste, Wellicht waren er kinderen van Haller en Müslin gestorven. Wolfgang Müslin (Musculus) was predikant te Bern.

Farel en Viret hadden indertijd de feestdagen, die in de week vielen, uit reactie tegen Rome afgeschaft. Bern vierde Maria-boodschap; Kerstfeest; De besnijdenis des Heeren; Hemelvaart. Calvijn sloot zich bij de gewoonte van Genève aan, wat aanleiding gaf tot kritiek van zijn tegenstanders. Toen Calvijn c.s. uit de stad verbannen waren, besloot de Raad tot wederinvoering van de feestdagen (23 April 1538). Bij zijn terugkeer berustte Calvijn in deze toestand, De ongeregelde viering, waartoe het allengs kwam, deed de Raad het besluit nemen, de feesten af te schaffen (11 November 1550), welk feit de directe aanleiding van dezen brief is. Calvijn is voor dit besluit niet verantwoordelijk te stellen. Zie *Doumergue*, T. VI, p. 24-29.

Omstreeks het jaar 190 sneed de Roomse bisschop Victor de band door met de gemeenten in Klein-Azië, wegens verschil van opvatting inzake de datum van het Paasfeest. Deze strijd van Victor wordt een proeve van zijn heerszucht genoemd. Zie: Dr. A. Neander, *Geschiedenis der christelijke godsdienst en kerk*, 1e deel, Rotterdam 1849, blz. 260 en 363.

Het laatste gedeelte van deze brief handelt over het z.g. kruiskussen, welks voorstanders Calvijn in een andere brief "door Gods Geest verlaten en waanzinnig" noemt (C. R. 1429).

Zurkinden was secretaris van de Raad te Bern. Zie over hem *Doumergue*, T. VI, p. 397-408.

53. AAN EDUARD VI, KONING VAN ENGELAND⁸⁷

Sire! Moest ik mij jegens uwe majesteit wegens de vrijmoedigheid, die ik mij veroorloof, u de boeken op te dragen, die ik u thans laat aanbieden, verontschuldigen, dan mocht ik wel een advocaat zoeken, om voor mij het woord te doen. Want een brief van mij heeft in dit opzicht zó weinig

⁸⁷ C. R. 1444 – Bonnet I, p. 325.

invloed, dat hij ook eigenlijk zelf verontschuldiging zou behoeven. Wanneer ik mij niet verstout had, u de commentaren, waarin ik uw naam liet drukken, op te dragen, dan zou ik het evenmin gewaagd hebben, u nu te schrijven, maar ik had bij voorbaat het vertrouwen, dat u beide boeken welwillend zou aanvaarden. Want daar u mij rekent onder het getal van degenen, die zich beijveren, het Koninkrijk van de Zoon van God te bevorderen, zo hebt u het niet beneden uw waardigheid geacht, te lezen, wat ik niet nadrukkelijk aan uwe majesteit heb aangeboden. Ik twijfelde er dus niet aan, of mijn daad zou door u goed en welwillend bejegend worden, wanneer ik als dienstknecht van Jezus Christus, mijn Meester, tevens getuigenis aflegde van de eerbied en de bijzondere genegenheid, die ik u toedraag.

Wat meer is, Sire, daar ik er zeker van ben, dat mijn brief door u ontvangen wordt, zoals ik gaarne wil, zal het mij ook niet zwaar vallen, u in de Naam van Hem, Die u alle gezag en macht gegeven heeft, te verzoeken en aan te sporen, moedig voort te gaan met hetgeen u zo voortreffelijk en gelukkig begonnen bent, zowel met betrekking tot uzelf, als ook ten opzichte van uw Rijk. Want alles behoort God en onze dierbare Verlosser, Die ons zo duur gekocht heeft, te worden gewijd. Wat de algemene Reformatie betreft, zij is nog niet zó hecht gegrondvest, dat het niet meer nodig zou zijn, verder te gaan. Het zou ook inderdaad zeer moeilijk zijn, een zó diepe afgrond van bijgeloof, als het pausdom is, in één dag te zuiveren. De wortels zitten daarvoor te diep, en hebben zich van oudsher te breed uitgebreid, dan dat men daar aanstonds mee klaar zou zijn. Welke moeilijkheden zich echter ook voordoen, of hoe lang het werk ook duurt, de voortreffelijkheid van de arbeid is het wel waard, dat men niet moe wordt.

Ik twijfel er niet aan, Sire, of Satan zal u veel hinderlagen leggen, om u te vertragen en te verkoelen. Voor een groot deel weten uw onderdanen het goed, dat u hun verschaffen wilt, niet te waarden. De groten, die in hoog aanzien staan, zijn soms in hun aardse bespiegelingen te wijs in eigen oog, om op God te letten. Dagelijks ontstaat er nieuwe strijd, waaraan men te voren niet gedacht had. Ik hoop echter ten eerste, Sire, dat God u met zulk een geestkracht en standvastigheid heeft toegerust, dat u zich door dat alles niet laat ontmoedigen of verzwakken. De zaak op zichzelf is van zó groot belang, dat zij een bijna bovenmenselijke inspanning verdient. En heeft men er zich tot het uiterste toe voor ingespannen, dan blijft er nog genoeg werk over.

Wij zien, hoe ten tijde van de vrome koning Josia, van wie de Heilige Geest in het bijzonder getuigt, dat hij, zoals een zeer gelovig vorst betaamt, alles vol ijver en heilig verricht heeft, ons toch door de profeet Zefanja getoond wordt, dat er van het vroegere bijgeloof nog resten overgebleven waren, zelfs in de stad Jeruzalem⁸⁸. Hoewel u en uw Raad, met inspanning van alle krachten, aan het werk van de Reformatie werkt, Sire, zo zal het u dus niet gelukken, alle mistoestanden, die zeer zeker verbeterd dienden te worden, met wortel en tak uit te roeien. Het moet u, wanneer u ziet, hoe de moeite, die de vrome koning Josia zich gegeven heeft, God aangenaam was, en wel in die mate, dat de Heilige Geest de door hem volbrachte Reformatie prijst als een voorbeeld ter navolging, toch wel een reden zijn tot grote bekrachtiging, om u aan te moedigen en aan te sporen. Ook zal dit voorbeeld u, zelfs, wanneer u niet alles zult kunnen bereiken, wat u wenst, tot rijke troost zijn. Streeft dus, Sire, naar het doel, dat u in het voorbeeld van deze heilige koning is voorgesteld, opdat ook van u betuigd worde, dat u niet alleen met de goddeloosheid, die tegen de eer en de dienst van God indruist, hebt afgerekend, maar ook alles hebt afgeschaft en weggevaagd, wat slechts dienstig is, om het bijgeloof te voeden. Want als God onomwonden de trouwe vorsten prijzen wil, die Zijn zuivere eredienst weer in ere hersteld hebben, dan voegt Hij er nadrukkelijk aan toe, dat zij ook de hoogten slechtten⁸⁹, ten einde ook de herinnering aan de dwaze vroomheid weg te vagen.

Het moet worden erkend, Sire, dat er ook aangelegenheden van minder belang zijn, die men dulden mag. Steeds moeten wij echter deze regel in acht nemen, dat er in de ceremoniën soberheid en maat betracht worde, zodat zij de klaarheid van het Evangelie niet verduisteren, als leefden wij nog onder

⁸⁸ Zefanja 1: 4, 5.

⁸⁹ 2 Koningen 18: 4.

de schaduwen van de wet. Verder mag er niets ingang vinden, dat niet past bij, en in overeenstemming is met de orde, die de Zoon van God ingesteld heeft, zodat alles dienen en strekken moet tot de opbouw van de kerk. Want God gedooft niet, dat men met Zijn Naam de spot drijft, en Zijn heilige en gewijde ordonnaties vermengt met allerlei nietigheden. Er zijn echter grove misbruiken, die niet verdragen mogen worden, als daar zijn: het bidden voor de zielen van de afgestorvenen; het op de achtergrond dringen van God, door de voorbede te vragen van heiligen; en het voegen van uw naam bij die van God, als men een eed aflegt. Ik twijfel er niet aan, Sire, of het is u bekend, dat dit alles bederf is van de ware christelijke religie. Ik smeek u dus in de Naam van God, dat het u behagen mag, aan dit alles de hand te houden, opdat het geheel hersteld worde in volkomen zuiverheid.

Er is nog een andere zaak, Sire, die u bijzonder na aan het hart moet liggen, te weten, dat de arme kudde niet zonder herders kan blijven. De onwetendheid en onbeschaafdheid was onder dat vervloekte pausdom zó groot, dat het niet gemakkelijk is, terstond geschikte en verstandige mannen voor dit ambt te vinden. Toch is deze aangelegenheid het wel waard, dat men ook hieraan zijn zorgen wijdt, en dat uw beambten, Sire, er uw aandacht op vestigen, dat het volk een behoorlijke levenswijde hebben moet. Zonder dit, zijn alle voortreffelijke en vrome geboden, die u uitvaardigen kunt, nutteloos, wanneer het gaat om een grondige reformatie van het hart.

Daar overigens het schoolwezen de akker is, waarop de predikanten groeien, is het nodig, dat dit zuiver en vrij van onkruid gehouden wordt. Ik zeg dit, Sire, omdat er aan uw universiteiten, naar men zegt, verscheidene jongelui uit flinke beurzen studeren, die, inplaats van goede hoop te geven, straks de Kerk te kunnen dienen, veeleer tekenen vertonen, die er op wijzen, dat zij haar zullen schaden en te gronde richten, daar zij hun vijandschap tegen de ware religie niet verhehlen. Daarom, Sire, bid ik u wederom, in de Naam van God, dat het u behagen mag, hier enige orde te scheppen, opdat de gelden, die voor heilige doeleinden bestemd zijn, niet aangewend worden voor een onheilig gebruik, en nog minder tot voeding van giftige beesten, die niets anders willen, dan in de toekomst alles besmetten. Want op die manier zou het Evangelie door het schoolwezen, dat juist zijn pijlers wezen moest, steeds meer teruggedrongen worden.

Alle vrome harten echter, Sire, prijzen God, en gevoelen, u veel dank verschuldigd te zijn, omdat het u behaagd heeft, uwen Frans- en Duits-spreekende onderdanen genadig kerkgebouwen ter beschikking te stellen. Met betrekking tot het gebruik van de sacramenten en van de kerkenordening hoop ik, dat de vrijheid, die u hebt willen toestaan, goede resultaten opleveren zal. Toch kan ik niet nalaten, Sire, u daar nogmaals om te verzoeken, daar ik weet, hoe noodzakelijk dat alles is: niet alleen voor de rust en de tevredenheid van alle goedgezinden, die God begeren te dienen, en vredig in gehoorzaamheid aan u willen leven, maar ook, om vagebonden en losbandige lieden in toom te houden, als er eventueel mensen van dat slag in uw Koninkrijk hun toevlucht mochten zoeken.

Ik weet heel goed, Sire, dat u voortreffelijke geleerden te uwer beschikking hebt, die u deze dingen mondeling veel beter uiteenzetten kunnen, dan ik zou kunnen per brief. Onder anderen zal, ik twijfel daar niet aan, mijnheer de Hertog van Somerset zich de moeite wel willen getroosten, verder te arbeiden in de richting, waarin hij tot nog toe getrouw werkzaam geweest is. Toch geloof ik, Sire, dat dit alles voor u geen verandering zal zijn, mijn woorden vriendelijk op te nemen, daar u er van overtuigd zijt, dat zij voortkomen uit dezelfde overwegingen.

Overigens, Sire, daar ik vrees, u door mijn wat al te grote uitvoerigheid te hebben vermoeid, bid ik u, mij in het onderhavige en in het algemeen te willen verontschuldigen, en mij in uw minzame welwillendheid te vergeven, in welke ik mij ook gaarne nederig aanbeveel.

Ik smeek onze goede God en Vader, dat Hij u in Zijn heilige hoede houde; u leide door Zijn Geest, en dat Zijn Naam door u steeds meer wordt verheerlijkt en grootgemaakt.

Genève, (Januari 1551).

Met deze brief heeft Calvijn de koning de commentaren op Jesaja en de canonieke zendbrieven opgedragen. De brenger van deze boeken was Nicolas des Gallars, discipel, secretaris en vriend van Calvijn. Hij is predikant geweest te Jussy, Genève, Parijs en Londen. Zie over hem: *Doumergue*, T. III, p. 597-605.

Eduard VI werd op 12 October 1537 als zoon van Hendrik VIII en Jeane Seymour geboren, Hij beklom in 1547 de troon, bij de dood van zijn vader, doch stond aanvankelijk onder voogdijschap van zijn oom Eduard Seymour (zie brief 48). Eduard VI stierf op jeugdige leeftijd (6 Juli 1553).

54. AAN HENRI BULLINGER TE ZÜRICH⁹⁰

Mijn groet! U hebt er verstandig aan gedaan, dat u aan de waardeloze praatjes, inzake een afschaffing bij ons van de Zondag, geen geloof hebt geschonken. Want de absurditeit van dergelijke wonderverhalen zelf is oorzaak, dat men er in 't geheel geen geloof aan hecht. Dat u echter ook, in vertrouwen op onze gematigdheid, de laster, die men ons aanwreef, ernstig van de hand gewezen hebt, daarmede hebt u ons een vrienden- en broederdienst bewezen. Want ik zou wel meer dan van mijn verstand beroofd moeten zijn, als ik door zo'n dwaze en zotte nieuwigheid de goedgezinden in verwarring bracht; de snoodaards wapenen in de hand gaf, en mijzelf aan aller spot zou blootstellen. Maar wat spreek ik over mijzelf? Ik geloof niet, dat er onder alle mensen hier iemand zo overmoedig is, dat hij van zoiets had durven dromen. Ik heb reeds op grond van een lange ervaring geleerd, dergelijk gepraat niet te tellen, of ten minste gemoedelijk op te nemen. Welbeschouwd is het tot nog toe mijn lot geweest, dagelijks met deze vuile laster overladen te worden.

Wellicht heeft één enkele omstandigheid aanleiding tot het praatje gegeven. De herdenking van het Kerstfeest is namelijk verzet naar de eerstvolgende Zondag. Of dit terecht of ten onrechte heeft plaats gehad, daarover heb ik mij momenteel niet uit te spreken, en wat mij aangaat, mag u het gerust veroordelen. Bovendien mag het mij niet worden aangerekend, aangezien het niet op mijn initiatief, noch met mijn medeweten geschied is.

De bode uit Engeland is nog niet terug. Toch ontving ik intussen tot mijn grote smart het bericht van de dood van Bucer. Spoedig zullen wij ondervinden, ach, was het maar niet aldus! welk een groot verlies dit voor Gods Kerk is. Reeds tijdens zijn leven was ik er van overtuigd, hoe hij in voortreffelijke gaven uitmuntte. Hoe nuttig hij ons nog zou kunnen zijn, bemerk ik nu nog duidelijker uit het gemis. Des te meer word ik opgewekt, de Heere te smeken, dat Hij u allen nog lang voor Zich behoeden moge, en Zich van uw arbeid zal willen bedienen.

Vaarwel! zeer voortreffelijke man en geëerde broeder. Groet nadrukkelijk uw medebedienaren en collega's. Ook mijn collega's laten u hartelijk groeten.

23 April 1551.

Uw Johannes Calvijn

Een gedeelte van deze brief is weggelaten, aangezien dit dezelfde stof als in brief 52 behandelt. Bucer was op 28 Februari in Engeland gestorven.

55. AAN EEN ONBEKENDE⁹¹

Toen deze bode met uw brief voor Beza bij mij kwam, kreeg ik opnieuw een aanval van vrees, en voelde mij door diepe droefheid zeer bedrukt. Want daags tevoren was mij bericht, dat Beza door de pest aangetast is. Daarom maakte ik mij niet alleen angstig over het gevaar, waarin hij verkeerde, maar ik was bepaald ontsteld, terwijl ik, in mijn buitengewone liefde voor hem, hem reeds als een dode betreurde, alhoewel deze diepe droefheid niet zozeer in persoonlijke genegenheid, dan wel in

⁹⁰ C. R. 1482.

⁹¹ C. R. 1507.

de zorg, die ik voor het algemeen welzijn van de Kerk heb, haar oorsprong vond. Ik moest wel een onmens zijn, wanneer ik hem geen wederliefde betoonde. Hij toch heeft mij meer dan broederlijk lief, en hij eert mij als een vader. Maar nog heviger kwelde mij de gedachte aan het verlies, dat de Kerk lijden zou, toen ik mij voorstelde, dat een man, van wie ik nog de rijpste vruchten verwachtte, ons reeds in het begin van zijn loopbaan door de dood plotseling zou ontnomen worden. Zijn innemendheid, zijn beschaafd optreden, en de onkreukbare rechtschapenheid van zijn karakter hebben hem reeds vroeger bij alle goedgezinden beminnelijk gemaakt. Ik hoop echter, dat wij Beza's leven op ons gebed nog behouden mogen. Ofschoon het gevaar nog niet geweken is, zo hebben wij toch gisteren een gunstiger bericht ontvangen. Ik hoop, dat wij morgen iets vernemen zullen, dat alle onzekerheid wegneemt.

Vaarwel! voortreffelijk man. En duid het mij niet ten kwade, dat ik aan u, die mij onbekend is, zo vertrouwelijk schrijf. De Heere leide u door Zijn Geest, en behoede u door Zijn bescherming.

30 Juni 1551.

Toen Calvijn dezen brief schreef, was Beza professor in het Grieks aan de academie van Lausanne, en 32 jaar oud. Beza is niet aan de pest bezweken, maar heeft Calvijn nog 41 jaar overleefd. Een onduidelijke passage is uit dit schrijven weggelaten.

56. AAN CHR. FABRI TE NEUCHÂTEL⁹²

U vergist zich werkelijk, beste Christoffel, als u meent, dat Gods eeuwig Raadsbesluit zó kan worden uitgelegd, dat God sommigen tot zaligheid verkiest, maar niemand bestemt tot de verdoemenis. Want als Hij enige mensen verkiest, dan volgt daaruit ongetwijfeld, dat niet allen verkoren zijn. Wat kan men verder van hen zeggen, dan dat zij aan zichzelf worden overgelaten tot het verderf? Er moet toch een wederkerig verband bestaan tussen verworpenen en verkorenen.

Met woorden geeft Bolsec wel toe, dat er een zeker getal mensen door God verkoren is, maar dwingt men hem, om consequent te zijn, dan moet hij de verkiezing op alle mensen betrekken, want ronduit zegt hij, dat de genade allen gelijkelijk aangeboden wordt, en in iedereen tot zaligheid werkzaam is. Dat sommigen die zaligheid aannemen, en anderen haar verwerpen, dit onderscheid vindt, volgens hem, zijn oorzaak in de vrije wil van hen, die uit eigen beweging Gods roepstem volgen. Zelfs beweert hij, dat de wil van een ieder zó vrij is, dat het allen mogelijk is, de zaligheid te verkrijgen.

U ziet, dat op deze wijze heel de leer van de verkiezing grondig ontworcht wordt, en dat men de vrije wil voor iets houdt, dat ons, althans voor een deel, de zaligheid verschaffen kan. Het is meer dan belachelijk, dat Bolsec in de vrije wil gelooft, en van het woord "verdiens" niet weten wil. Want wanneer iemand dáárom tot Gods kind gerekend wordt, omdat hij zich bij de hem aangeboden aanneming tot kind aanpast, dan kan men hem toch verdiens niet ontzeggen?

Dat Bolsec deze gevoelens koestert, of liever gezegd, dat hij in dezen waan verstrikt is, daarvan heeft hij reeds vroeger blijk gegeven. Maar nog pas kwam hij er bij ons weer opnieuw mee voor de dag. Voor onze vergadering geroepen, bereikte hij met het aanvoeren van zijn drogredenen niets anders, dan dat ik zijn uitvluchten aan het licht bracht. Behalve vijftien dienaren van het Woord, waren er nog andere betrouwbare getuigen tegenwoordig. Zij allen weten, dat hij, wanneer hij een greintje schaamtegevoel gehad had, terstond tot een gezond inzicht had kunnen komen. Eerst gedroeg hij

⁹² C. R. 1600.

zich als een kwajongen, maar toen hij na een paar woorden in het nauw gebracht was, openbaarde hij zich in zijn ware gedaante. Plotseling loochende hij, wat hij al drie-, viermaal toegegeven had, en wat hij te voren geloochend had, gaf hij daarna weer toe. In zijn voornaamste stellingen was hij onzeker, en soms kwam hij er zelfs op terug; zonder een bepaald doel voor ogen te hebben en gematigheid te betrachten, draaide hij steeds in een zelfde cirkel rond. Hij kon trouwens bijna niet anders. Wanneer wij niet belijden, dat degene, die tot Christus komt, door de Vader getrokken is, en dat zulks in het bijzonder de arbeid van de Heilige Geest is, welke Hij in de uitverkorenen verricht, dan moet daaruit volgen, Of dat allen, zonder onderscheid, uitverkoren zijn, Of dat de oorzaak van de verkiezing in ieders verdienste ligt Wanneer de aanvang van de verkiezing gesteld wordt in de op de roeping volgende weerspanning van de mens, dan volgt daaruit, dat er bij God niets vast besloten is, maar dat Zijn Raadsbesluit inzake ieder mens afzonderlijk onzeker is. Bolsec bekent, dat alle mensen van nature verdorven zijn, maar zegt, dat Gods genade alle mensen aangeboden wordt, tot verbetering van de aangeboren verdorvenheid. Nu beweert hij, dat sommigen, op aandrang van de vrije wil, deze verbetering op zich laten inwerken, waardoor zij krachtdadig wordt, terwijl anderen daarentegen, die over eenzelfde vrijheid beschikken, dubbel weerspanning worden, door die verbetering te versmaden, en hieruit leidt hij dan de door hem verzonnen verwerping af. Wie ziet nu niet, dat op die manier Gods eeuwige Raad aan de wil van de mens ondergeschikt gemaakt wordt? Ik weet niet, wat voor een verheven gedachte u in een dergelijke dwaze redenering meent te ontdekken. Wanneer ik echter iets van de theologie versta, dan is naar mijn oordeel zijn beschouwing veel dwazer en grover, dan die van de aanhangers van de paus. Wanneer de vrucht van de verkiezing een goede en juiste wil in de mens is, dan volgt daaruit, dat de verworpenen met heel de begeerte van hun hart gedreven worden tot het kwaad. Ook Paulus, wanneer hij zegt, dat het niet is desgenen, die wil, kent de verworpenen geen wil toe, die op zichzelf zonder gevolg is, maar veeleer leert hij, dat het een uitvloeisel is van Gods barmhartigheid, dat zij, die te voren van alle gerechtigheid afkerig waren, thans het goede willen, en rechtvaardig begeren te wandelen. Laat men toch ophouden, de eerste oorzaak van de scheiding in verkorenen en verworpenen te leggen in de wil van de mens, wanneer men Gods verkiezing ten minste nog een plaats wil geven.

Jérôme Bolsec was een van Calvijn's heftigste bestrijders inzake het leerstuk van de praedestinatatie. Hij was Carmelieter monnik geweest, en arts van beroep. Zijn belangstelling voor dogmatische kwesties heeft van de kerk veel last bezorgd. Zie voor het verloop van het tegen hem gevoerde proces: *Doumergue*, T. VI, p. 131-161.

Uit deze brief valt op te maken, dat Fabri niet geheel afkeerig schijnt geweest te zijn van Bolsec's leeringen. Bijzonderheden daaromtrent ontbreken.

De datum van dit schrijven is niet bekend, en moeilijk vast te stellen. In ieder geval is het geschreven in 1551 of 1552.

57. AAN LAELIUS SOCINUS TE ZÜRICH⁹³

Mijn groet! Wanneer u meent, gelezen te hebben, dat Melanchton's mening inzake het leerstuk van de praedestinatatie in strijd is met de onze, dan vergist u zich. Ik roerde slechts met een paar woorden aan, dat ik een eigenhandig door hem geschreven brief in mijn bezit heb, waarin hij toegeeft, dat zijn gevoelen met het mijne overeenstemt. Wat u mij overigens meedeelt, acht ik geloofwaardig, want het is bij Melanchton niet nieuw, dat hij, om niet in netelige kwesties gewikkeld te worden, weleens om de zaak heendraait. Wanneer iemand een afkeer gehad heeft van paradoxen, dan ben ik het wel; en in spitsvondigheden schep ik allerm minst vermaak. Toch zal niets mij ooit verhinderen,

⁹³ C. R. 1578.

openhartig te verklaren, wat ik uit Gods Woord geleerd heb. In de school van deze Meester leert men alleen maar nuttige dingen. Mijn enige regel van de wijsheid is en blijft, mij met Zijn eenvoudig onderricht tevreden te stellen. Mocht u, beste Laelius, uw geest met eenzelfde gematigdheid leren besturen!

U behoeft van mij dus geen antwoord te verwachten op uw wonderlijke vragen Wanneer u door dergelijke speculaties hoog wilt gaan vliegen, laat mij dan liever maar als een nederig discipel van Christus bedenken, wat betrekking heeft op de opbouw van mijn geloof. Door mijn stilzwijgen hoop ik echter mijn doel te bereiken, namelijk, dat u mij in het vervolg niet meer lastig valt. Niettemin betreur ik het ten zeerste, dat u het verstand, dat de Heere u in rijke mate geschonken heeft, niet alleen tevergeefs gebruikt voor dingen, die geen betekenis hebben, maar ook, dat het door verderfelijke fantasieën bedorven wordt. De vermaning, die ik vroeger al eens tot u richtte, herhaal ik thans in alle ernst. Wanneer u zich van deze zucht tot napluizen niet tijdig tracht te beteren, dan moet gevreesd worden, dat u zich nog hevige kwellingen op de hals zult halen. Ik zou wreed zijn tegenover u, indien ik uw gebrek, dat ik zeer gevaarlijk acht, onder de schijn van toegewendheid voedde. Ik zou dan ook liever willen, dat u nu aan mijn gestrengheid een weinig aanstoot nam, dan dat u te kwader uur, door de zoete verlokkingen van de nieuwsgierigheid bevangen, u niet meer zou kunnen terugtrekken. Ik hoop, dat de tijd nog eens komt, dat u er zich over verheugen zult, op een beetje hardhandige wijze door mij wakker geschud te zijn.

Vaarwel! zeer geliefde broeder. En wanneer deze berisping u wat hard in de oren klonk, schrijf dat dan maar toe aan mijn genegenheid voor u.

1 Januari 1552.

Laelius Socinus was een Italiaans refugie, die na veel reizen zich te Zürich gevestigd had. Hij wordt door *Doumergue* de vader van het unitarisme genoemd (T. VI, p. 467). Zie ook p. 458-466. En: Dr. H. Visscher, in: Troffel en Zwaard, 3e jaargang, Utrecht 1900, blz. 129-153.

Zie voor Melancthon's opvatting van de praedestinatief brief 59.

58. AAN EDUARD VI, KONING VAN ENGELAND⁹⁴

Sire! Hoewel ik vrezen moet, uwe majesteit lastig te vallen, en mij daarom ook van vaker schrijven onthouden zal, zo heb ik toch thans de vrijheid genomen, u een korte door mij samengestelde uitlegging van de 87e Psalm te zenden, in de hoop, dat dit u genoeg zal doen, en de lezing u zeer nuttig zal zijn.

Toen ik op zekere dag deze Psalm in de prediking voor het volk behandelde, vond ik de stof zó geschikt voor u, dat ik terstond besloot, de hoofdzaken op te schrijven in de vorm, die u zien kunt, wanneer het uwe majesteit ten minste behagen mag, er een uurtje aan te besteden. Weliswaar heb ik de behandeling van de stof algemeen gehouden, en niet speciaal het oog gehad op uw persoon. Maar daar ik bij het schrijven alleen aan u dacht, zo zult u inderdaad, door de inhoud, overeenkomstig uw wijsheid, op uzelf toe te passen, daarin een les vinden, die voor uwe majesteit heel nuttig zal zijn.

U weet, Sire, hoe groot voor koningen en vorsten het gevaar is, dat de hoge staat, waartoe zij verheven zijn, hun ogen verblindt, en dat zij slechts genoeg vinden in de dingen van deze aarde, en het Koninkrijk van de hemelen vergeten. Ik twijfel er niet aan, of God heeft u wel zó gewaarschuwd, u voor dit kwaad te hoeden, dat u daarop honderdmaal méér bedacht zijt, dan zij, die er in leven, zonder het te merken.

Er is in deze psalm namelijk sprake van de adel en de waardigheid van de Kerk, waardoor groten en kleinen innerlijk zó moeten worden aangegrepen, dat alle goederen en eer van deze aarde hun niet

⁹⁴ C. R. 1636 – Bonnet I, p. 345.

kunnen verhinderen, om te streven naar het doel, geschreven te staan op de rol van Gods volk. Het is iets groots, koning te zijn van een land als het uwe, maar toch twijfel ik er niet aan, of u schat het christen-zijn onvergelijkelijk hoger. Het is dan ook een onschatbaar voorrecht, Sire, dat God het u geschonken heeft, een christelijk koning te zijn, wat zeggen wil, dat u Hem als Leider wilt dienen, om het Koninkrijk van Jezus Christus in Engeland in stand te houden. Ziedaar, waarom u, uit erkentelijkheid voor zulk een buitengewone gave, die u van Hem in Zijn oneindige goedheid hebt ontvangen, des te ijveriger moet worden aangespoord, al uw krachten er aan te wijden, dat Hij geëerd en gediend worde, aan al uw onderdanen een voorbeeld gevend in het brengen van de hulde aan de grote Koning, voor Wie uwe majesteit zich niet schaamt, in alle ootmoed en eerbied zich te buigen onder de geestelijke scepter van Zijn Evangelie. Wanneer u dit tot op heden aldus gedaan hebt, zodat wij daarvoor onze goede God slechts prijzen kunnen, dan zal deze Psalm u steeds sterken en tot een schild zijn.

Intussen, Sire, verzoek ik u beleefd, dat dit geschriftje mag dienen, om u de zekerheid en een getuigenis te geven van mijn oprechte wil, nog eens iets beters te willen presteren, wanneer ik daartoe aanleiding zou hebben.

Na mij, Sire, zeer onderdanig in uw genegenheid te hebben aanbevolen, smee ik onze goede God, dat Hij u vervulle met de gaven van Zijn Heilige Geest; u leide in alle wijsheid en deugd, en u voorspoedig en gelukkig make, tot eer van Zijn Naam.

Genève, 4 Juli 1552.

Over Eduard VI zie men de brieven 48 en 53.

Het geschrift van Calvijn over Psalm 87 bevat vier preken, die achtereenvolgens deze onderwerpen behandelen: de gelovigen moeten zich onthouden van afgoderij; zij moeten om Christus' wil lijden; zich gelukkig voelen in het oprecht dienen van God; en niet menen, dat de vrijheid, die God schenkt, tegen een te hoge prijs te koop is.

59. AAN DE RAAD TE GENÈVE⁹⁵

In de eerste plaats, Heeren, wanneer Trolliet zijn geschrift een nadere documentatie noemt van het dispuut, dat hij met mij gehad heeft, dan vraag ik mij af, waar hij die aanmatiging vandaan haalt, en met welk recht hij zo spreekt. Waarschijnlijk doet hij het alleen, om bij onkundigen naam te maken, door te laten zien, dat hij met Johannes Calvijn gedisputeerd heeft. Uwe Excellenties weten echter, hoe het gehele verloop geweest is; dat hij namelijk terstond in de war was, en niets anders antwoorden kon, dan dat hij het niet begreep, Daarom zou het beter zijn, wanneer hij zich van deze roem onthield, die hem er al te veel toe geprikkeld heeft, verwarring en gekibbel te veroorzaken, wat voor hemzelf en anderen niet nodig geweest zou zijn. Had hij de bescheidenheid, die hem paste, in acht genomen, dan zou hij deze twist nooit zijn aangegaan.

Het voornaamste punt is wel, dat hij hetzelfde tracht waar te maken, wat hij ook tegenover mij tijdens het dispuut heeft te berde gebracht, terwijl hij bovendien nog alles verdraait. Want het punt van verschil, dat op 1 September in debat was, was dit, dat hij mij voor de voeten wierp, dat ik God tot auteur van de zonde maak, wat ik echter ontkende, en wel met een protest, dat in overeenstemming was met de aard van een dergelijke aantijging, want deze Godsclastering is al te afschuwelijk. Daarop gaf hij zich moeite, zijn bewering te bewijzen, door in zijn geschrift enkele passages aan te halen uit mijn werken. Het kardinale punt van de kwestie ligt in de vraag, of ik God maak tot de oorzaak van het kwaad en de zonde, of niet. In uw tegenwoordigheid heeft hij al meer

⁹⁵ C. R. 1659 – Bonnet I, p. 354.

dan tienmaal beweerd, dat zulks inderdaad het geval is. Overigens leverde het eerste punt, dat hij ter sprake brengt, geen moeilijkheden op. Want ik ontken geenszins, wat ik geschreven heb; maar ik betoog, dat wij er een afschuw van moeten hebben, het woord “zonde” met God in betrekking te brengen, daar in Hem niets dan recht en gerechtigheid gevonden wordt, en Hij zelfs daarvan het wezen en de bron is. Ik verwonder mij er echter geenszins over, dat Trolliet zich niet geschaamd heeft, deze uitspraak van mij te loochenen. Hoe het ook zij, wanneer hij hierin volhardt, dan eis ik, overeenkomstig recht en gezond inzicht, dat het u mag behagen, uw secretaris, vóór de voortgang van het proces, op te dragen, mij er van in kennis te stellen. Want ik kan en mag niet dulden, dat mij een dergelijke smaad wordt aangedaan, zonder dat ik mij behoorlijk van blaam zuiveren kan.

Overigens doet Trolliet mij in de citaten, die hij in zijn geschrift uit mijn Institutie aanhaalt, groot onrecht, daar het uit z'n verband gerukte en verdraaide woorden zijn. Zelfs verwacht hij hetgeen ik leer met de tegenwerpingen, die daar de lasteraars in de mond gelegd worden. Hij had er zich reeds vreselijk over moeten schamen, toen ik hem bewees, dat men op die manier de heilige Paulus wel voor de voeten zou kunnen werpen, dat hij God onrechtvaardig genoemd heeft. Dat Trolliet echter in een dergelijke handelwijze volhardt, is onverdragelijk. Ook hetgeen hij aanvoert inzake de eerste pagina van fol. 461 is slecht weergegeven, en in strijd met mijn werkelijke bedoeling, want hij stapelt daar opeen, wat ik weergeef van de goddelozen, die ik echter weerleg en veroordeel.

Intussen beken ik volmondig, geschreven te hebben, dat God niet alleen de val van Adam van te voren gezien heeft, maar ook heeft verordineerd. Ik handhaaf dit als de volle waarheid, niet zonder goede grond en getuigenissen van de Heilige Schrift. Mijn tegenstander zegt, zonder de bewijzen, die ik bijbreng, aan te roeren, dat ik kwalijk gesproken heb, doch voert niets aan, om zijn betoog te staven, dan alleen, dat het hem behaagt, een dergelijke conclusie te trekken. Oordeelt zelf, Heeren, of dit billijk is.

Thans iets over de tweede stelling. Wanneer Trolliet er mij van beschuldigt, geschreven te hebben, dat de mens krachtens ordonnantie en wil van God genoodzaakt wordt, om te zondigen, dan zou ik, zoals ik al meermalen gezegd heb, wel gaarne willen, dat men mij niet zo'n monniken-geklap opdrong, want nimmer heb ik mij daarvan bediend. Kaffers kunnen inderdaad zo kletsen, maar dat is in overeenstemming met hun onkunde. Mijn leer moet echter beschouwd worden, zoals ik haar opstelde. Weliswaar belijd ik, dat de goddelozen uit noodzakelijkheid zondigen, en dat deze noodzakelijkheid er is naar Gods beschikking en wil, maar ook voeg ik hieraan toe, dat deze noodzakelijkheid toch geen dwang is, zodat niemand, die zondigt, als verontschuldiging kan aanvoeren, dat hij daartoe gedwongen is. En deze leer kan ik uit de Heilige Schrift zó goed en afdoende bewijzen, dat het geen mens mogelijk is, dit bewijs te weerspreken. Ik verwonder mij er over, dat mijn tegenstander zijn schranderheid niet aanwendt, om mij te weerleggen in hetgeen ik voor u gezegd heb, en dat hij de meer dan heldere bewijzen, die ik over dit onderwerp in mijn boeken gegeven heb, stilzwijgend voorbijgaat. Hij zegt, het tegendeel staande gehouden te hebben, en mijn mening niet te kunnen en te willen billijken. Was hij de knapste man van de wereld, dan nòg zou hij zich te veel gezag aanmatigen, als hij wil, dat men hem geloof schenken zal, wanneer hij eenvoudig zegt, niet te willen en te kunnen instemmen met hetgeen men hem voorhoudt. Des te minder heeft een man, die in de Heilige Schrift nagenoeg niet geoefend is, en die inzake theologische kwesties niet tot oordelen bevoegd is, reden om te verlangen, dat men, louter om een gril van hem, hen zal verwerpen, wie God de genade geschonken heeft, daarvan iets meer te verstaan. Zijn echter, doorluchtige Heeren, de bewijzen, die u van mij gehoord hebt, niet voldoende, dan bied ik mij aan, er nog meer te geven, zo spoedig u wilt. Overigens beroep ik mij op de inhoud van mijn boek, dat handelt over de praedestinatatie en de voorzienigheid van God.

Het volgende over de tegenspraken, die de heer Trolliet heeft verzonnen. Mijn tegenstander meent, dat ik mijzelf tegenspreek, als ik leer, dat de mens de oorzaak van zijn verdoemenis veeleer in zijn verdorven natuur, dan in de praedestinatatie van God moet zoeken. Hij ziet dan ook niet, dat ik nadrukkelijk betoog, dat de verdoemenis twee oorzaken heeft: de ene ligt verborgen in Gods eeuwig

Raadsbesluit, en de andere zeer klaar in de zonde van de mens. Daar Trollet toegeeft, dat dit zo is, veroordeelt hij zichzelf met eigen mond en ondertekening. Ik voor mij aanvaard deze bekentenis gaarne, daar zij toont, dat hij absoluut niets van de zaak, waarover hij zo stout meesprekt, begrepen heeft. Zie hier, Heeren, het kernpunt van de hele kwestie: ik beweer, dat alle verworpenen in hun geweten overtuigd zullen worden van hun schuld en van het feit, dat hun verdoemenis rechtvaardig is, en dat zij onrecht doen, wanneer zij voorbijzien, wat heel duidelijk is, en willen binnendringen in het geheime Raadsbesluit van God, dat voor ons ontoegankelijk is. Toch toont de Heilige Schrift ons, dat God het doel, waar de mensen komen zullen, te voren heeft bepaald. Waarom en hoe Hij dat doet, kunnen wij niet weten, want daarover wordt ons niets verklaard.

Met betrekking tot de citaten uit het boek van Melanchton, belijd ook ik, dat God niet de auteur van de zonde is. Zelfs heb ik in mijn boeken, die over dit onderwerp handelen, dit artikel van het geloof zo strikt gehandhaafd, als men dit van een getrouw dienaar van God verlangen kan. Het is dus overbodig, deze stelling tot een strijdvraag tussen ons te maken. Toch beken ik, zoals ik reeds vroeger verklaard heb, dat de methode van Melanchton's onderwijs verschilt van de mijne. Ik heb u, doorluchtige Heeren, ook reeds aangetoond, hoe dat komt. Melanchton, die een vreesachtig man is, heeft zich, om nieuwsgierige lieden geen aanleiding te geven, al te zeer in Gods geheimen in te dringen, wat te veel willen aanpassen aan de algemeen gangbare opvattingen. Daarom spreekt hij in deze zaak meer als filosoof dan als theoloog, wat dááruit blijkt, dat hij, om zijn betoog te staven, zich ten slotte het best op Plato's autoriteit meent te kunnen beroepen. En daar hij zijn mening blijkbaar een bemiddelend karakter geven wil, betekent dit evenveel, alsof hij toegaf, beide partijen te vriend te willen houden, wat mijn tegenstander toch een beetje beter had moeten begrijpen.

Overigens doorluchte Heeren, wie ons beiden, Melanchton en mij, tegen elkaar uitspelen wil, doet zowel de één als de ander, als ook de gehele Kerk van God in het algemeen groot onrecht. Ik eer Melanchton om de bijzondere kennis, waarover hij beschikt, als ook om zijn deugden, maar boven alles om de trouwe arbeid, die hij tot instandhouding van de zaak van het Evangelie verricht heeft. Constateer ik bij hem iets, waarop aanmerking te maken is, dan houd ik dat niet voor hem verborgen, zoals hij mij ook volle vrijheid geeft, aldus te handelen. Hij van zijn kant heeft getuigen genoeg, die weten, hoe hoog hij mij acht. En ik weet, dat hij hèn zou verafschuwen, die hem als voorwendsel zouden gebruiken, om mijn leer op één of andere wijze zwart te maken. Zulke lieden zijn er dan ook alleen maar op uit, geharrewar en rumoer te stichten, om het Evangelie in zijn loop te belemmeren. Ik wil mijn tijd niet verbeuzelen, met het weerleggen van de door mijn tegenstander aangehaalde citaten, waarin Melanchton niemand, die deskundig is, voldoet, en met een al te menselijke voorzichtigheid manoeuvreert, en niet durft uit te spreken, wat hij als waar erkent, bevreesd zijnde, dat niet iedereen geschikt is, die waarheid te vernemen. Ik zou u brieven van Melanchton's hand kunnen laten zien, waaruit blijkt, hetgeen ik zeg. Wanneer echter mijn tegenstander de vrijheid verleend werd, eigendunkelijk conclusies te trekken, en willekeurige gevolgtrekkingen te maken uit geschriften van geleerden, dan zou u aan zijn genade en ongenade overgeleverd zijn, en drie sacramenten moeten aannemen, waaronder de biecht, aangezien Melanchton dat ook doet. Ik merk dit slechts op, opdat Trollet zichzelf beter zal leren kennen, en voortaan wat minder in de ruimte zal praten.

Wat mij betreft, doorluchte Heeren, ik ben in mijn geweten verzekerd, dat hetgeen ik geschreven heb, niet in mijn hoofd is ontstaan, maar van God ontvangen is. En ik moet dit handhaven, wil ik niet een verrader worden van de waarheid, zoals ik reeds voldoende meen uiteengezet te hebben. Indien het u gewenst voorkomt, ben ik gaarne bereid, wederom breedvoeriger te antwoorden, totdat mijn tegenstander er van overtuigd zal zijn, mij ten onrechte en in strijd met alle waarheid en gezond verstand te hebben aangeklaagd.

(6 October 1552).

Trollet was vroeger kluizenaar geweest. Na in Genève aangekomen te zijn, streefde hij naar

kerkelijke ambten, maar werd door Calvijn daarvan afgehouden, waardoor Trolliet een onverzoenlijke haat opvatte voor de reformator. In de partij van de Libertijnen onderscheidde hij zich nog met enkele anderen in heftigheid tegen Calvijn c. s. Zie *Doumergue*, T. VI, p. 162-169.

Het dispuut, hier vermeld, heeft plaats gehad op 1 September. Daarna gaf Trolliet nog een schriftelijke uiteenzetting van zijn standpunt, dat Calvijn thans bespreekt.

De plaatsen uit de *Institutie*, die in deze brief worden aangehaald, zijn in de editie van Sizo te vinden op blz. 499 vv. (III, XXIII, 3) en 507 vv. (III, XXIII, 8, 9).

In deze brief doelt Calvijn ook op zijn in 1552 verschenen geschrift: *Over de eeuwige praedestinatie Gods*.

Het ter sprake gebrachte werk van Melanchton (de *Loci communes*) is door toedoen van Calvijn in 1546 uit het Latijn in het Frans vertaald, hoewel hij inzake de vrije wil en de praedestinatie van Melanchton van mening verschilde. In de inleiding op dit boek wijst Calvijn er op, dat hij geen splinterige disputen wil, maar zoveel mogelijk opbouw beoogt. Melanchton zeide, dat men over de praedestinatie niet moest twisten, maar de algemene belofte van de genade handhaven, opdat sommige vrome zielen niet tot vertwijfeling gebracht zouden worden. Zie *Doumergue*, T. II, p. 548-550.

Een kleine passage is in deze brief weggelaten.

60. AAN CHR. FABRI TE NEUCHÂTEL⁹⁶

Mijn groet!

Dat u voor de tweede maal getrouwd bent, verheugt mij zeer, omdat het huwelijk, naar het oordeel van de broeders, voor u persoonlijk aangenaam, en voor heel de Kerk nuttig zal zijn. Alhoewel ik het meisje niet genoeg ken, heb ik toch velerlei grond, te vertrouwen, dat het huwelijk voor u en de Kerk in overeenstemming zal zijn met onze wensen.. Wij hebben dus aanleiding, u geluk te wensen, en de Heere hartelijk te danken.

Gaarne had ik de voltrekking van uw huwelijk bijgewoond, wanneer niet de boosheid van hen, die zonder ophouden tot eigen en algemeen nadeel hun dolheid botvieren, mij gedwongen had, thuis te blijven. Terecht noem ik het *dolheid*, daar zij nog nooit zó teugelloos en losbandig hebben gewoed. De misdadige plannen, die zij tot ondergraving van het geloof beramen; hun vergaande verachting van God; hun goddeloze samenzweringen, om scheuringen in de kerk te weeg te brengen; het verachtelijke van heel hun Epicuristische levenswandel laat ik maar onbesproken: niet, omdat deze zonden licht te achten zouden zijn, maar omdat één en ander u niet onbekend is, Op het ogenblik zijn zij er op uit, de orde en de inrichting van hun eigen staat grondig te verstoren.

Indien u een maand later getrouwd was, dan was ik mogelijk wat vrijer geweest. Nu kan ik geen voet verzetten. Reeds sedert een maand ben ik de poort van de stad niet uit geweest, zelfs niet, om mij eens te verpozen. Had ik maar niet zo'n gerechtvaardigde verontschuldiging! Het slechte winterweer zou mij zeker niet tegenhouden, om aan mijn wens te voldoen. Wij willen echter, wat uw huwelijk betreft, vurig bidden, dat de vrucht daarvan ook ons ten goede komt. Het zou mij al niet te veel geweest zijn, wanneer ik een gesprek met de Raadsheer en onze Farel voor drie koude dagen en een zeer moeilijke reis had moeten afkopen. Toch zou één aanleiding voor mij reeds voldoende geweest zijn, om te komen. Even gaarne zou ik namelijk aan uw uitnodiging gevolg gegeven hebben, als u haar dringend tot mij richt. Ik hoop echter, op een andere keer beter in de gelegenheid te zijn, de vrienden te bezoeken.

Vaarwel liefste broeder in de Heere. Farel zal het mij niet kwalijk nemen, dat ik hem niets schrijf. Breng hem mijn hartelijke groeten over. Louis, de predikant van Russin, is onlangs van ons heengegaan. Farel trof hem eens aan, toen hij, ernstig door een langdurige ziekte aangetast, slechts weinig levenskracht meer over had. Jean Macard heeft zijn plaats ingenomen. Met Philippus hebben wij nog veel te stellen. Groet ook Maturin en de overige vrienden hartelijk van mij. De Heere behoeft u, en Hij leide u door Zijn Geest. Amen.

Genève, 13 Januari 1553.

Uw Johannes Calvijn

Door de verkiezing van Perrin tot eersten syndicus hadden de Libertijnen de overhand in Genève verkregen. De predikant van Vandoeuvres, Phil. de l'Eglise, was door zijn collega's wegens verschillende onchristelijke handelingen bij de Raad aangeklaagd. Om deze redenen kon Calvijn Genève niet verlaten.

Met Louis wordt Louis *Cugniez* bedoeld; met Philippus, *De l'Eglise*; en met Maturin, *Cordier*.

61. AAN GEVANGENEN TE LYON⁹⁷

Wij verkeerden, mijn broeders, dezer dagen in grotere bezorgdheid en droefheid dan ooit, daar wij

⁹⁶ C. R. 1694.

⁹⁷ C. R. 1708 – Bonnet I, p. 371.

hoorden van het besluit, dat de vijanden van de Waarheid genomen hebben. Toen de u bekende heer deze stad op de doorreis aandeed, en in der haast het middagmaal gebruikte, om alle vertraging te vermijden, stelde ik hem een brief ter hand met een inhoud, als mij nuttig leek, u te schrijven. God heeft u zóveel geschonken, dat al de Zijnen daarvan nog enig profijt hebben; zo verwachten wij het einde, gelijk het Hem behaagt, doch bidden Hem steeds, dat Hij u Zijn sterke hand reike; u niet late bezwijken, en u overigens in Zijn hoede houdt. Ik ben er zeker van, dat niets de kracht, die Hij in u gelegd heeft, zal doen wankelen. Reeds lange tijd hebt u de laatste strijd voorzien, die u zult moeten doorstaan, wanneer het Zijn welbehagen is, u daarin te wikkelen. Tot nog toe is uw strijd van die aard geweest, dat de lange ervaring u gestaald heeft, om ook het overige te kunnen verduren, Intussen kan het niet anders, of u voelt u nog wel enigszins kleinmoedig, maar wees verzekerd, dat Hij, in Wiens dienst u staat, in uw harten zo door Zijn Heilige Geest zal regeren, dat het u door Zijn genade gegeven zij, alle verzoeken te weerstaan. Wanneer Hij beloofd heeft, hen met geduld te sterken, die om hun zonden gekastijd worden, hoeveel te minder zal Hij hen verlaten, die voor Zijn zaak strijden, en waardig gekeurd worden, getuigen te zijn van Zijn waarheid. Denkt dus aan deze woorden: *Hij, die in u woont, is sterker dan de wereld*⁹⁸. Wij zullen hier onze plicht doen, en Hem bidden, dat Hij Zich meer en meer in uw standvastigheid verheerlijke, en door de vertroosting van Zijn Geest verzachte en heerlijk make, wat voor het vlees bitter is. En brenge Hij uw gemoed zo in vervoering, dat u, ziende op de kroon, die u in de hemel is weggelegd, bereid bent, zonder leedwezen alles te verlaten, wat van deze wereld is.

Ik heb een pamflet ontvangen, dat de zeer spitsvondige argumenten bevat van dat rampzalige beest Orry, waarmede hij bewijzen wil, dat het geoorloofd is, afgodsbeelden te maken. Ik weet niet, of u het mij gezonden hebt, en er een antwoord op verwacht. Ik heb daaraan echter niet willen beginnen, aangezien ik er aan twijfelde, of u er van uw kant wel grote behoefte aan hebt, wat ik werkelijk niet geloof. Verlangt u echter een antwoord, dan krijgt u dit bij de eerste de beste gelegenheid.

Ik heb nog een verzoek aan u. Onlangs hebt u een brief ontvangen van een kleine bespotter van God, die hier is, en niets anders doet, dan de kerk in verwarring brengen, en dit bedrijf nu al vijf jaar zonder ophouden uitoefent. Ik zou gaarne willen, dat u mij per eerste gelegenheid een waarschuwend woord deed toekomen, om zijn ondeugd aan de kaak te stellen; anders komt er geen eind aan. Ik vraag u hierom, omdat de rust van deze kerk, die, meer dan men zou kunnen geloven, door binnenlandse vijanden lastig gevallen wordt, u ter harte gaat.

En nu, broeders, smee ik onze goede God, dat Hij u behoede; in alles en overal bijsta; u doe ervaren, welk een Vader Hij is, en hoe Hij voor het welzijn van de Zijnen zorgt. Ik beveel mij in uw voorbede aan

7 Maart 1553.

Orry is de inquisiteur, die de verhoren leidde.

Met de “bespotter van God” is waarschijnlijk Jean Colin, een schoolmeester te Genève bedoeld, die in een brief aan één van de gevangenen de predikanten te Genève van huichelarij beticht had.

Zie ook brief 63.

62. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL⁹⁹

Daar ik u onlangs de laatste vriendendienst meende bewezen te hebben, en ik door een overhaast vertrek het op handen zijnde verdriet wilde ontvluchten, zo ben ik nu, zoals ik verdiend heb, voor mijn voorbarigheid gestraft. Was het mij alléén maar zo gegaan! Maar wat erger is: ik heb

⁹⁸ Johannes 16: 33.

⁹⁹ C. R. 1717.

verscheidene goede lieden mede bedroefd gemaakt. Nu ik echter door het verheugende bericht van uw genezing weer geheel opleef, vergeet ik mijn dwaasheid en mijn schaamte. Deze bijzondere weldaad van God is het inderdaad waard, dat men alle grond voor droefheid laat varen. Nu u weer hersteld bent, moet u uw best doen, uw geestkracht, waarvan u onder de hevigste conflicten te veel hebt moeten vergen, en uw lichaamskracht, die wel geheel ingestort en gebroken moet zijn, langzamerhand te herwinnen. Daar ik u ontijdig begraven heb, geve de Heere, dat de Kerk u mij ziet overleven. In deze bede is mijn persoonlijk voordeel met het gemeenschappelijk welzijn van de gelovigen verbonden, aangezien de duur van mijn krijgsdienst dan korter zal zijn, en ik er van bevrijd zal wezen, uw dood te moeten bewenen. Intussen vind ik het heel goed, wanneer het de Heere behagen mag, mijn levenseinde nog zó lang uit te stellen, dat ik nog een tiental jaren te arbeiden heb. Overigens, wanneer wij zó in Christus leven, dat wij dagelijks bereid zijn, voor Hem te sterven, dan kunnen wij onze toekomst onbevreesd tegemoet gaan. Zorg nu maar goed voor uw gezondheid, opdat u binnenkort weer geheel hersteld zult zijn. Hoeveel vrienden u laten groeten, kan de broeder, die u deze brief brengt, u beter mondeling mededelen.

Vaarwel! voortreffelijke broeder. De Heere, die u, tegen onze verwachting in, weer aan Zijn Kerk heeft teruggegeven, triumfere door u steeds meer op de Satan en de goddelozen. Hartelijke groeten aan de collega's en de anderen.

Genève, 27 Maart 1553.

In waarheid
Uw Johannes Calvijn

Farel had een hevige longontsteking gehad. Toen Calvijn zijn vriend tijdens die ziekte bezocht, was hij zó bang, dat deze sterven zou, dat hij weer spoedig vertrok, om zijn dood niet te hoeven mee te maken. In Genève deed Calvijn, alsof Farel reeds gestorven was.

Merkwaardig is, dat Calvijn inderdaad nog ruim tien jaar geleefd heeft, nadat hij die wens in deze brief heeft uitgesproken. Farel overleefde hem ruim 1½ jaar.

63. AAN GEVANGENEN TE LYON¹⁰⁰

Zeer geliefde broeders! Wij zijn ten slotte te weten gekomen, waarom de Berner heraut niet over Lyon is teruggereisd. Het antwoord was namelijk niet van die aard, zoals wij het gaarne gewenst hadden.

De koning heeft botweg alle verzoekschriften, die de Heeren van Bern bij hem hebben ingediend, van de hand gewezen, zoals u uit de copie van de brieven zien kunt, zodat er van die zijde dus niets meer te verwachten is. Naar welke kant wij ons oog hier beneden ook richten, overal heeft God ons de pas afgesneden. Het is daarom gelukkig, dat wij nooit bedrogen worden in de hoop op Hem en Zijn heilige beloften. U hebt, toen het scheen, dat u nog hulp bij mensen zou kunnen vinden, en wij zulks ook dachten, u op die beloften steeds verlaten. En hoe zeer het er ook naar uit zag, dat u alsnog door menselijke middelen zou kunnen ontluchten, zo heeft dit uw ogen niet zó verblind, dat u uw hart van Hem afgewend, en uw vertrouwen op iets anders gesteld hebt. In dit uur wordt u door de noodzakelijkheid van de omstandigheden meer dan ooit vermaand, al uw zinnen te richten op de hemel. Wij weten nog wel niet, hoe de afloop wezen zal, maar daar het schijnt, dat God uw bloed gebruiken wil tot bezegeling van Zijn Waarheid, zo is het beter, dat u zich op het einde voorbereidt, en Hem bidt, u zó aan Zijn welbehagen te onderwerpen, dat niets u verhinderen zal, Hem te volgen, waarheen Hij u ook roept. Want u weet, broeders, dat wij zó moeten sterven aan onszelf, dat wij ons Hem ten offer kunnen brengen, Wellicht zult u nog hevige worstelingen moeten doorstaan, opdat ook aan u vervuld worde, wat tot Petrus gezegd is: *men zal u brengen, waar gij niet*

¹⁰⁰ C. R. 1746 – Bonnet I, p. 382.

wilt¹⁰¹. U weet echter, in Wiens kracht u strijden zult. Wie daarop steunen, zullen nooit verrast, en nog minder beschaamd gemaakt worden. Daarom, broeders, vertrouwt er op, dat u in de nood gesterkt zult worden door de Geest van onze Heere Jezus, om niet te bezwijken onder de last van de verzoeking, hoe zwaar die ook zij, evenmin als Hij, Die over haar zulk een luisterrijke overwinning heeft behaald, dat deze ons te midden van onze ellende een onvervreemdbaar gewin is. Aangezien het Hem behaagt, u tot in de dood toe te gebruiken voor de verdediging van Zijn zaak, zo zal Hij u ook Zijn sterke arm bieden, om dapper te kunnen strijden, en niet te dulden, dat er één druppel van uw bloed tevergeefs vergoten wordt. En hoewel men de vrucht daarvan niet terstond bemerkt, toch zal er te zijner tijd meer uit geboren worden, dan wij thans zeggen kunnen. Maar hoe meer Hij u het voorrecht geschonken heeft, dat uw gevangenschap vermaard geworden is, en het gerucht daarvan allerwegen is verbreid, des te meer zal ook uw dood, Satan ten spijt, overal verkondigd worden, waardoor de Naam van onze God zal verheerlijkt worden. Ik voor mij twijfel er niet aan, of de goede Vader heeft, wanneer het Hem behaagt, u tot Zich te nemen, u tot op heden slechts dáárom bewaart, opdat uw lange gevangenschap een voorbereiding zou zijn, om hen uit hun slaap wakker te schudden, die Hij door uw einde besloten heeft te bouwen. Want wat de vijanden ook vermogen, zij zullen niet kunnen doven, wat God in u heeft doen lichten, zodat men het van verre zien kan. Ik wil u evenwel niet langer troosten en vermanen, daar ik wel weet, dat de Vader in de hemel u heeft doen ervaren, wat Zijn vertroosting vermogen, en u voldoende behoefte gevoelt, te overdenken, wat Hij u in Zijn Woord voorstelt. Hij heeft inderdaad reeds zózeer getoond, hoe Zijn kracht in u woont, dat wij er heel zeker van moeten zijn, dat Hij ten einde toe Zijn werk in u voleindigen zal. U weet, dat wij, wanneer wij uit deze wereld scheiden, geen wisselvallige toekomst tegemoet gaan: niet alleen, omdat u er van verzekerd bent, dat er een leven in de hemel is, maar ook, omdat u zeker weet, dat onze God u uit genade tot kinderen aangenomen heeft. Daarom aanvaardt u het einde als uw erfdeel. Dat God u verordineerd heeft tot martelaren van Zijn Zoon, is hiervan voor u nog een teken te meer. Zo blijft dus nog het strijdperk van dit leven, waarin Gods Geest ons niet alleen aanspoort te lopen, maar ook in allerijl voort te snellen. Het zijn harde en bonze verzoeken, te zien, dat de trots van de vijanden van de Waarheid zulke reusachtige afmetingen aanneemt, zonder dat hij van bovenaf wordt onderdrukt, en dat hun woede de vrije teugel gelaten wordt, zonder dat God voor verlichting van de Zijnen zorgt. Herinneren wij ons het Woord, dat ons leven verborgen is¹⁰², en dat wij op gestorvenen moeten gelijken, dit is geen leer voor één dag, maar voor altijd, dan komt het ons niet zo vreemd voor, dat de plagen voortduren. Zolang het God behaagt, Zijn vijanden de vrije teugel te laten, zolang is het onze plicht, ons stil te houden, al wordt het tijdstip van onze verlossing vertraagd. Daar Hij overigens beloofd heeft, Rechter te zullen zijn over hen, die Zijn volk hebben geknecht, zo behoeven wij er niet aan te twifelen, of Hij heeft ook een vreselijke straf bereid voor hen, die Zijn majesteit trots hebben veracht, en wreed hebben vervolgd degenen, die Zijn Naam oprecht aanroepen. Handelt dus, broeders, naar de woorden van David, als Hij zegt: Ik vergeet de wet des Heeren niet, hoewel mijn ziel in mijn hand is¹⁰³, om het leven ieder ogenblik vaarwel te zeggen. Omdat Hij uw leven gebruiken wil voor zo'n belangrijke zaak, te weten voor het getuigenis van het Evangelie, zo kunt u er van verzekerd zijn, dat uw leven Hem dierbaar is. De tijd nadert, dat de aarde aanschouwen zal het bloed, dat verborgen is, en dat wij, na van onze bouwvallige lichamen ontdaan te zijn, volkomen zullen vernieuwd worden. Intussen worde door onze smaad de Zoon van God verheerlijkt, en mogen wij tevreden zijn met het stellig getuigenis, dat wij alleen maar vervolgd en gelasterd worden, omdat wij hopen op de levende God. Hierin ligt voor ons voldoende grond, heel de wereld met haar trots te verachten, totdat wij vergaderd zullen worden in het eeuwig Koninkrijk, waar wij ten volle zullen genieten van de goederen, die wij nu nog slechts bezitten in hope.

¹⁰¹ Johannes 21: 18.

¹⁰² Colossensen 3: 3.

¹⁰³ Psalm 119: 61, 109.

Broeders, ik beveel mij eerbiedig in uw gebed aan, en smeeke onze goede God, dat Hij u in Zijn heilige bescherming houde; u meer en meer sterke door Zijn kracht; u een hart geve, om op te merken, hoe Hij voor uw welzijn zorg draagt, en in u de gaven van Zijn Geest vermeerdere, opdat zij tot het einde toe mogen bijdragen tot Zijn glorie.

Genève, 1553.

Uw onderdanige broeder
Johannes Calvijn

Ik beveel mij niet bij ieder van onze broeders afzonderlijk aan, aangezien het mijn bedoeling is, dat deze brief voor allen tezamen bestemd is. Tot op heden had ik het uitgesteld, u over de onzekerheid van uw omstandigheden te schrijven, uit vrees, u onnodig te bezwaren. Nogmaals bid ik onze goede God, dat Hij Zijn hand over u uitstrekke, om u te bekrachtigen.

De bemiddelende pogingen, om de gevangenen te bevrijden, waarop reeds in brief 61 gedoeld wordt, hebben geen succes gehad. Daarom bereidt Calvijn in deze brief zijn broeders op de dood voor. Het is niet gemakkelijk te bepalen, welke gevangenen Calvijn in deze brieven op het oog heeft. Bekend is, dat in 1553 te Lyon verbrand zijn: M. Dimonet, Stefanus de Schrijnwerker, Lod. Marsacus en diens neef. Na tien maanden te Lyon gevangen gezeten te hebben, is te Villefranche op 11 Sept. 1553 verbrand: Denys Peloquin. Zie: *Historie der Martelaren*, Dordrecht 1659, Fol. 153d; 160b; 163b.

Ter illustratie van de moeilijkheden, die zich hier voordoen, wijzen wij er op, dat Bonnet, die deze brief dateert op Mei 1553, bij de ter dood veroordeelde gevangenen denkt aan een vijftal studenten, die inderdaad te Lyon verbrand zijn. Ook *Stickelberger*, a.w. blz. 134 vv., gaat hierop door. In *De Historie der Martelaren* lezen wij echter, dat de studenten, over wie in het C. R. de brieven 1631 en 1642 handelen, reeds op 16 Mei 1552 verbrand zijn (Fol. 150a).

64. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL¹⁰⁴

Het is, zoals u zegt, beste Farel; hoewel wij door vele stormen op verschillende wijze vreselijk heen en weer geslingerd worden, is er geen aanleiding, ons door vrees of tegenzin te laten overstelpen, aangezien het schip, waarop wij varen, een Kapitein heeft, Die ons zelfs bij schipbreuk niet zal laten omkomen.

Wij hebben opnieuw moeilijkheden met Servet. Misschien was hij van plan, hier alleen maar door te reizen, want het is nog niet bekend, met welk doel hij gekomen is. Toen men hem herkende, meende ik hem te moeten vasthouden.

Mijn Nicolas heeft hem een proces aangedaan, waarbij zijn¹⁰⁵ leven op het spel staat, en zichzelf tot vergelding aangeboden, in geval de aanklacht niet juist zou zijn. Veertig punten van beschuldiging heeft hij de volgende dag schriftelijk ingediend. Aanvankelijk trachtte Servet uitvluchten te zoeken, en daarom werden wij geroepen. Op onbeschaamde wijze beschimpte hij mij, en deed, alsof ik zijn onderdaan was. Ik weerstond hem, zoals hij waard was. Ten slotte sprak de Raad uit, dat alle punten van beschuldiging gegrond waren. De derde dag werd Nicolas uit de gevangenis ontslagen, daar mijn broeder zich toen als borg stelde. De vierden dag werd hij vrijgesproken.

Over de onbeschaamdheid van de man wil ik niet spreken. Maar zijn waanzin ging zó ver, dat hij er niet voor terugdeinsde, te zeggen, dat er ook in de duivelen iets goddelijks is. Hij beweerde zelfs, dat er in iedere duivel meerdere goden wonen, aangezien een goddelijke kracht zowel met hen, als met

¹⁰⁴ C. R. 1772.

¹⁰⁵ bedoeld is: *Servet's* leven.

hout en steen substantieel één is geworden. Ik hoop, dat het oordeel althans op doodstraf uitvalt. Het is echter mijn wens, dat de verschrikkelijkheid van de voltrekking van de straf verzacht zal worden.

Vaarwel! Mijn collega's laten u wederkerig groeten. Evenzo Budaeus en De Normandie, die inmiddels weer genezen is. Breng ook aan uw broeder Claude mijn groeten over.

Genève, 20 Augustus 1553.

Michel Servet was een Spaans geneesheer en theoloog. In 1546 bestreed hij reeds de triniteitsleer, en oefende hij kritiek op Calvijn's Institutie. De Drieëenheid was voor hem "als de rode doek voor een stier." (*Stickelberger a.w.*, blz. 129). Na te Vienne tot de brandstapel veroordeeld te zijn, wist hij te vluchten, en kwam vier maanden later te Genève aan. *Doumergue* heeft de persoon van Servet, zijn levensloop en het proces uitvoerig behandeld in T. VI, p. 173-369.

Nicolas de la Fontaine was secretaris van Calvijn. Zie *Doumergue*, T. VI, p. 313.

65. AAN DE PREDIKANTEN TE FRANKFORT¹⁰⁶

Ik twijfel er niet aan, of u hebt de naam van de Spanjaard Servet, die voor een twintigtal jaren met een giftig boekje, vol van allerlei godslasterlijke dwalingen, uw Duitsland wilde besmetten, gehoord. Nu heeft deze windbui, nadat hij uit Duitsland gevlucht is, en onder een valse naam in Frankrijk verborgen geleefd heeft, kort geleden uit dat boekje van vroeger, en uit nieuwe verzinsels, die hij bedacht heeft, een groter boekdeel bijeen geknutseld, hetwelk hij in Vienne, een stad in de buurt van Lyon, heimelijk heeft laten drukken. Vele exemplaren hiervan werden tijdens de laatste Paasmarkt naar Frankfort overgebracht. De reiziger van de boekdrukker echter, een vroom en oprecht man, heeft, toen men hem er opmerkzaam op maakte, dat er niets anders in stond, dan een samenraapsel van dwalingen, zijn voorraad achtergehouden.

Het zou te ver voeren, uiteen te zetten, van hoeveel dwalingen, ja zelfs van hoeveel wonderlijke godslasteringen het boek wemelt. U moet u maar een complete verzameling goddeloze dwaasheden voorstellen, samengesteld uit alle tijden. Want er bestaat geen goddeloosheid, of dit beest heeft ze als uit de hel opgeroepen. Ik heb liever, dat u zich door de lezing van het boek zelf een oordeel vormt. Ongetwijfeld zult u op elke bladzijde iets vinden, dat uw afschuw opwekt.

De schrijver wordt momenteel door onze overheid in de gevangenis gehouden, en binnenkort zal hij, naar ik hoop, zijn straf ondergaan.

Het is uw plicht, er voor te zorgen, dat zijn verderfelijke vergif zich niet verder uitbreidt. De bode zal u mededelen, in welke opslagplaats de boeken zich bevinden, en hoeveel het er zijn. De boekhandelaar zal, als ik mij niet vergis, toelaten, dat ze verbrand worden. Mocht dit echter op enig bezwaar stuiten, dan hoop ik, dat u zo doortastend zult zijn, om te zorgen, dat de wereld toch van deze schadelijke verleiding gezuiverd wordt. De manier, waarop dit kan geschieden, zal u niet moeilijk vallen. Indien de aangelegenheid aan uw oordeel wordt overgelaten, dan zal het niet nodig zijn, van de overheid te verzoeken, de boeken in beslag te nemen. Hoewel ik van uw oprechte gezindheid wel zó overtuigd ben, dat het voldoende is, u op deze zaak opmerkzaam te maken, zo brengt deze belangrijke aangelegenheid toch mede, dat ik u in de Naam van Christus bezweren moet, de gelegenheid niet te laten voorbijgaan, naarstig uw plicht te betrachten.

Vaarwel! voortreffelijke mannen en zeer geliefde broeders. De Heere leide u door Zijn Geest; Hij houde u onder Zijn hoede, en Hij zegene uw arbeid.

Genève, 27 Augustus 1553.

Het hier bedoelde geschrift van Servet draagt tot titel: "Christianismi restitutio" of "Herstel van het

¹⁰⁶ C. R. 1780.

Christendom". Met de titel had Servet kennelijk de bedoeling, Calvin te overtroeven, die "slechts" een "Institutio", een "Onderwijzing" van een *niet-hersteld* Christendom gaf! Zie *Doumergue*, T. VI, p. 224.

66. AAN SIMON SULTZER TE BAZEL¹⁰⁷

Daar Michel Servet reeds twintig jaar geleden de christelijke wereld met zijn giftige en verderfelijke leringen heeft verpest, zo zal, denk ik, zijn naam u niet onbekend zijn. Al hebt u zijn boek niet gelezen, het is bijna onmogelijk, dat u niets gehoord zou hebben omtrent de aard van zijn leer. Hij is degene, van wie de heer Bucer, de trouwe dienaar van Christus, zijn nagedachtenis zij in ere! die toch overigens zachtzinnig van aard was, vanaf de kansel gezegd heeft, dat hij het verdiende, dat men hem de ingewanden uit het lijf rukte.

Drie dingen moet men bij deze man in acht nemen. Ten eerste, met welke wonderlijke dwalingen hij de religie totaal verdorven heeft; met welk verfoeilijk gespot hij getracht heeft, alle vroomheid uit te roeien; met welke afschuwelijke waanzinnigheden hij het christendom vermengd heeft, en hoe hij alle grondstellingen van ons geloof omverwerpen wil. Ten tweede, hoe hardnekkig hij zich gedraagt; met welk een duivelse hoogmoed hij alle waarschuwingen in de wind slaat, en met welk een hopeloze hardnekkigheid hij zich hals over kop geworpen heeft op de verbreiding van zijn vergif. Ten derde, hoe hoogmoedig hij ook nu nog zijn verwenste beweringen vasthoudt.

Zó ver is hij er vandaan, hoop op bezinning te geven, dat hij niet aarzelt, heilige mannen als Capito en Oecolampadius de smet aan te wrijven, als hadden zij met zijn denkbeelden ingestemd. Toen men hem brieven van Oecolampadius toonde, zei hij, zich te verwonderen over de wijze waarop deze op zijn vorig gevoel was teruggekomen. Aangezien ik hoop, dat u er voor zorgen zult, dat de goddeloosheid van deze man zal geschilderd worden in bewoordingen, welke zij verdient, zo zal ik thans hieraan niet veel meer toevoegen.

Nog op één zaak wil ik u opmerkzaam maken. De geldbeheerder van de stad, die u deze brief brengt, heeft ten opzichte van deze zaak juiste gevoelens, zodat hij ten minste niet terugschrikt voor het doel, dat wij wensen te bereiken. Waren uw oud-leerlingen in Bern ook maar van een zodanige gezindheid!

Aangaande de toestand in Frankrijk zal ik niets schrijven, aangezien ik geloof, dat er hier niets nieuws is, dat u nog niet weet. Alleen zijn jongstleden Zaterdag drie vrome broeders in Lyon verbrand. Een vierde werd tot het ondergaan van dezelfde straf, naar een naburige plaats gezonden. Het is nauwelijks te geloven, hoe zij, die ongeleerde mensen waren, door Gods Geest verlicht werden, en een zeer diep en volmaakt inzicht hadden in de leer, voor zover de omstandigheden het eisten, en met welk een kracht God hen toerustte, om onoverwinnelijk en standvastig te zijn. Eén persoon had, door hevige angst aangegrepen, aanvankelijk de zuivere belijdenis verloochend. Toen de rechters besloten waren, hem vrij te laten, beleed hij openlijk zijn ontrouw en huichelarij, en bood zich vrijmoedig aan tot de brandstapel. Ook in andere streken van Frankrijk vlammen gelijke branden op, en er is geen hoop, dat er matiging zal komen.

Vaarwel!

Genève, 9 September 1553.

Sultzer was professor in Bent geweest, en was daarna predikant te Bazel.

De geldbeheerder van de stad, die deze brief bracht, was Claude du Pan.

Voor de in Lyon verbrande mannen zie men de aantekening op brief 63.

Een gedeelte van deze brief, waarin het boek van Servet besproken wordt, en mededelingen gedaan worden over zijn komst naar Genève, is weggelaten, aangezien een en ander reeds ter sprake kwam

¹⁰⁷ C. R. 1793.

in de beide vorige brieven.

67. AAN DE EVANGELISCHEN OP DE EILANDEN¹⁰⁸

Zeer geliefde broeders! Wij moeten er God voor prijzen, dat Hij u, ondanks uw gevangenschap, kracht heeft gegeven tot de wens, Hem met een rein geweten te dienen, omdat u er meer voor bevreesd bent, Zijn genade te verliezen, dan u bloot te stellen aan de gevaren, die u door de boosheid van de mensen bedreigen.

De broeder, die u deze brief terugbrengt, heeft ons namelijk verklaard, dat u hem verzocht hebt, naar u terug te keren, wanneer hem dit mogelijk was, en dat u op allerlei wijze tot het goede begeert te worden opgewekt, en versterkt wil worden in het Evangelisch geloof, hetwelk thans meer dan ooit nodig is. Er blijft dus slechts over, dat u deze goede ijver bestendigt, opdat u standvastig voortschrijden zult op de weg van de zaligheid.

Wat de man betreft, u kent hem, terwijl wij van onze kant er niet aan twifelen, of hij zal zich bij u getrouw betonen, en geen moeite nalaten, om u op te bouwen, daar hij hier bewezen heeft, een Godvrezend man te zijn, die onder ons heilig en onberispelijk geleefd heeft, en steeds de goede en zuivere leer heeft aangehangen.

Inzake de raad, die hij ons namens u heeft gevraagd, geef ik hierbij de orde, waaraan u zich, naar het ons toeschijnt, moet houden. Wees vóór alles vlijtig in het samenkomen, zowel om gemeenschappelijk te bidden tot God, als ook om u te laten onderrichten en vermanen door hem en anderen, die God u schenken zal, en wie Hij de genade zal verlenen, u te kunnen dienen. Hebt vervolgens de moed, u af te scheiden van de afgoderij, en van alle bijgeloof, dat strijdig is met de dienst van God, en met de belijdenis, die alle christenen voor Hem afleggen, want daartoe bent u geroepen. Wanneer God u mettertijd zulke vorderingen zal hebben laten maken, dat u als het ware een kerkelijke gemeente geworden bent, die de reeds genoemde orde handhaaft, en er een zeker getal mensen is, die vastbesloten zijn, zich van de heersende misvorming van de kerk los te maken, dan kunt u ook het gebruik van de sacramenten invoeren. Toch zijn wij geenszins van mening, dat u de viering van het Heilig Avondmaal moet overhaasten, maar oordelen, dat u wachten moet, totdat er een bepaalde orde onder u tot stand gekomen is. Het is inderdaad beter, u daarvan nog te onthouden, opdat u er des te meer toe gebracht zult worden, te zoeken naar middelen, die u het waardig zullen maken. Zoals wij u reeds gezegd hebben, moet u zich er eerst aan gewennen, in de Naam van God samen te komen, en als het ware één lichaam te worden. En vervolgens moet u zich afscheiden van de afgoderij, die absoluut niet met de heilige dingen mag worden vermengd. Het zou zelfs een mens niet geoorloofd zijn, u de sacramenten toe te dienen, wanneer hij u niet zou kunnen erkennen als een kudde van Jezus Christus, en er onder u niet iets van een kerkvorm te vinden was. Intussen, vat moed, u geheel te wijden aan God, Die ons zo duur gekocht heeft door het bloed van Zijn eigen Zoon. Eert Hem met lichaam en ziel, en toont, dat u Zijn eer hoger acht dan al hetgeen van de wereld is, en dat gij de eeuwige zaligheid, die voor u in de hemel bereid is, verre stelt boven dit ongewisse leven.

Hiermede, zeer geliefde broeders, wil ik op het ogenblik besluiten. Wij bidden de goede God, dat Hij voleindige, wat Hij onder u begonnen is; u in steeds ruimer mate alle geestelijke goederen schenke, en u in Zijn heilige schutse neme.

12 October 1553.

Uit eigen naam en uit die van
zijn broeders ondertekend,
Charles d'Espeville

¹⁰⁸ C. R. 1825 – Bonnet I, p. 407.

Met de eilanden worden Olléron, Marennes en Alvert bedoeld, gelegen aan de Westkust van Frankrijk. Vervolgde Evangelischen waren daarheen gevlucht.

De brenger van deze brief was Philibert Hamelin.

Voor Calvijn's endertekening zie men brief 46.

68. AAN HENRI BULLINGER ZURICH¹⁰⁹

Uit uw brief, hooggeachte broeder, maak ik op, dat u niet voldoende op de hoogte bent van de ernstige omstandigheden, waarover ik mij bij u beklaagd had. Daar de snode lieden weten, dat ik prikkelbaar ben, proberen zij, door mij vaker en op verschillende manieren te ergeren, mijn geduld op de proef te stellen. Al heb ik een zware worsteling, nimmer toch hebben zij bereikt, wat zij begeerden, namelijk, dat ik van de rechte weg zou afwijken. Tegen hun tergen ben ik al lang gehard. Want de Heere heeft mij in korte tijd onder dit volk zó geoefend, dat ik door vele ervaringen geleerd heb, hoeveel de dienaren van Christus doorstaan moeten. Hij, Die mij tot nog toe ondersteund heeft, zal mij in de toekomst, naar ik hoop, met niet minder kracht toerusten. Daarom zal ik, vertrouwend op Zijn bijstand, de post, waarop Hij mij geplaatst heeft, nimmer vrijwillig verlaten. Ook heb ik er, toen onlangs de heer Gautier hier was, geen ogenblik aan gedacht, om mij te laten breken, en voor hun smaad en onwaardig optreden uit de weg te gaan, al hebben de snoodaards een methode toegepast, waardoor zij mij tegen mijn zin hadden kunnen verdrijven.

Iemand, die vanwege zijn teugelloze hartstocht en vele schanddaden niet aan het Avondmaal mocht deelnemen, totdat hij weer tot bezinning zou gekomen zijn, wilde, met geringschatting van het oordeel van de Kerk, toch toegelaten worden, en hoewel hij door zijn weerspannigheid openlijk inbreuk maakte op het recht van de kerkenraad, zo had hij het toch bij de Raad gedaan weten te krijgen, wat ik hem had moeten weigeren. Daar mij overigens het ijzeren voorhoofd van de man wel bekend was, en de snoodaards hem met opzet tegen mij ophitsten, opdat hij door zijn onbeschaamdheid mij overwinnen of een oproer verwekken zou, had ik de Raad er van op de hoogte gebracht, wat ik doen zou. Toch hebben de slecht-gezinden weten te bewerken, dat er aan mijn billijk verlangen niet werd voldaan. De volgende dag was onze broeder Gautier hier, toen ik in de prediking gezegd had, liever te willen sterven, dan het heilige brood des Heeren de honden voor te werpen, die met voorbedachten rade besloten hebben, het Evangelie grof te bespotten, en de kerkenordening met voeten te treden. Wat ik in deze namiddag zei, kunt u beter zien uit de preek zelf, die onze Beza heeft laten vertalen. U hoeft niet te denken, dat er iets in veranderd is; ik heb ze niet meer ingezien, maar zij is door een snelschrijver opgenomen, zoals ik haar uitsprak. Later is de kwestie nogmaals in de Raad behandeld. Toen nu de goede zaak triomfeerde, draaiden degenen, die begerig zijn naar wanorde, bij, totdat er voor hen een gunstiger tijdstip zal aanbreken, om oproer te verwekken. De officiële verkiezingsdag staat namelijk voor de deur; ongetwijfeld zullen zij dan proberen, iets te ondernemen. De Heere zal er echter voor zorgen, dat hun snode pogingen op niets uitlopen. Ik voor mij wil de kerkelijke tucht, die bij besluit van de Raad en het volk aangenomen is, liever met de dood bezegelen, dan dulden, dat zij voor mijn ogen omvergeworpen wordt. Wanneer men mij in de uitoefening van mijn ambt belemmert, dan wil ik liever gedwongen weggaan, dan afstand doen van de vrijheid, die ik behouden moet, wil mijn ambt niet alle betekenis verliezen. Toch heb ik niet zo'n ijzeren karakter, dat mij de vreselijke verstrooiing van mijn kudde, die ik voorzie, niet kwellen zou. Bedenk ik echter, wat mij geoorloofd is, dan bevestigt deze overweging mij in mijn besluit. Ga u voort, met ons, gelijk u reeds deed, te steunen in het gebed, en bid, dat Christus deze schaapskooi voor Zich wil behouden.

¹⁰⁹ C. R. 1838.

Het is reeds acht dagen geleden, sedert de bode van u weer teruggekomen is. Hoeveel dank deze kerk u voor uw trouwe hulp en uw moedig antwoord verschuldigd is, kan ik niet onder woorden brengen. Reeds voor het feit, dat u over mij en mijn collega's, ter aanbeveling van onze leer, zo vriendelijk en vererend spreekt, voelen wij ons aan u persoonlijk zeer verplicht, en wij betuigen u onze warme dank. Gaarne zouden wij in de gelegenheid zijn, in wederdienst met u te wedijveren. Wij weten echter, dat u met onze gevoelens tevreden bent.

Wat er met Servet zal gebeuren, is nog niet bekend. Voor zover ik vermoeden kan, zal morgen in het Raadhuis het oordeel geveld worden, terwijl overmorgen de voltrekking van de straf zal plaats hebben.

In Frankrijk is de toestand niet beter dan gewoonlijk. Waar er gelegenheid bestaat, om te vervolgen, wordt het bloed niet ontzien. In Dyon zullen er binnenkort drie mensen verbrand worden, als het al niet gebeurd is. Er bestaat gevaar, dat de beweging in Schotland het vuur nog zal aanblazen. Ik maak van deze dingen melding, opdat u de arme broeders zult kunnen gedenken. Ook wordt gemeld, dat er te Nîmes zeven of acht in ketenen zitten. In andere Franse steden nog meer.

Vaarwel! zeer voortreffelijk man en zeer vereerde broeder. Groet uw collega's, uw vrouw, schoonzoons en dochters hartelijk. De Heere zij steeds met u; Hij beware u, en leide u door Zijn Geest. Mijn collega's laten u hun welgemeende wensen overbrengen.

25 October 1553.

In de tweede alinea wordt Philibert Berthelier bedoeld, de "patroon" van Servet, die alles in het werk stelde, zijn populariteit ten gunste van zijn cliënt in de schaal te werpen. Hij leidde een slecht leven, en was daarom geëxcommuniceerd. Onder invloed van Perrin sprak de Raad hem van de ban vrij. Bij de bediening van het Heilig Avondmaal op 3 September ging hij echter niet aan tafel; in de prediking zei Calvijn, dat hij hem, ondanks het besluit van de Raad, toch niet zou hebben toegelaten. In de namiddagprediking nam Calvijn afscheid van de gemeente, omdat hij dacht, verbannen te zullen worden, evenals in 1535. Een indrukwekkende schildering van deze dingen geeft *Doumergue*, T. VI, p. 333-335, Tot tekst had Calvijn in dit uur gekozen: "En nu, broeders, ik beveel u Gode, en het woord Zijner genade" (Hand. 20: 32). Men zie ook *Stickelberger*, a.w. blz.142-146.

De predikant Gautier schijnt Bullinger bericht te hebben, dat Calvijn Genève *wilde* verlaten. Met klem betoogt Calvijn hier het tegendeel.

Over de veroordeling van Servet heeft Calvijn het advies ingewonnen van de kerken te Zürich, Schaffhausen, Bazel en Bern. Unaniem waren zij van oordeel, desnoods met de grootst mogelijke gestrengheid tegen de ketter op te treden. In deze brief dankt Calvijn Bullinger voor het ontvangen antwoord.

De Historie der Martelaren maakt melding van de verbranding te Dyon van Simon Laloé de Soissons op 21 November 1553 (Fol. 164c). Het verdient de aandacht, dat Calvijn, te midden van de hevigste strijd, grote belangstelling toont te hebben voor zijn broeders in de verdrukking. Zie *Doumergue*, T. VI, p. 329.

69. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL¹¹⁰

Zie, hier bewijs ik u in zekere zin een dienst. In plaats van een echte brief, ontvangt u slechts een klein briefje, dat u niet veel tijd rooft.

De bode is uit Zwitserland teruggekeerd. Unaniem spreken allen uit, dat Servet de goddeloze dwalingen, waarmede de Satan vroeger de Kerk in verwarring gebracht heeft, opnieuw voor de dag gebracht heeft, en dat zulks een niet te dulden afschuwelijke zaak is. Die van Bazel zijn moedig; die

¹¹⁰ C. R. 1839.

van Zürich het heftigst van allen, want het vreselijke van zijn goddeloosheden wordt door hen zeer nadrukkelijk op de voorgrond gesteld, terwijl zij onze Raad tot het nemen van strenge maatregelen aansporen; die van Schaffhausen zijn het met hen eens; en toen de brief uit Bern was binnengekomen, kwam er ook nog één van de Raad, die de onzen niet weinig heeft aangespoord.

Onze “dwaze Caesar” kwam, na zich drie dagen ziek gehouden te hebben, toch nog naar het Raadhuis, om te trachten, die booswicht van straf vrij te pleiten. Hij schaamde zich niet, een verzoek in te dienen, dat het proces voor de Raad van Tweehonderd zou komen. Zonder strijd is Servet echter veroordeeld. Morgen zal het vonnis voltrokken worden. In de wijze, waarop dit zal geschieden, hebben wij nog getracht verandering te brengen, maar het was tevergeefs. Waarom wij niets bereiken, schrijf ik u niet, maar zal ik u mondeling mededelen.

Vaarwel voortreffelijke broeder en uitnemende dienaar van Christus. De Heere beware en leide u steeds. Aan alle vrienden onze hartelijke groet. De onzen groeten u wederkerig.

Genève, 26 October 1553.

Op 13 October was de bode met de brieven, die het oordeel van de kerken over Servet bevatten, teruggekeerd. Terstond werden zij vertaald, zodat de leden van de Raad reeds op 20 October er kennis van konden nemen. In de zitting van 26 Oct. werd Servet veroordeeld, wat van bijzondere betekenis is, omdat de meerderheid van de Raad Calvijn vijandig gezind was. Zelfs de gematigden onder de Libertijnen deinsden er voor terug, gezien het advies van de zusterkerken, Genève in opspraak te brengen. Zie *Doumergue*, T. VI, p. 353; *Stickelberger* a.w., blz. 149 vv.

Met de “dwaze Caesar” wordt Perrin bedoeld. De raad, die naijverig was op zijn rechten, wilde de kwestie niet uit handen geven, zelfs niet op verzoek van Perrin!

De voltrekking van Servet's vonnis heeft op 27 Oct. plaats gehad, zonder dat men de gruwelijkheid van de brandstapel veranderd heeft in onthoofding, gelijk Calvijn zou hebben gewild.

Dit schrijven zal door Farel niet meer tijdig ontvangen zijn, aangezien hij op 27 Oct. in Genève was, en met Calvijn nog een bezoek gebracht heeft aan Servet in diens cel. Mogelijk is ook, dat Farel dit schrijven onderweg in ontvangst genomen heeft.

70. AAN DE KERK VAN ORBE¹¹¹

De liefde van God de Vader, en de genade van onze Heere Jezus Christus zij door de gemeenschap van de Heilige Geest steeds met u.

Al twijfel ik er niet aan, of onze beste broeders Farel en Viret geven zich, naast de gelegenheid, die u voortdurend hebt, de zuivere leer te horen, waarbij ook de lezing van het Woord komt, veel moeite, u door ernstige vermaningen aan te sporen tot het beoefenen van de vroomheid, zoals ik evenzeer vertrouw, dat u hun woorden gaarne en nauwgezet ter harte zult nemen, zo wilde ik niettemin u deze brief schrijven, opdat u mijn oordeel over u en uw omstandigheden zou vernemen.

Inderdaad hebt u thans bijzondere sterking nodig, sedert de Satan u in allerlei moeilijkheden gewikkeld heeft. Mijn belangstelling voor u zal, naar ik vertrouw, het best bewezen worden, wanneer uit uw goede gezindheid zal blijken, dat mijn bemoeiingen bij u niet zonder vrucht gebleven zijn.

Bij uw oprecht begeren naar grondig herstel van de zuivere religie in Orbe, twijfel ik er niet aan, of de toestanden in uw stad vervullen u met diepe droefheid, daar toch het goddeloze paapse bijgeloof, dat de dienst aan God bederft, en Zijn heilige Naam met lasteringen overlaadt, bij u nog steeds aangetroffen wordt. Intussen moet u het evenwel als een grote schat waarden, dat de Heere het ten minste u verleend heeft, geen gemeenschap met het kwaad te hebben. U moet het echter niet alleen op prijs stellen, dat u zich daarvan verre houden mag, maar ook, dat er onder u een zeker

¹¹¹ C. R. 1920.

geordend kerkelijk leven gevonden wordt, dat u onder het juk van de Heere houdt. Het is reeds een grote en onvergelykelijke weldaad van God, wanneer u uw omstandigheden vergelijkt met die van hen, die door het juk van de wreedste slavernij ellendig verdrukt worden. Wel blijft ook bij u het beangstigend gevoel, niet weinig te moeten aanzien, wat Gods eer weerstreeft. Vooral, daar alles bij u zó zeker en naar wens voorbereid was, dat wij niet anders meenden, dan dat u eindelijk geheel van de smet van de antichrist gereinigt, en voor goed bevrijd zou zijn. Het kan niet anders, of het verstoren van deze hoop is zeer onaangenaam geweest. De ongelovigen, die in 't geheel geen vrees hebben, Gods eer te weerstreven, laten geen gelegenheid voorbijgaan, zich te beroemen op hun overwinning, en God te bespotten, hetwelk nog als het bitterste leed komt bij de smart, die u reeds hebt. Toch mag het ons niet nieuw schijnen, dat de Satan, wiens ganse streven het is, de voortgang van Christus' Rijk te belemmeren, al zijn listen aanwendt, de zegen, die God overvloedig geschonken heeft, geheel en al weg te nemen. Bood de Heere hem geen tegenstand, de Satan zou gereed staan, alles uiteen te werpen en weg te vagen! Al houdt de Heere hem in toom, niettemin spant hij alle krachten in, om te verderven, wat hij kan. Het moet u echter een bijzondere troost zijn, dat het onwrikbaar vast staat, dat u strijdt voor het recht en de zaak van de Heere. En vervolgens moet u de hoop bemoedigen, dat de Heere Zijn Waarheid, die Hem boven alles kostelijk is, niet zal laten varen. Sterkt daarom uw gemoed in deze dagen, en vaart niet minder standvastig voort in wat u begonnen bent. Bedenkt, dat God u in deze omstandigheden gebracht heeft, om uw geloof en geduld te oefenen. En al lichtte er geen straal van hoop, om in de toekomst verwezenlijkt te zien, wat u zich voorstelt, zo moet toch de wetenschap, u aan God overgegeven te hebben, en Hem te moeten gehoorzamen, u staande houden en moed geven. Er is echter iets, dat u nog veel meer tot rechte ijver sterken kan, namelijk de overweging, dat uw arbeid eens heerlijke vruchten afwerpen zal, die nu weliswaar nog niet tot rijpheid gekomen zijn. Want Gods belofte is nog steeds van kracht, dat wij, waar Zijn Woord ons voorgaat, niets tevergeefs zullen doen, ook al lijkt het ons, dat al ons pogen ijdel is. Beschouw dus de uitbreiding van de kudde van de Heere als een vrucht van deze belofte, die reeds te zien is, en die ongetwijfeld eenmaal de gruwel van de anti-christ uit uw stad bannen zal. Heeft de Heere dit nog willen uitstellen, het staat niettemin vast, dat Hij dit gericht op Zijn tijd voltrekken zal. Nu is het echter nog de tijd van het worstelen en strijden tegen velerlei verzoeking, want de invoering van het oppergezag en de heerschappij van de Zoon van God kan onder de mensen niet zonder moeite en uiterste krachtsinspanning voortgang vinden. Wat zou u zich, al verheft Satan zich trots, en al stormt hij woedend op u los, moeten schamen, wanneer u uzelf ontrouw werd! Wat toch is het geval? Satan strijdt tot eigen ondergang; u daarentegen staat voor een zaak, die met uw zaligheid ten nauwste verbonden is, terwijl u er zeker van zijn kunt, dat de zege u beschoren is, wanneer u moedig voortgaat. De ongelovigen echter, die door hun verblinding dubbel ongelukkig zijn, en Gods genade, zoveel zij kunnen, van de hand wijzen, verdienen eerder ons medelijden, dan dat wij er ons over verontrusten moeten, dat zij nog gelegenheid hebben, om ons te belagen. Want dáárin treedt juist hun dodelijke krankheid, waarmee de Satan hen betoverd heeft, aan de dag, dat zij voor hetgeen alleen hun heil zou kunnen uitmaken jammerlijk uit de weg gaan, en het haten. Uw medelijden met hen mag u dus niet verhinderen, voor hen, desnoods tegen hun wil, het goede te zoeken, dat zij zelf niet kennen. Ten slotte zal dit resultaat bereikt worden, dat u niet meer als leden van één lichaam verscheurd ligt, zoals nu het geval is, maar door eenzelfde geest en gezindheid dezelfde God zult aanroepen. Om dát te verkrijgen, mag u niets nalaten; geen enkele nalatigheid dienaangaande kan worden verontschuldigd. U moet dus steeds meer God bidden om de Geest van de sterkte en van de ware standvastigheid, opdat u niet te eniger tijd de moed verliest. Niet minder hebt u vrome, heilige voorzichtigheid van node, opdat u, waar uw tegenstanders iedere gelegenheid, om u uit de weg te ruimen, gretig aangrijpen, weerstand mag bieden, om ongedeerd aan hun pogingen te ontkomen. Volgt u deze weg, dan zal de Heere of de hoogmoed van hen, die u thans zo kwaad gezind zijn, breidelen, of Hij zal hen rustiger en vredelievender maken, om niet meer zo wild de verzenen tegen de prikkels te slaan. Hoe de

omstandigheden ook zijn, wees vastbesloten, om met inspanning van alle krachten de loopbaan tot aan het einde toe te lopen, die de Heere u heeft aangegeven. De wetenschap, dat de Heere ongetwijfeld een welgevallen heeft in uw moeite, zij u meer dan genoeg, wanneer u een onverbiddelijke krijg afkondigt tegen die gruwelen, die strijdig zijn met Zijn dienst en eer. Ook komt het mij voor de geest, op hoeveel tegenstand u in dit werk van de Heere stuiten zult, om u van uw standvastigheid af te trekken, wanneer niet een bijzondere kracht van boven al die hindernissen in uzelf overwinnen zal, waarvan ook onze vorderingen en onze onbedrieglijke hoop afhangt.

Wij allen hier bidden met u, dat de Heere u alles wel doe gelukken; u met Zijn bescherming omvatte, en u rijkelijk met Zijn gaven overlade, opdat u steeds vuriger worden mag, u Hem volkomen te wijden.

Genève, 4 Maart 1554.

In Orbe, de geboorteplaats van Viret, dat afhankelijk was van Bern en Freiburg, waren de Gereformeerden en de R. Katholieken ongeveer even sterk. Niettemin hadden de laatsten nog de overhand, ondanks de bemoeienissen van Viret, om de Reformatie in te voeren. Spoedig zou hierin echter verandering komen. Op 30 Juli behaalden de Gereformeerden met 18 stemmen de meerderheid.

71. AAN DE BROEDERS TE WEZEL¹¹²

De liefde van God, onze Vader, en de genade van onze Heere Jezus Christus zij steeds met u door de gemeenschap van de heilige Geest.

Zeer geliefde broeders! Wij hebben aanleiding, God te loven, dat Hij u in de onrust, die heden ten dage in de wereld heerst, een toevluchtsoord gegeven heeft, waar u Hem in vrijheid dienen en aanbidden kunt. En niet alleen dit, maar Hij heeft u ook gelegenheid gegeven, u in Zijn Naam te vergaderen, regelmatig Zijn Woord te horen, eendrachtig Hem aan te roepen, en een zuivere belijdenis af te leggen van uw geloof. Dat is, in aanmerking genomen de vreselijke verwarring, die men overal kan waarnemen, geen kleine genade. U moet daarmee uw voordeel doen, en des te ijveriger zijn in het verheerlijken van Hem, Die u een dergelijke genadegave rijkelijk geschonken heeft, om u vrucht te doen dragen.

Wat de vorm van het gebruik van de sacramenten aangaat, het is niet zonder oorzaak, dat u daarover enige twijfel en onzekerheid gevoelt, want wij gaan niet veiliger, dan wanneer wij ons houden aan de zuivere eenvoud, dien wij van de Zoon van God hebben gekregen, Wiens gebod onze enige regel moet zijn, zoals ook het gebruik van de apostelen daarmee volstrekt in overeenstemming is geweest. Zodra men van het recht gebruik, hoe weinig ook, afwijkt, dan is iedere bijvoeging van 's mensen kant inderdaad een misvorming van het sacrament.

Het komt ons echter voor, dat de toestand bij u onderscheiden is indien uw predikanten uit de stad zelf, en van het volk als geheel. Deden de predikanten hun plicht, dan zouden zij zich inspannen, al het overtollige, dat niet tot opbouw dient, maar veeleer de klaarheid van het Evangelie verduistert, weg te snijden. Ook de Overheid moest van haar kant hierop wel degelijk acht geven. Het is van hen een te veroordelen fout, dat zij blijven vasthouden aan deze futiliteiten, die een overblijfsel zijn van paaps bijgeloof, terwijl het onze plicht is, zoveel mogelijk de herinnering daaraan uit te bannen. Voor zover u echter een gewoon lid van de gemeente bent, kunt u niet alleen rustig zijn, maar ook moet u zwakheden, die u niet verbeteren kunt, dragen en dulden. Wij menen niet, dat brandende kaarsen bij het Avondmaal en "gestempeld brood" onbelangrijke zaken zijn, wanneer het er over gaat, zulks toe te staan en goed te keuren, maar zij zijn heel goed, wanneer men zich slechts heeft aan te passen bij een bestaand gebruik, als wij niet de macht hebben, het te verbeteren. Ging het er

¹¹² C. R. 1929 – Bonnet I, p. 418.

over, dergelijke ceremoniën hier in te voeren, dan zouden wij, op grond van de positie, waarin God ons geplaatst heeft, ons tot het uiterste toe moeten verzetten, en gedwongen zijn, de zuiverheid, die in de ons toebetrouwde kerk reeds gevonden wordt, onvoorwaardelijk te handhaven. Kwamen wij echter in een plaats, waar de gebruiken anders waren, dan zou er onder ons niemand zijn, die om een kaars of kazuifel¹¹³ zich van het geheel van de kerk zou willen afscheiden, en zich aldus van het gebruik van het Heilig Avondmaal beroven. Wij moeten oppassen, niet hen te ergeren, die nog door een dergelijke zwakheid bevangen zijn, de schijn wekkend, alsof u hen reeds om de geringste aanleiding verwerpt. Het zou ons veel leed doen, wanneer de Franse gemeente, die zich in Wezel zou kunnen vormen, niet tot stand kwam, alleen, omdat wij ons niet willen aanpassen aan enkele ceremoniën, die geenszins de hoofdzaken van ons geloof betreffen. Want het is, zoals ik reeds zei, de kinderen van God zeer zeker geoorloofd, zich te schikken in velerlei omstandigheden, waarmee zij het niet eens zijn. Het is echter het belangrijkste, te weten, hoe ver die vrijheid gaat, Hierover moeten wij allen het eens zijn, dat wij ons aan elkaar moeten aanpassen, wat betreft alle ceremoniën, die geen schade toebrengen aan de belijdenis van ons geloof, opdat de eenheid van de kerk niet door onze al te grote strengheid of halsstarrigheid wordt verstoord. Inderdaad moet uer met alle behoorlijke middelen naar streven, de grootst mogelijke gematigdheid in acht te nemen. Het zal daarom aanbeveling verdienen, de machthebbers in alle bescheidenheid te verzoeken, u niet in alles en overal naar hun inzichten te dwingen. Hoe het ook zij, wij adviseren u, de gelegenheid, om een christelijke kerk in Wezel te stichten, niet te laten voorbijgaan, alleen om enig verschil inzake de ceremoniën. Het voornaamste is, dat u niet afwijkt van de belijdenis van uw geloof, en dat u, wat de leer betreft, geheel uzelf blijft. Twist moet u inderdaad vermijden, en niet alleen bescheidenheid in acht nemen, maar ook duidelijk verklaren, dat het uw bedoeling niet is, de kracht van de sacramenten te verkleinen, maar veeleer, de geestelijke goederen, die God ons daarin overvloedig schenkt, te verheerlijken. Indien u echter belijdt, dat wij in het heilig Avondmaal waarlijk Christus' lichaam en bloed deelachtig worden, en dat onze zielen daarmee gesterkt worden, let er dan wel op, de dwalingen, waardoor sommigen hier zouden kunnen worden verstrikt, geen ingang te doen vinden. In geen geval mag u hetgeen, waarvan God ons de kennis gegeven heeft, verborgen houden, wanneer men er u naar vraagt.

Hoewel één van onze broeders reeds aan een tweetal leden van uw gemeenschap hierover geschreven heeft, wilden wij toch, daar onze zeer geliefde broeders, de predikanten en dienaren van het Woord te Lausanne, wensten, dat ons advies gevoegd werd bij het hunne, de moeite niet sparen; terwijl wij bereid zijn, u ook in gewichtiger aangelegenheden te dienen, wanneer God ons daartoe de gelegenheid geeft. Wij bidden Hem, dat Hij u onder Zijn heilige hoede houde; u leide door Zijn Geest, en u in alle goed doe gedijen. Ten slotte bevelen wij ons in uw vrome gebeden aan.

Genève, 13 Maart 1554.

Inmiddels tekenen
uw zeer onderdanige dienaren
in onze Heere,
de dienaren van het Woord
van de kerk van Genève

Op 4 Februari 1545 werd de Fransen te Wezel een kerkgebouw afgestaan voor de dienst van het Woord. De sacramenten moesten in de stadsgemeente naar Lutherse ritus gebruikt worden, onder leiding van een Lutherse predikant. Toen ongeveer tien jaar later wederom vele Walen naar Wezel kwamen, wist men het niet gedaan te krijgen, dat in deze maatregel verandering werd gebracht. De oudere Walengemeente is, naar het schijnt, zelfstandig naast haar jongere zuster blijven voortbestaan. In deze brief acht Calvijn onderwerping aan de Lutherse ceremoniën niet

¹¹³ De kazuifel is een (half) zijden wit, rood, zwart, paars of groen oppergewaad zonder mouwen.

ongeeoorloofd, welk advies bij velen teleurstelling en droefheid heeft verwekt.

Zie: A.A. van Schelven, *De Nederlandsche vluchtelingenkerken der 16e eeuw in Engeland en Duitschland in hunne betekenis voor de Reformatie in de Nederlanden*, 's Gravenhage 1908, blz. 281 vv.

72. AAN GASPAR LYSER TE NÜRTINGEN¹¹⁴

Ik zou, beste broeder, wel heel onbeschaafd en onbeleefd zijn, wanneer ik uw vriendelijkheid, mij te willen schrijven, als brutaliteit of vermetelheid veroordeelde; vooral, waar ik zie, dat u dit deed krachtens uw grote welwillendheid jegens mij, zo past het, mij erover te verheugen, en de brief gaarne te aanvaarden.

Het deed mij dus genoegen, te vernemen, dat u mij onder uw vrienden wilt rekenen, en gaarne verklaar ik mij als zodanig aan u verbonden. Uw brief bezorgde mij echter nog een andere vreugde, omdat u schrijft, dat zeer velen mijn werken niet zonder vrucht gebruiken, en dat u ook onder hun getal behoort. Deze zegen van God heeft mij namelijk niet weinig gesterkt, want uit uw mededeling blijkt, dat er in deze zo boze wereld nog vrome en geleerde mannen zijn, die niet alleen persoonlijk wat aan mijn werken hebben, maar die er ook naar streven, het nut, dat zij daaruit door getrouwe studie trekken, van hand tot hand, gelijk men zegt, door te geven. Laten wij, beste broeder, in deze weg voortgaan, en laat er onder ons een heilige gemeenschap aan Gods gaven gevonden worden, die nijd en afgunst vaarwel zegt, en de kerk bouwt. Eveneens verheugt het mij, dat mijn streven, de tweedracht te stillen, die ongelukkigerwijze al dadelijk bij de wedergeboorte van het Evangelie ontbrand is, uw goedkeuring wegdraagt. Heerste er overal maar eenzelfde gematigdheid! Maar wederom staan er even woelzieke als ongeleerde mannen op, die, door hun onbesuisdheid aangedreven, zonder enige reden weer een oorlog willen aanblazen. Het is dan ook onze plicht, dergelijke brandstichters rustig tegemoet te treden, opdat de brand geen grotere afmetingen zal gaan aannemen.

Met de rustige toestand in uw kerk wens ik u geluk, alhoewel het te betreuren is, dat de kerkelijke tucht, het wezenlijke om die rust te bestendigen, nog niet ingevoerd is. Een andere manier, om dit euvel te verbeteren, schijnt er niet te zijn, dan dat de predikanten, die hun taak ten opzichte van het Rijk van Christus ernstig opnemen, onder elkaar tot overeenstemming trachten te komen. Want dat u alléén, zonder met de anderen overleg te plegen, in dit opzicht iets probeert, daartoe zou ik niet durven adviseren. Hierbij komt nog, dat ik het nimmer aanbevelenswaardig geacht heb, het recht van de excommunicatie aan ieder predikant afzonderlijk over te laten. Want dat verwekt haat, en het is geen goed voorbeeld; licht ontaardt het in tirannie, en de apostelen hebben ons een ander gebruik overgeleverd. Dat u zich echter inspannen moet, uw collega's daartoe te brengen, is een zaak, die ik u niet alleen aanraad, maar waartoe ik u krachtig aanspoor.

Aan Brenz heb ik nog niet geschreven. Ik hoop, dat zich binnenkort een gunstiger gelegenheid zal voordoen, die ik dan niet zal laten voorbijgaan,

Het boekje over de noodzakelijkheid van de kerk-hervorming, waarnaar u mij vraagt, heet: "Deemoedige aansporing aan Keizer en Standen". U kunt het onder mijn kleinere geschriften vinden.

Vaarwel! voortreffelijke broeder. De Heere leide u door Zijn Geest; Hij ondersteune u door Zijn kracht, en zegene uw werk.

Genève, 27 Augustus 1553.

Uw Johannes Calvijn

Lyser was predikant in Nürtingen; hij had Calvijn, onder vele verontschuldigungen voor zijn vrijmoedigheid, een brief geschreven, waarin hij diens werken in verschillend opzicht hogelijk prijst. Ook had hij de reformator gevraagd naar de titel van een hem nog onbekend boekje (C.R. 1917).

¹¹⁴ C. R. 1999.

73. AAN VALÉRAND POULLAIN TE FRANKFORT¹¹⁵

Het verheugt mij, dat u na een lange, zware storm eindelijk in een veilige haven aangeland bent, waar u ten minste weer op adem kunt komen. Dat u daar ook een standplaats gevonden hebt, waardoor u zich nuttig kunt maken, en u aan de kleine kudde, die door uw ijverige arbeid verzameld is, wijden kunt, daarmee wens ik u niet alleen persoonlijk, maar ook de vele vrome broeders, die van uw arbeid de vruchten plukken, geluk. Het is een droevig en jammerlijk schouwspel, de gemeenten verstrooid te zien, als leden van een uiteengerukt lichaam. Maar waarom hierover geklaagd, wanneer deze verstrooiing er ons aan herinnert, dat de tijd nabij is, waarin de Heere Zijn kinderen, die thans op deze aarde nauwelijks een plaats voor hun verbanning kunnen vinden, verzamelen zal in de hemel? Intussen moeten onze gevluchte broeders, die naar lichaam en ziel vreemdelingen waren, zich reeds op hun laatste verhuizing voorbereiden. Verder moet u, opdat zij zich in hun tijdelijk toevluchtsoord rustig kunnen ophouden, hun een voorbeeld geven van bescheidenheid en gematigdheid. Daarin zal, naar ik hoop, uw collega, de heer Murellius, over wie goede lieden een voortreffelijk getuigenis afleggen, zowel wat zijn oprechtheid, als zijn aangenaam karakter betreft, u geen slecht helper zijn. Breng hem vele groeten van mij over. Mijn collega's laten u beiden groeten. Vaarwel! beste broeder. De Heere zij steeds met u; Hij leide u door Zijn Geest, en Hij zegene uw arbeid.

Genève, 27 Augustus 1554.

Uw Johannes Calvijn

Poullain was een edelman uit de omtrek van Rijssel. Waarschijnlijk heeft hij onder Cordier (zie brief 50) gestudeerd. Hij had een heftig karakter, waarom Calvijn hem een "twistzoeker" heeft genoemd (C. R. 908). Zonder wettige beroeping heeft hij enigen tijd de kerk van Straatsburg gediend. Zie *Doumergue*, T. II, p. 362. Later vertoefde Poullain in Engeland, vanwaar hij met een kleine gemeente Vlaamse wevers naar Frankfort trok.

Murellius was een Spaans refugie, die Poullain in zijn arbeid te Frankfort bijstond.

74. AAN EEN EDELMAN UIT DE PROVENCE¹¹⁶

Zeer geliefde heer en broeder ! Ik heb vernomen, hoe God u enige tijd geleden dubbel bedroefd heeft, ten eerste, door het kind, dat Hij u gegeven had, weer tot zich te nemen, en vervolgens, omdat enige broeders er ergernis aan namen, dat u het kind niet tijdig hebt laten dopen, alhoewel u daartoe de gelegenheid hebt gehad.

Nu wil ik u niet met een lang betoog troosten over het feit, dat God u beroofd heeft van een schat, waarvan u nog lang hoopte te genieten. Want ik geloof, dat u, ook zonder verdere vermaningen, zelf wel de middelen kunt vinden, die geschikt zijn, uw smart te verzachten. U hebt hierin reeds zulke vorderingen gemaakt, dat u, met vrede in uw gemoed, onze goede God kunt danken, Die u heeft doen ervaren, dat wij het best doen, ons aan Zijn goede wil te onderwerpen, vooral, daar Hij ons de genade en de eer bewezen heeft, ons in leven en in dood als de Zijnen te erkennen, wanneer wij voor Hem leven en sterven.

Wat het sterven van uw kind betreft, vóórdát het gedoopt was, het volgende. Inderdaad zouden alle

¹¹⁵ C. R. 2001.

¹¹⁶ C. R. 2007 – Bonnet I, p. 436.

goede broeders aanleiding hebben, zich hieraan te ergeren, wanneer nalatigheid of veronachtzaming er de oorzaak van was, want de doop is een te heilige zaak, dan dat men haar achterwege zou mogen laten. Daarom zijn niet alleen degenen, die hiermede geen rekening houden, maar ook zij, die haar uit eerezucht uitstellen, om er een grote feestelijkheid van te maken, te veroordelen, en inderdaad moet u dus de gelovigen een verklaring van uw bedoeling geven, ten einde de genomen ergernis weg te nemen. Hebben zij de ware toedracht van de zaak vernomen, dan kunnen zij, naar ik meen, tevreden zijn. Was het uw bedoeling geweest, gelijk één van hen, in die plaats te blijven wonen, dan zou u het kind, indien u het niet had laten dopen, tot belediging van God en uw naasten grootgebracht hebben. Niet, dat ik hen verontschuldigen wil, die hun kinderen ten doop brengen, om bezoedeld te worden met het paapse bijgeloof, maar men kan nu eenmaal het merktken van de christelijke religie niet veronachtzamen, zonder God te minachten. Uw bedoeling was echter een geheel andere, want juist, omdat u deze moeilijkheid zag aankomen, wilde u, vóór de bevalling van uw vrouw, u bij de christelijke kerk aansluiten, of ten minste, als dit niet meer mogelijk was, terstond na de bevalling met uw vrouw en het kind naar hier komen, om het overeenkomstig de instelling van God te laten dopen. Dit zou een zeer duidelijke verklaring geweest zijn, waaruit was komen vast te staan, dat u de doop niet hebt veracht, maar hem juist uit eerbied zuiver, en geheel in overeenstemming met de instelling van onze Heere Jezus bediend wilde zien. Daar de vertraging van de doop dus met uw geloofsbelijdenis in verband stond, behoeven goede lieden zich hieraan niet te ergeren. Want als de zaak overeenkomstig uw wens verlopen was, dan zou uw handelwijze evenmin te veroordelen geweest zijn, als uw vertrek uit die plaats. Ik geloof wel, dat er mensen zijn, die zich ergeren over iemand, die het land verlaat, waarin zij wonen, omdat zij zich door een dergelijk voorbeeld veroordeeld gevoelen. Wanneer zij echter onjuist handelen, dan is dit nog geen reden, anderen te dwingen, te handelen als zij, of hun verkeerd inzicht tot wet te promoveren. Onder hen, die het goede billijken, en met het kwade niet instemmen, houd ik het voor een uitgemaakte zaak, dat het, wanneer het een christen geoorloofd is, zich uit de vuiligheid van het pausdom terug te trekken, iemand ook geoorloofd is, een hem geboren kind mee te nemen, om het Gode rein aan te bieden, en het zonder enig bijgeloof te laten dopen; dit is zelfs zijn plicht! Nu heeft het God echter behaagd, u van deze vreugde te beroven. Hij weet waarom. In ieder geval heeft Hij in dit opzicht deemoedig willen maken, waarmede het feit op zichzelf niet te veroordelen is, aangezien uw bedoeling heilig en prijzenswaard was.

Indien iemand aanvoert, dat uw kind nu van de doop, die het teken van de zaligheid is, is beroofd, dan antwoord ik, dat het er voor God niet erger aan toe is, dan een kind, dat wél gedoopt is. Want hoewel de doop onze aanneming tot kind bezegelt, niettemin staan wij door de vrije genade van onze God en door Zijn belofte opgetekend op de rol van het boek des levens. Worden onze kinderen niet zalig, dan alleen, omdat er gezegd is: Ik ben de God van uw zaad? Zonder deze grond zouden zij zelfs niet gedoopt mogen worden! Indien hun zaligheid dus verzekerd is door de belofte, die op zichzelf als fundament sterk genoeg is, dan mag men niet aannemen, dat alle ongedoopte kinderen verloren gaan, want als men zó het zichtbare teken zou willen eren, dan zou men God een groot onrecht doen, en Hem onteren, daar wij op die manier inbreuk zouden maken op Zijn Waarheid, als ware onze zaligheid op Zijn belofte niet hecht genoeg gefundeerd. Daar er van uw kant dus geen sprake is van verachting van het sacrament, zo berokkent het aan de zaligheid van uw kind geen schade, dat het gestorven is, voordat u tijd en gelegenheid gevonden had, het te laten dopen. Er is dus geen enkele aanleiding tot ergernis bij mensen, die niet zonder oorzaak vertoornd willen worden. Dat kunt u, om hen gerust te stellen, tegenover alle gelovigen betuigen.

Hiermee wil ik eindigen. Ik beveel mij hartelijk bij u en uw beste vrouw aan; ook in uw beider gebed, gelijk ik van mijn kant onze goede God bid, dat Hij u onder Zijn heilige hoede houde; u sterke door Zijn Heilige Geest, en u in al wat goed is steeds meer doe gedijen.

6 September 1554.

Uw nederige broeder

Deze brief eist de volgende toelichting.

Tijdens de geboorte van het kind woonden de vader en de moeder in een Roomse streek, waar zij het liever niet wilden laten dopen. De ouders waren dan ook voornemens, het kind in een christelijke gemeente ten doop te houden. Door omstandigheden schijnen zij aan dit voornemen niet tijdig gevolg te hebben kunnen geven. Calvijn's oordeel is, dat het kind Rooms gedoopt had moeten worden, wanneer de ouders niet van plan geweest waren, naar elders te vertrekken.

75. AAN ENIGE VROUWEN IN FRANKRIJK¹¹⁷

Het doet mij, zeer geliefde zusters in de Heere, zeer veel leed, dat ik niet precies weet, wat ik u thans voor troost moet bieden. Want ik heb alle reden, te zwijgen, waarvan mij méér verwacht en gevraagd wordt, dan ik weet en beantwoorden kan.

Uit één van mijn geschriften hebt u kunnen zien, dat er geen vrede in uw gemoed kan zijn, wanneer u God niet recht dient. Veel erger is het echter, dat u vaststellen moet, dat elke mogelijkheid, om uit uw gevangenis te kunnen ontluchten, u zonder meer afgesneden is. Wat zal ik daarop zeggen ? Dat ik medelijden heb met uw lot en uw banden ? Maar wat is de bedoeling hiervan? Toch immers dit: dat ik de Heere voor u ootmoedig smeken wil, dat Hij u in uw wankelmoedigheid mag aanzien, gelijk wij steeds en wederkerig voor elkaar bidden moeten. Het feit echter, dat ik 't door mijn gebed voor u opneem, wil niet zeggen, dat ik het onrecht, u aangedaan, verkleinen wil. U zult niet verwachten, dat ik u vlei, want wanneer u verlangt, door mij te worden getroost, maar daarbij voegt, dat elke mogelijkheid, om op één of andere manier uit uw treurige toestand te worden verlost, u ontnomen is, dan weerhoudt u mij ten enenmale, nog te pogen, u verder van antwoord te dienen. Indien de grote nood, waarin u verkeert, u aanzette tot een oprecht en vurig gebed tot God, dan zou ik voor mij nog wel hoop hebben, dat God u een uitweg tonen zou. Want zoals wij op Hem hopen moeten, al schijnt al onze verwachting tevergeefs, zo moeten wij er ook naar streven, Zijn roeping te volgen, zelfs, waar er bijna geen mogelijkheid is, Hem trouw te blijven. U moet dit zó verstaan, dat wij, wanneer alles tegen ons schijnt te zijn, en alle wegen gesloten en versperd lijken, desniettemin alle moeilijkheden weten te overwinnen, en bij de overweging van een dergelijke zaak deze voordelen en redeneringen niet laten wegen. Indien het in mijn vermogen lag, u in enig opzicht te helpen, dan zou ik van mijn kant u deze dienst zeker bewijzen. Daar ik u echter niet anders dan op deze wijze bijstaan kan, zo moet u niet van mij verwachten, dat ik u van de eis van de Heere zou kunnen ontslaan. Willen uw harten getroost worden, dan is het veeleer uw plicht, elkaar te bemoedigen met wat u nu nog voor onmogelijk houdt. Bezint u er op, hoe groot het onrecht is, waardoor u tot op heden gevangen zit. Bent u hiervan eenmaal diep doordrongen, bidt dan de Heere, dat Hij u kracht geve tot de strijd, zelfs al moest u vechten ten bloede toe. Weest er verder sterk van doordrongen, dat er u niet een worsteling van één dag te wachten staat, wanneer de Heere u nog eens uit de boeien van Satan verlossen wil. Bedenkt slechts, dat alles niet anders kan volbracht worden, dan door het vervloekte juk, dat u nog drukt, van u te werpen, en wel zó, dat u gedurende heel uw verder leven in deze heilige en rechte standvastigheid volhardt. Want er zijn maar al te veel voorbeelden van vrouwen, die, waterbellen gelijk, door een kleinigheid weer van haar geloof afvielen. Zo geven ook zij, die luchtkastelen bouwen, bijster slechte raad. Hebt u eenmaal ernstig overdacht, dat het even zwaar als noodzakelijk is, een voorbeeld van volharding te geven in hetgeen, waartoe de Heere ons geroepen heeft, en dat wij eigenlijk tegen zo'n zware taak niet opgewassen zijn, dan mag deze overweging er u toe opwekken, u te stellen onder de bijstand en de bescherming van de Heere. Dan zult u ervaren, dat Hij even machtig is, om de Zijnen overvloedig de

¹¹⁷ C. R. 4173.

gaven van Zijn genade te schenken, als om u de eerste-lingen van Zijn goedheid te verlenen.

De Heere zij met u; Hij sterke u in uw zwakheden, die Hem niet verborgen zijn; Hij vermeerdere in u de gaven van Zijn Geest; Hij schenke u rijkelijk moed en kracht tot hetgeen u reeds als Zijn wil hebt leren kennen, en Hij regere en bescherm u met Zijn krachtige arm zó, dat u aan de muilen van de wolven, die op u loeren, ongedeerd zult kunnen ontsnappen.

Genève, 1554.

Het is niet bekend, aan wie deze brief gezonden is. Ook de datum is niet te bepalen.

76. AAN RENÉE VAN FERRARA¹¹⁸

Mevrouw!

Daar ik, sedert het God behaagd heeft, uw geloof te beproeven slechts bij algemeen gerucht mededelingen over u gekregen heb, weet ik werkelijk niet, wat ik u schrijven moet. Toch wilde ik de gelegenheid die mij door brenger van deze geboden werd, niet laten voorbijgaan. Het heeft mij veel leed gedaan, dat er onlangs iemand op de doorreis deze stad heeft aangedaan, zonder mij gesproken te hebben, want ik had hem veilig een brief voor u kunnen meegeven. Sedert de droeve omstandigheden, waarin u geraakt bent, wist ik namelijk niet, tot wie ik mij in vertrouwen wenden kon, en hoewel ik, zonder goed op de hoogte te zijn van de afloop van uw bezoeking, niet zo zeker schrijven kon, als ik gewild had, zo speet het mij toch zeer, u in het geheel niets te kunnen doen toekomen.

Hoewel ik op het ogenblik nog niet precies weet, hoe het met u staat, wil ik u alleen zeggen, dat ik aanneem, dat u welhaast van de rechte weg afgeweken bent, om van de wereld in het gevele te komen. Want het is een slecht teken, dat zij, die u zo scherp bestreden hebben, om u van de dienst van God te vervreemden, u thans met vrede laten. Daarover heeft de duivel werkelijk zulk een juichkreet aangeheven, dat wij wel zuchten moeten, en het hoofd laten hangen, zonder er verder iets aan te kunnen doen. Overigens, Mevrouw, daar onze goede God steeds bereid is, ons weer in genade aan te nemen, en ons, wanneer wij gevallen zijn, toch weer de hand wil reiken, opdat onze val niet dodelijk worde, zo bid ik u, weder moed te vatten. Al heeft de vijand één keer, ten gevolge van uw zwakheid, enigszins de overhand op u gekregen, dan wil dit nog niet zeggen, dat hij nu ook absoluut heeft overwonnen; maar hij zal bemerken, dat zij, die door God worden opgericht, dubbel sterk zijn, om in alle strijd stand te kunnen houden. Wanneer u goed overweegt, Mevrouw, dat God de Zijnen wel deemoedig maakt, maar hen niet voor altijd beschaamt, dan zal dit u weer hoop geven op Hem, zodat u in de toekomst weer des te ijveriger zult worden. Ik weet heel goed, dat dezelfde aanvallen, die u thans hebben doen afwijken, ook daarna weer terstond op u zullen gericht worden. Maar ik bid u, te bedenken, hoeveel u Hem schuldig bent, Die u zo duur gekocht heeft, en Die u dagelijks uitnodigt tot Zijn erfenis in de hemel. Hij is geen Meester, in Wiens dienst men iets sparen mag, vooral, wanneer wij op het einde letten van alles, wat wij om Zijns Naams wil aan smaad en droefenis mogelijk nog zullen moeten lijden. Roept Hem dus aan, en verlaat u er op, dat Hij sterk genoeg is, onze zwakheden te hulp te komen, en denkt aan de schone beloften, die ons gegeven zijn, om ons op te heffen tot de hoop op de hemelse heerlijkheid. Reeds de voorsmaak daarvan, doet ons de wereld vergeten, en haar met voeten treden. Om u te tonen, dat het verlangen, God te verheerlijken, bij u nog toegenomen, en geenszins gestorven is, moet u er, Mevrouw, in de Naam van God, om denken, niet alleen voor u persoonlijk een getuigenis af te leggen, maar ook uw huis zó te besturen, dat de mond van alle kwaadsprekers gesnoerd wordt. Ik denk, dat u niet vergeten bent, wat ik u vroeger tot mijn diep leedwezen reeds daarover heb moeten zeggen, maar ik moest dat

¹¹⁸ C. R. 2105 – Bonnet II, p. 4.

doen, ter wille van de eer, die ik u toedraag, en de zorg, die ik voor uw zieleheil koester. Ook wil ik u meedelen, dat ik nooit iemand opdracht gegeven heb, over deze zaak met u een woord te spreken. Ja, wat meer is, ik heb mijzelf wel in acht genomen, ook maar een weinig te laten merken, dat ik aan de vele berichten, die ik moest vernemen, geloof schonk. Opdat de man, die u zonder aanleiding heeft verontrust, niet met het stoken van vuur doorga, laat ik u hierbij weten, dat ik mij veel moeite gegeven heb, zijn dwaasheid te matigen, maar ik heb mijn doel niet kunnen bereiken. Integendeel. Hij werd boos op mij, omdat ik getracht had, hem een vermaning toe te dienen. Hij is een Italiaan, en heet Marco. Overigens, Mevrouw, verzoek ik u, er zorgvuldig voor te waken, hoe dan ook, dat aan dergelijke laster alle grond ontnomen wordt.

Na mij, Mevrouw, onderdanig in uw welwillendheid te hebben aanbevolen, smee ik onze goede God, dat Hij u in Zijn hoede neme; u Zijn sterke arm reike; de gaven van Zijn Geest in u vermeerdere, en die in dienst stelle van Zijn Koninkrijk.

2 Februari 1555.

Uw zeer onderdanige dienaar
Charles d'Espeville

Renée van Ferrara was een zuster van Frans I, Koning van Frankrijk. Reeds in haar jeugd was zij door Lefèvre d'Etaples voor het Evangelie gewonnen. Aan haar hof vonden vele gereformeerden bescherming. Calvin werd door haar uitgenodigd. Later werd zij om haar geloof gevangen gezet, doch bezweek voor de dreigementen van Roomse zijde, en zwoer het Evangelisch geloof af, Na 1560 keerde zij tot de Reformatorische beginselen terug. Zie over haar *Doumergue*, T. II, p, 35-84. Zie voor Calvin's ondertekening brief 46.

77. AAN CHR. PIPERIN TE BUREN¹¹⁹

Als ik verneem, hoe vreselijk ik overal belasterd word, beste Piperin, dan ben ik niet zó van ijzer, of zulks krenkt mij smartelijk. Het is mij echter een grote troost, dat u en andere dienaren van Christus en vrome mannen, die God dienen, met het onrecht, dat mij aangedaan wordt, meevoelt. Niettemin zou ik, indien dit mogelijk was, alle smadelijke bejegeningen, waarmee ik overladen word, liever alleen in alle stilte verkroppen, opdat niet nog bovendien een deel van de last mijn broeders zal treffen. Dit is één van de redenen, waarom ik dergelijke laster, die ik overigens zonder enige moeite volkomen zou kunnen ontzenuwen, en waarvan ik mij ook wel gaarne zou willen verlossen, stilzwijgend voorbijga. Waarom zou ik rechtschapen lieden lastig vallen met een poging, om mijn persoon van blaam te zuiveren? Als dringender noodzaak er mij toe noopte, dan zou ik, na mijn verontschuldiging daarvoor te hebben aangeboden, mij verdedigen. Maar de smadelijke verwijten, waarmede snode lieden mij verdacht maken, zijn te ijdel en te onbetekenend, dan dat zij een ernstige weerlegging zouden behoeven. Bovendien zouden de aanstichters van de smaad mij van eerezucht kunnen betichten, wanneer ik er al te angstvallig op bedacht was, mijn goede naam te beschermen.

Het door u gemelde gerucht over de reusachtige som geld is een typisch voorbeeld van de laster, die men mij aanwrijft. Iedereen weet, hoe sober ik thuis leef. Men ziet, dat ik voor prachtige kleding geen uitgaven doe. Het is algemeen bekend, dat mijn beste broeder niet zeer rijk is, en dat hetgeen hij heeft niet van mij afkomstig is. Waar zou die schat dan begraven liggen? Men beschuldigt mij, dat ik de armen bestolen heb. Zelfs de grootste snoodaards zullen moeten erkennen; dat dit ten enenmale uit de lucht gegrepen is. Wanneer vrome mensen iets voor de armen geven, dan raak ik daarvan geen penning aan.

¹¹⁹ C. R. 2326.

Ongeveer acht jaar geleden stierf er bij mij een edelman, die mij, zonder dat zulks beschreven stond, een som van meer dan 2.000 kronen toevertrouwd had. Toen ik bemerkte, dat hij in doodsgevaar verkeerde, weigerde ik, zulk een last op mij te nemen, al wilde hij, dat het bedrag te mijner beschikking zou blijven. Ook droeg ik er zorg voor, dat hij 800 kronen naar Straatsburg liet sturen, ter ondersteuning van de noodlijdende ballingen. En op mijn aansporen koos hij acht alleszins betrouwbare mannen, om het overige te verdelen. Toen hij ook mij wat wilde vermaken, wat anderen niet versmaad zouden hebben, wees ik dit af.

Ik begrijp echter wel, wat mijn tegenstanders bezielt. Aangezien zij mij naar hun eigen karakter beoordelen, twijfelen zij er niet aan, of ik schraap het geld van alle kanten bij elkaar, waartoe ik zo'n gunstige gelegenheid heb. Maar indien ik tijdens mijn leven de naam, mij te hebben verrijkt, niet kan ontgaan, dan zal ten slotte mijn dood mij van deze smet verlossen. Overigens zou er aan het schrijven geen eind komen, wanneer ik er aan dacht, een verdedigingsgeschrift samen te stellen. Als er bij u veel beweerd wordt, weet dan, dat dit nauwelijks het honderdste deel is van hetgeen, waarmee men mij hier voortdurend lastig valt. Er blijft dus niets anders over, dan dat ik, bereid, rekenschap af te leggen, desniettegenstaande mijn wangen toekeer, tot het ontvangen van slagen. Laten wij, beste Christoffel, door goed en kwaad gerucht heen, voortgaan, en ons niet laten terneer drukken door het boosaardigste gepraat van de mensen. Wanneer u begrijpt, uit welke bron dat komt, dan zult u mij dadelijk toegeven, dat men alleen door geduld overwinnen moet. Want niemand zou het in de zin komen, een woord te zeggen, wanneer niet het uitvaagsel van de mensen wist, dat het daarmede de voornaamsten een dienst bewijst, en dat kwaadsprekerij niet onbeloond blijft. Leugens verdwijnen echter plotseling, als ze maar geen voedsel krijgen van de zijde dergenen, tegen wie ze uitgedacht zijn.

Ik moet de brief afbreken, en maak er dus een eind aan.

Vaarwel! beste, zeer geliefde broeder. De Heere zij steeds met u; Hij leide u door Zijn Geest, en zegene uw werk.

Genève, 18 October 1555.

Uw Johannes Calvijn

Piperin, die predikant was te Büren, had Calvijn meegedeeld, dat hij belast werd van het volgende. De koningin van Navarre zou 4.000 kronen gegeven hebben, om onder de armen uit te delen. Calvijn echter zou dit bedrag te eigen bate aangewend hebben, en het op rente hebben uitgezet. Bovendien zou er door hem aan dezelfde koningin nog een som van 3.000 kronen gevraagd zijn. Piperin schreef Calvijn hierover, om hem in staat te stellen, deze laster te weerleggen (C. R. 2323-2294bis). Zie *Doumergue*, T. III, p. 479.

De edelman, over wie in deze brief sprake is, is David Busanton, ook wel De Haynault genoemd. Hij was een Vlaams refugie, en is op 25 Juni 1545 gestorven. Over diens einde schreef Calvijn aan Viret: "Kort daarop heeft hij zijn ziel in Christus' handen gesteld, en wel met een zeldzame en bewonderenswaardige standvastigheid van het geloof". (C. R. 656). In zijn testament had Busanton grote sommen nagelaten voor de armen, de oorsprong van hetgeen men de "Bourse française" noemde. Zie *Doumergue*, T. III, p. 485.

78. AAN RICHARD VAUVILLE TE FRANKFORT¹²⁰

Welk een bittere en smartelijke wond de dood van uw lieve vrouw u moet hebben toegebracht, kan ik uit eigen ervaring beseffen. Want ik herinner mij nog, hoe moeilijk het mij zeven jaar geleden viel, een gelijke smart te boven te komen. Daar u zeer wel weet, wat het beste middel is, om een

¹²⁰ C. R. 2349.

mateloos leed te verzachten, zo blijft mij alleen maar over, u aan het gebruik van dat middel te herinneren. Onder andere kan dit u niet weinig troosten, wat echter voor het vlees een aanleiding is tot heviger smart, dat u met zulk een echtgenoot leven mocht, tot wie u gaarne terugkeert, om u weer met haar te verenigen, als u van deze aarde zult moeten scheiden. Ook heeft uw levensgezellin u een voorbeeld van vroom sterven getoond. Wanneer ik iemand opbeuren moest, dan liet ik hem bedenken, wat hij Zijn Schepper schuldig is; want wij randen God in Zijn recht aan, wat ons niet toekomt, wanneer wij niet overeenkomstig Zijn wil leven en sterven. U echter behoort tevens te overwegen, welke plichten u nog in Gods Kerk te vervullen hebt. De voornaamste grond van onze troost ligt echter dáárin, dat door Gods wonderlijke voorzienigheid uitloopt op ons welzijn, wat wij eerst voor tegenspoed aanzagen, en dat wij op aarde alleen maar van elkaar gescheiden worden, opdat wij eens in Zijn hemelrijk weer tezamen zullen komen. Deze overweging zal u in uw vroomheid rust geven.

Daar ik hoor, dat de heftige strijd in uw kerk zo ongeveer bedaard is, zo moet u er naar streven, dat er geen heimelijke vijandschap in de gemoederen achterblijft. Ik weet wel, dat dit niet in een ogenblik te bereiken is. Maar span u in, de verbitterde gemoederen langzamerhand weer milder te stemmen, totdat alle ergernis volkomen zal zijn verdwenen.

Vaarwel! beste en zeer geliefde broeder. De Heere lenige de droefheid van uw weduwnaarschap door de genade van Zijn Geest; Hij leide u door Zijn Geest, en zegene uw werk.

Richard Vauville was predikant te Frankfurt, doch stierf in November 1555, zodat hij zijn vrouw spoedig gevolgd is. Bij de datering van deze brief doet zich een moeilijkheid voor. Volgens Beza zou hij geschreven zijn in 1556, wat wellicht niet juist is, omdat Calvijn de dood van Vauville waarschijnlijk nog in December 1555 vernomen heeft. (C. R. 2352). In ieder geval zal deze brief nog wel dateren van 1555.

79. AAN ANDREAS TRICECZ IN KRAKOW¹²¹

U verwondert zich er wellicht over, zeer beroemde heer, hoe ik er toe kom, u te schrijven, alvorens op één of andere wijze in de kring van uw vrienden opgenomen te zijn. Het ongewone hierin, dat mijzelf ook wel tegen de borst stuit, is een gevolg van de sterke aandrang, die de voortreffelijke Franciscus Lismaninus op mij uitgeoefend heeft. Hij wilde namelijk, dat ik met u vriendschappelijke relaties zou aanknopen, alsof ik reeds lang een goede bekende van u was.

Toen hij mij namelijk sprak over uw buitengewoon scherpzinnige geest en voortreffelijke geleerdheid, voegde hij er aan toe, dat velen zich met een dringend verzoek en een vurige wens tot u richten, inzake een heerlijk en buitengewoon prijzenswaardig werk, te weten, de vertaling van de Heilige Schrift in het Pools. Door bescheiden te weigeren, zo vertelde hij verder, hebt u deze aangelegenheid echter op de lange baan geschoven. Verder zei hij, dat uw talmen door bijna alle goedgezinden en geleerden ten zeerste betreurd wordt. Al maakt de moeilijkheid van de taak u terecht weifelend en angstig, u hebt, naar ik meen, bij de grote noodtoestand, die u voor u ziet, toch geen voldoende reden, u aan de wens van uw volk langer te onttrekken, noch u, door een talmen uit bescheidenheid, te verontschuldigen. U kent de oude spreuk: *“Het schone gaat met moeilijkheden gepaard”*. Deze uitspraak wil niet alleen de lichtvaardigheid beteugelen van hen, die iets wagen, dat

¹²¹ C. R. 2372.

boven hun krachten gaat, maar ook wil zij vreesachtigen, die door beschroomdheid in hun werken verhinderd en belemmerd worden, van hun besluiteloosheid genezen. De geweldigheid van het werk schrikt u af. Bent u nu ook zó ver, dat u, door geen vertrouwen te hebben in uzelf, hulp afsmeekt van de hemel, dan dient uw vrees geprezen te worden. Toch moet u er wel om denken, dat u uw volk geen dienst mag weigeren, die het terecht van u vragen mag. Indien velen met u over het vermogen beschikken, het werk te kunnen ondernemen, dan zou u een redelijk klinkend voorwendsel hebben, hen bij uw werk te hulp te roepen. Nu u echter door een bijzondere gave van anderen onderscheiden bent, moet u bedenken, dat u alléén door Goddelijke beschikking verkoren bent, om die zware taak op uw schouders te nemen. Pas er dus voor op, dat u niet het juk, dat God u opgelegd heeft, van u afschudt, door de taak niet te aanvaarden, die Hij u opgedragen heeft.

Al meende ik met u over deze aangelegenheid in het bijzonder te moeten handelen, zo wil ik u eveneens vrijmoedig aansporen, Christus in alles te dienen, in de hoop, dat uw vriendelijkheid mij dit wel zal willen veroorloven. U ziet in de huidige omstandigheden beter dan ik, hoe ijverig de goddelozen bezig zijn, hun tirannie te blijven uitoefenen. Wij zouden ons wel moeten schamen over onze lafheid, als een zo hardnekkig gevoerde strijd ons niet prikkelde tot vrome wedijver, om met niet minder inspanning te strijden voor de verdediging van de eer van God, het herstel van Zijn zuivere eredienst, en de bevestiging van Christus' Rijk. Maar wellicht is mijn spreken tot u in dit opzicht geheel overbodig. Toch vrees ik niet, dat mijn woorden van aansporing, als u van uzelf niet vurig genoeg bent, u zullen verdrieten. Want zelfs, indien wij vurig zijn, dan nog zijn wij niet altijd zó vurig, als wij behoorden te zijn, zodat er geen aanleiding is tot hoogmoed. En hoe sneller iemand loopt, des te meer is hij zich van zijn zwakheid bewust, en des te liever laat hij zich aansporen.

Vaarwel! voortreffelijke en van harte hooggeachte heer. De Heere make u van dag tot dag rijker door de gaven van Zijn Geest; Hij schrage u door Zijn kracht, en houde u in Zijn hoede.

Genève.

Andreas Tricecz was een geleerd Pools edelman, die in de oude talen zeer bedreven was. Hij beschikte in Krakow over een uitgebreide bibliotheek. De door Calvijn tot hem gerichte uitnodiging schijnt hij niet aanvaard te hebben.

Lismaninus was een Italiaans monnik, en biechtvader van de koningin van Polen, Bona Sforze, vrouw van koning Sigusmond I. In 1548 volgde Sigusmond II Auguste zijn vader op. Deze las met Lismaninus Calvijn's Institutie. Hij was de zaak van de Reformatie niet ongenegen, en Calvijn droeg hem zijn commentaar op de brief aan de Hebreëen op (C. R. 1195). Toen Lismaninus door de koning naar verschillende landen gezonden werd, om exemplaren van de Institutie te kopen, kwam deze ook te Genève, waar hij op aanraden van Calvijn in het huwelijk trad. Om deze reden mocht L. aanvankelijk niet in Polen terugkeren, doch later werd hem dit echter toegestaan, en in de zomer van 1556 kwam hij weer in zijn land aan, voorzien van een tiental brieven van Calvijn voor verschillende vooraanstaande mannen, aan welk getal Bullinger, Sturm, Farel e.a. er nog zestien hadden bijgevoegd. Zie *Doumergue*, T. VII, p. 482-487.

80. AAN DE HEER DE SÉCHELLES TE FRANKFORT¹²²

Zeer geliefde broeder! Terwijl ik u in de Naam van God groet, dank ik u met heel mijn hart voor het geschenk, dat u mij de laatste September zond. Ik zou wel gaarne in de gelegenheid zijn, het u te vergelden, en hoop, dat God de mogelijkheid daartoe nog eens schenkt. Wel weet ik, dat uw voornaamste oogmerk slechts was, mij een blijk te geven van de genegenheid, die u mij toedraagt, opdat ik van mijn kant aanleiding zou hebben, u van de mijne te doen blijken, waarin ik niet zal tekort schieten. Daar u echter weet, dat voor christenen vriendschap niet in het vleien van elkaar mag bestaan, maar daarin, dat men elkaar, voor zover nodig, vermaant, zo kan ik u op het ogenblik geen beter bewijs van mijn oprechte genegenheid jegens u geven, dan door u te vermanen in een zaak, die u wellicht niet te berispen acht, totdat u er opmerkzaam op gemaakt wordt.

Ik twijfel er niet aan, of de geschillen, die u reeds vroeger met Mag. Valérand, uw predikant, hebt gehad, vonden hun oorzaak in uw oprechte ijver, en wellicht hebt u zich van hem vervreemd, omdat u enkele gebreken in hem zult hebben opgemerkt.

U moet er evenwel op letten, dat deze ijver u niet brengt tot een overdreven gestrengheid, want steeds moeten wij ons houden aan déze regel, dat wij, al is het ook al zuchtende, verdragen, wat wij niet verbeteren kunnen, bovenal, wanneer het gaat om de vrede van de Kerk in het algemeen. Aan de andere kant zie ik, dat verscheidenen zich geprikkeld gevoelden, en, om hun hart te luchten, het ambt niet hebben willen erkennen van de man, die door zijn arbeid de gemeente van Frankfort heeft gesticht, welke manier van doen ik niet redelijk en gegrond vind. Wie onder u er mij van beschuldigt, uw groep onrecht te hebben aangedaan, beledigt, door zo te spreken, veeleer God dan mij, omdat zo iemand wel wat al te lichtvaardig de gronden verwerpt, die ik in mijn brief heb aangevoerd.

Intussen is er de strijd over de verkiezing van de ouderlingen en de diaken nog bij gekomen, welke veel noodlottige gevolgen met zich gebracht heeft. Naar ik verneem, hebt u met nog enkele anderen bezwaar gemaakt tegen de geldigheid van deze verkiezing, hoewel de overgrote meerderheid van de gemeente er haar instemming mede betuigd heeft. Hiermee hebt u, naar het mij voorkomt, de juiste maat over-schreden. Want hoewel u er veel tegen weet aan te voeren, moet men er toch steeds op terugkomen, dat wij bij een dergelijke ambtsverkiezing het verdragen moeten, wanneer de zaken niet overeenkomstig onze eigen wil verlopen. Ook moeten wij de eenheid van het geheel hoog achten, dat ieder van eigen oordeel afziet, om zich te voegen naar hetgeen de gemeente als geheel besloten heeft.

Daarom bid en vermaan ik u, in de Naam van God, dat u zich in dit opzicht niet verlaat op eigen gevoelens, maar terugkomt op de woorden, die eventueel aan beide zijden in twist zouden gesproken zijn. Erkent Mag. Valérand vredelevend als uw predikant, en evenzo de ouderlingen, elk naar hun rang en stand. Verhindert hun niet, hun ambt uit te oefenen, maar ondersteunt hen daarin, zoveel in uw vermogen is. Ik bedoel hiermee niet, dat u, door uw gevoelens te verbergen, het kwaad voedsel geven moet, want ik wil u geenszins de vrijheid ontnemen, iemand de fouten, die u opmerkt, onder het oog te brengen, wie het ook is. Maar doet ook dáárin uw christenplicht, en verdraagt, wat toch niet overeenkomstig uw verlangen verbeterd kan worden, zonder dat er onrust, ja zelfs verwarring in de hele gemeente ontstaat.

Ik heb u dit persoonlijk willen schrijven, in de hoop, dat u mijn waarschuwing en raad vriendelijk zult willen opnemen. Ik bid u, mij niet teleur te stellen in mijn verwachtingen. Hiermee wil ik besluiten, en ik beveel u aan in de hoede van onze goede God. Ook smee ik Hem, dat Hij u steeds door Zijn Heilige Geest leide; u door Zijn kracht ondersteune, en in u al Zijn genadegaven verweerdere.

¹²² C. R. 2399 – Bonnet II, p. 584.

De Séchelles was een Frans refugie in Frankfort, één van de voornaamste tegenstanders van de plaatselijke predikant Valérand Poullain. Naar de mening van De Séchelles mocht Poullain niet als wettig predikant erkend worden, omdat hij eigenlijk nooit beroepen was, en dus alleen door usurpatie zijn ambt bekleedde. Calvijn had reeds een schrijven gezonden aan de gemeente, waarin hij haar vermaande, zich in deze toestand te schikken, omdat het kerkelijk leven te Frankfort nog niet zó was georganiseerd, dat er al van een geordende organisatie kon worden gesproken. (C. R. 2363, abuisievelijk staat er 2263 aangegeven). Ook maakten velen in de gemeente bezwaar tegen het feit, dat van elders overgekomen ambtsdragers ook te Frankfort terstond als zodanig verkozen werden. Kortom, het kerkelijk leven te Frankfort werd door eindeloze en heftige twisten verscheurd. In September 1556 is Calvijn zelf gekomen, om te trachten de onenigheden bij te leggen. Zie inzake Calvijn's oordeel over Poullain de aantekeningen op brief 73. Voor de moeilijkheden te Frankfort: A.A. van Schelven, a.w., blz. 220 vv.

De datum van deze brief is niet precies te bepalen. Waarschijnlijk is hij geschreven in de eerste maand (en) van 1556.

81. AAN IMM. TREMELLIUS TE HORNBAACH¹²³

Mijn groet ! Aangezien onze Antoine mij de brief, dien hij van u ontvangen had, en waarvan het door ons te nemen besluit afhing, een maand over tijd deed toekomen, wilde ik, toen het toch al te laat was, maar geen tijd meer verspillen met het geven van een antwoord, want ik dacht, dat u niet meer vrij zou zijn, wanneer mijn brief u zou bereikt hebben. Hotman had namelijk geschreven over een pas gesticht gymnasium, en hoewel hij u in dat verband niet met name noemde, zo lag voor mij, daar ik van andere zijde vernomen had, dat men voor de kinderen van de doorluchtigste Hertog in uw plaats een andere leraar zocht, de conclusie voor de hand, om te onderstellen, dat men u een andere taak opgedragen had, en dat u thans gewoon leraar was aan de nieuwe school.

Als ik u betreffende de onzekere aangelegenheid, die nu weliswaar vast staat, hoop had durven geven, wellicht had de voorslag u aangestaan. Ik kon destijds echter nog niets toezeggen, zonder voorbarig te zijn. Nu betreur ik het, en heb er spijt van, dat ik maar niet, vrijmoedig weg, wat verder gegaan ben. Want eindelijk heb ik van de Raad verlof gekregen, hoogleraren voor de drie talen te beroepen, wel niet tegen zulke prachtige salarissen als in Duitsland, maar dan toch wel van die aard, dat mijn collega's zich bescheiden kunnen onderhouden. Hierbij zouden nog de toelagen gekomen zijn, waarover ik reeds met u gehandeld heb. Op deze wijze zouden uw inkomsten wel voldoende geweest zijn voor een bescheiden levenswijze. Het smartelijk gevoel, u te moeten missen, verhindert mij echter niet, u recht hartelijk te feliciteren met de positie, die u zich in Hornbach verworven hebt. Indien het u vrij stond, alsnog tot ons te komen, dan zou uw arbeid hier voor de Kerk veel rijker vrucht kunnen opleveren. Bij zo onzekere en bijna hopeloze omstandigheden waag ik het evenwel niet, u een dergelijk verzoek te doen.

Vaarwel! zeer voortreffelijk man en van harte vereerde broeder. De vrienden wensen u veel goeds. De Heere behoede, leide en zegene u en uw vrouw bij voortduur. Daar uw opvolger ook een vriend van ons is, moet u hem van mij groeten.

Genève, 29 Augustus 1558.

Tremellius was een bekeerde jood en afkomstig uit Ferrara. Hij is professor geweest in het Hebreuws te Cambridge, in welke taal hij zeer bekwaam was. Daarna was hij o.a. huisleraar bij de Hertog Wolfgang von Zweibrücken. Toen Calvijn deze brief aan hem schreef, was hij rector van het gymnasium te Hornbach.

¹²³ C. R. 2944.

Antoine Chevallier was Tremellius' schoonzoon.

De academie te Genève, die tot stand gekomen is uit diverse uiteraard zeer belangrijke schenkingen, is plechtig door Calvijn ingewijd op 5 Juni 1559. Zie *Doumergue*, T. VII, p. 130 etc.

82. AAN GASPARD DE COLIGNY TE FORT DE L'ECLUSE¹²⁴

Hoogheid! Ik hoop, dat u het mij, wanneer u deze brief gelezen hebt, die een getuigenis bedoelt te zijn van de bezorgdheid, die ik omtrent uw zieleheil koester, het mij niet euvel duiden zult, dat ik u geschreven heb. Ik zou hiermee niet zo lang gewacht hebben, wanneer zich vroeger reeds een gelegenheid als nu voorgedaan had. Ik wil mij niet in de brede verontschuldigen, daar ik er van overtuigd ben, dat de eerbied, die u mijn Meester toedraagt, u zal doen billijken, hetgeen Hij u doet toekomen, en in Zijn Naam laat voorhouden. Ook wil ik geen lange vermaningen houden, om u in uw geduld te sterken, daar ik geloof, en ook vernomen heb, dat onze goede God u door de kracht van Zijn Geest zó versterkt heeft, dat ik veeleer aanleiding heb, Hem te prijzen, dan u. nog verder aan te sporen. Inderdaad moet vooral dáárin de ware heldenmoed zich openbaren, dat men al zijn hartstochten overwint, niet alleen, om er heer en meester over te worden, maar ook, om God een werkelijk offer van gehoorzaamheid te brengen. Want het is niet voldoende, zich dapper te betonen, en in tegenspoed niet te wankelen of moedeloos te worden, wanneer wij niet bereid zijn, ons in alles aan de goede wil van God te onderwerpen. Daar de Heere u reeds een dergelijke standvastigheid geschonken heeft, is het, naar men zegt, niet nodig, u daartoe op te wekken. Alleen verzoek ik u, er bovendien wel aan te denken, dat God u, door u deze droefenis te bezorgen, als het ware afzonderlijk heeft willen nemen, om u des te beter naar Hem te doen luisteren. Want u weet wel, hoogheid, hoe moeilijk het is, God het oor te lenen, wanneer men verkeert te midden van de eer, de rijkdom en de gunst van de wereld, waardoor wij namelijk onnadenkend en bijna bedwelmend worden, tenzij de Heere een dergelijk middel als nu bij u aanwendt, om de Zijnen weer tot Zich te trekken. Niet, dat waardigheid, hoge ambten en aardse goederen onverenigbaar zouden zijn met de vreze Gods, want naarmate een mens een hogere positie inneemt, naar die mate geeft God hem de gelegenheid, Hem te naderen, en des te meer wordt hij opgewekt, Hem te eren en te dienen! Ik denk echter, dat ook u wel ervaren zult hebben, dat zij, die in de wereld de voornaamste plaatsen innemen, daarmee zó ingenomen, en daardoor zó bevangen zijn, dat het hun grote moeite kost, zich tijd te gunnen, om zich welbewust aan hun voornaamste taak te wijden, die daarin bestaat, God hulde te betuigen; zich geheel aan Hem over te geven, en te haken naar het eeuwige leven. Daarom, hoogheid, bid ik u, daar God u de gelegenheid gegeven heeft, in Zijn school onderricht te ontvangen, als wilde Hij u persoonlijk iets in het oor fluisteren, daarop nauwlettend acht te geven, opdat u meer dan ooit smaken zult, hoeveel Zijn leer waard is, en hoe dierbaar en lief zij ons moet zijn. Weest naarstig in het lezen van Gods Woord, opdat u daaruit onderwijs ontvange, en gefundeerd worde in het levend geloof, ten einde gedurende uw verdere leven vast te staan in de strijd tegen allerlei verzoeking.

U weet, hoe verdorven de wereld allerwegen is. Des te meer moeten de kinderen van God zich zorgvuldig er voor hoeden, zich niet met haar te vermengen, om ook niet bezoedeld te worden. Een feit is, dat men tegenwoordig liever alles toestaat, dan God zuiver te dienen, zodat u uw plicht jegens Hem slechts vervullen kunt, door u voor te bereiden op veel tranen, of ten minste bereid te zijn, veel gemurmureer en bedreigingen te verdragen. Toch moet u de mogelijkheid, om God te eren, die u nog hebt, als zó'n groot voorrecht beschouwen, dat al het overige van ondergeschikt belang is. Zijn genade is het waard, verre gesteld te worden boven alle gunst van schepselen. Het is voor ons een groot voordeel, dat Hij ons beloofd heeft, onze zwakheden mede te hulp te komen, gelijk het ons

¹²⁴ C. R. 2950 – Bonnet II, p. 230.

beste wapen is, tot Hem in alles onze toevlucht te nemen, en Hem te bidden, dat Hij onze kracht zij. Overigens, hoogheid, daar de eer van God, en hetgeen behoort tot Zijn Rijk, bij ons steeds boven alles behoort te gaan, zo moet u uw vertrouwen stellen op de belofte van onzen Heere Jezus Christus, Die gezegd heeft, dat al het overige ons zal toegeworpen worden¹²⁵. Twijfelt er dus niet aan, of u, wanneer u zich in dienst stelt van God, wel in elk opzicht Zijn zegen ervaren zult. Ook zal Hij u door Zijn daden tonen, hoe Hij voor Zijn kinderen zorgt, en hun geeft, wat zij behoeven, ook in dit vergankelijke leven. En omgekeerd: er is geen waar geluk, zonder Zijn genade. En wanneer degenen, die verre van Hem staan, menen alles gewonnen te hebben, dan verkeert hun “voorspoed” tenslotte toch in rampspoed. Daar ons menselijk verstand deze dingen niet gemakkelijk verstaat, is het nodig, dat u zich oefent in het lezen van de Heilige Schrift, en ik geloof stellig, dat u dit reeds doet, en vastbesloten zijt, daarmee voort te gaan.

En hiermee, hoogheid, beveel ik mij onderdanig in uw genade aan, en ik smEEK onze goede God, dat Hij u onder Zijn heilige hoede houde; u leide door Zijn Geest; u sterke in alle kracht, en u spoedig de vrijheid hergeve, opdat wij aanleiding mogen hebben, Hem daarvoor te danken.

4 September 1558.

Admiraal De Coligny was bij de val van St Quentin (27 Aug. 1557) gevangen genomen. Tijdens deze gevangenschap, die duurde tot 1559, werd hij ziek, en kwam hij tot het Evangelisch geloof. Toen Calvijn van deze dingen vernam, haastte hij zich, de admiraal een woord van troost en bemoediging te zenden.

83. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL¹²⁶

Mijn groet! Daar ik u reeds persoonlijk gezegd heb, dat ik met uw huwelijk of verloving niet komen zal, aangezien mij dit niet mogelijk is, en mij ook niet dienstig schijnt, zo vraag ik mij verwonderd af, wat de bedoeling is van de nieuwe uitnodiging. Hoe gaarne ik ook aan uw wens tegemoet zou komen, door velerlei oorzaken word ik daarin verhinderd. U weet, dat Macard nog afwezig is, en dat Raymond en nog een collega ziek liggen. Wij kunnen het vele werk dan ook nauwelijks aan. Ik zou werkelijk niet van hier kunnen, zonder dat er enkele preken vervielen, De Raad zou mij, gezien de huidige omstandigheden, trouwens geen verlof geven, de stad voor langere tijd te verlaten. Dat ik overigens voor een reis wel bereid ben, en u geen onrecht wil doen, daarvan bent u voldoende overtuigd. Waar alles bij ons nog rustig is, zou mijn komen voor snode en kwaadwillige lieden een gereede aanleiding kunnen zijn, om kwaad te spreken, en ik geloof niet, dat u verstandig handelt, mij uit te nodigen, en dat het van mij ondoordacht zou zijn, wanneer ik aan uw verlangen gevolg gaf. U had beter mijn raad kunnen opvolgen, en terstond na uw terugkeer uit Genève uw verloving zo spoedig mogelijk bekend moeten maken. Ik twijfel er niet aan, of u hebt, door de bekendmaking uit te stellen, veel heimelijk gepraat bevorderd, dat naderhand openlijker voor de dag komen zal. Want als u meent, dat de zaak nog volstrekt onbekend is, dan vergist u zich schrikkelijk. De predikant van Bonneville wist het onlangs al, toen De Collonges die plaats terloops aandeed. U moet er rekening mee houden, dat velen, die tegenover u doen, alsof zij van niets weten, er achter uw rug heimelijk over fluisteren. Daarom heb ik, toen ik meende, dat het zover was, dat de verloving vaststond, mijn collega's gezegd, dat zij de geruchten, die zij er over hoorden, maar rustig tot de juiste proporties moesten terugbrengen, terwijl ik hun verzocht, er zelf geen publiciteit aan te geven. Toen onlangs Joinvilliers op mijn verzoek bij De Cherpont informeren wilde, hoe men in Neuchâtel de verloving opneemt, geschiedde dit, omdat ik mijn zorg enigszins verlichten wilde. De schrijver zelf wist niet, wat de bedoeling was; ik leefde echter in de overtuiging, dat alles inmiddels bij u in orde was.

¹²⁵ Mattheüs 6: 33.

¹²⁶ C. R. 2958.

Het meisje, waarmee Farel in het huwelijk besloot te treden, was Marie Torel, die met haar moeder om des geloofs wille uit Rouaan naar Neuchâtel was gekomen. Zij moet 18 jaar geweest zijn. Zie: E. Stäheli, *Johannes Calvin, Leben und ausgewählte Schriften*, zweite Hälfte, Elberfeld 1863, S. 407.

Macard, Raymond en De Collonges waren predikanten.

De Cherpont was schoolmeester te Neuchâtel.

Joinvilliers was secretaris van Calvin.

Deze brief, waaruit een klein gedeelte over een andere kwestie is weggelaten, dateert van 12 September 1558.

84. AAN DE PREDIKANTEN TE NEUCHÂTEL¹²⁷

Zeer geliefde broeders! Ik ben zo ontsteld, dat ik niet weet, waar ik beginnen moet, u te schrijven. Het is waar, dat de arme Mag. Willem ditmaal zó onbezonnen geweest is, dat wij ons allen met hem schamen moeten. Maar voor zover ik zie, kan men hem er niet afbrengen, waartoe men, naar ik verneem, reeds pogingen aangewend heeft. Daar er echter geen wet is, die een dergelijk huwelijk verhinderen kan, zo weet ik niet, of het wel geoorloofd zou zijn, het te verbreken, wanneer het eenmaal gesloten is. Zulks zou bovendien nog maar meer ergernis geven. Betrof het hier een willekeurig iemand, dan zou ik wel gemakkelijker een middel vinden. Maar wat zouden in dit geval de kwaadwilligen zeggen, en de eenvoudigen denken? Toch niets anders, dan dat de predikanten een wet voor zich afzonderlijk willen hebben, en ten gunste van eigen stand de hechtste band ter wereld verbreken? Want hoewel u iets geheel anders zou beogen, toch zou men kunnen menen, dat u voor uzelf een voorrecht boven anderen zou willen opeisen, alsof u niet onderworpen zou zijn aan de algemene wetten en regelen. Was men tijdig van de zaak op de hoogte gebracht, dan had men deze dwaze stap moeten voorkomen, want het is een daad van iemand, die alle gezond verstand kwijt is. Daar hij er zich echter hals over kop ingestort heeft, zodat men hem onmogelijk meer uit zijn val oprichten kan, zo mag u wel overwegen, of het betamelijk is, een reeds gesloten huwelijk ongeldig te verklaren. Voert men aan, dat een dergelijke huwelijksbelofte, als zijnde in strijd met de behoorlijke orde van de natuur, niet gehouden behoeft te worden, dan moet u toch overwegen, of de fout niet te verdragen is, evenals zovele andere, waaraan men toch niets veranderen kan. Een half jaar geleden zou de arme broeder nog stoutweg gezegd hebben, dat men iemand, die op zó hoge leeftijd zo'n jong meisje wilde nemen, als een kinds geworden man gevangen moest zetten. Nu de zaak eenmaal een feit is, is het niet gemakkelijk, haar weer geheel ongedaan te maken. Daar ik voor mij van oordeel was, dat hij zich niet meer van het meisje kon losmaken, en wij niet over een middel beschikten, zulks te bewerkstelligen, heb ik gezegd, dat hij beter deed, snel te handelen, dan door te talmen zich nog meer in opspraak te brengen. Was er aan één van de beide kanten sprake geweest van bedrog of list, dan zou men gemakkelijk hebben kunnen ingrijpen, maar omdat de moeilijkheid alleen in het leeftijdsverschil gelegen was, hield ik het geval voor een ongeneeslijke ziekte, die door het ingrijpen van "doctoren" alleen maar kon worden verergerd. Daarom heb ik, na mij bij hem over het geval bitter beklaagd te hebben, er mij verder van onthouden, er nog meer over te zeggen, uit vrees, hem tot volslagen wanhoop te brengen. Inderdaad ben ik er steeds bevreesd voor geweest, dat het zijn dood zou hebben kunnen veroorzaken, als ik de gevolgen van mijn optreden niet had overzien. Had hij mijn raad opgevolgd, en Neuchâtel niet verlaten, dan zou men hem milder en gematigder bejegend hebben. Nu is zijn afwezigheid de schuld, dat men veel ruwer en heftiger tegen hem is opgetreden, wat mij voor hem dubbel leed doet. Ik ben echter nog te meer in de war, omdat het mij voorkomt, dat hij besloten heeft, zich uit alles terug te trekken. Ik kan evenwel niet nalaten, u te verzoeken, in herinnering te houden, hoe hij meer dan 36 jaar lang Gods Kerk met ijver gediend en

¹²⁷ C. R. 2966 – Bonnet II, p. 240.

gebouwd heeft; hoeveel vrucht zijn arbeid afgeworpen heeft; met welk een plichtsbetrachting hij gewerkt heeft, en hoeveel goeds u door hem ten deel gevallen is. Dit alles moge u milder stemmen, niet zó, dat u een verkeerde daad moet goedkeuren, maar toch wel, dat u niet met de grootste gestrengheid optreedt. Daar het echter niet op mijn weg ligt, u iets voor te schrijven, wil ik God bidden, dat Hij u zóveel beleid en tact schenke, dat de ergernis zoveel mogelijk worde weggenomen, en de arme broeder niet van droefheid omkome.

Ik verzoek u, mij de Heeren van de stad onderdanig aan te bevelen; ik ben namelijk niet in staat, hun, daar ik als het ware stom ben van verbazing, te schrijven. Intussen bid ik u nogmaals onze goede God en Vader, u allen te behoeden; u te doen toenemen in alle goed, en u te sterken in wat deugdzaam is, opdat onder u Zijn Naam steeds verheerlijkt worde.

Genève, 26 September 1558.

Uw onderdanige
Johannes Calvijn

Farel's verloving, waarvan hier sprake is, werd, naar het gebruik van die dagen, reeds als een huwelijk gewaardeerd. De predikanten te Neuchâtel waren er zó ontstemd over, dat zij wilden trachten, de verloving te ontbinden, of ten minste tuchtmaatregelen tegen Farel te nemen. Calvijn tracht hen met deze brief milder te stemmen. Te voren was Farel niet gehuwd geweest. Ongeveer zes jaar later werd er uit dit huwelijk een zoon geboren, die spoedig na zijn vader overleed (1568).

85. AAN DE GRAAF VAN TARNOW TE KRAKOW¹²⁸

Johannes Calvijn groet de heer graaf van Tarnow.

Hoewel ik, hoge en doorluchte vorst, op mijn vorige brief geen bevredigend antwoord ontvangen heb, omdat mijn vermaning blijkbaar op u niet de door mij gewenste uitwerking heeft gehad, zo geeft toch de buitengewone vriendelijkheid, waarmee ik bemerk, dat u de volbrenging van mijn plicht hebt opgenomen, mij moed, u nog eens te schrijven. Daar Paulus ons, wanneer het er over gaat, mensen tot vrome ijver aan te sporen, beveelt, ook ontijdiglijk aan te houden, zo vrees ik, vertrouwend op een dergelijke leermeester, niet, dat mijn aanhouden mij kwalijk zal genomen worden, hoewel het u zou kunnen ergeren. Van deze vrees en bezorgdheid word ik steeds bevrijd door het vertrouwen, dat ik in uw rechtvaardigheid stel. Daar echter ook tot hier het gerucht doorgedrongen is, dat u de verdediging van de zuivere leer van het Evangelie, waarvan u aanvankelijk niet veel wilde weten, of waartegenover u in het begin toch in ieder geval wat koel stond, thans met een bereidwilliger gemoed op u genomen hebt, waag ik het des te vrijmoediger, mijn woord van vermaan, dat de eerste maal vruchteloos scheen, nog eens te herhalen.

Als u schrijft, een verandering in het staatsbestel van het koninkrijk Polen niet wenselijk te achten, omdat er bij elke verandering ernstige, verderfelijke onlusten dreigen, zo deed het mij leed, te vernemen, dat de zaak van Christus verstoken zou blijven van een voortreffelijk verdediger als u bent. Toch was een dergelijke, openhartige bekentenis mij liever, dan dat u, zoals anderen gedaan hebben, het had doen voorkomen, alsof u belangstelling had voor iets, dat de liefde van uw hart niet heeft. Wel denk ik, dat u inmiddels een juister mening toegedaan bent, maar dat u het, krachtens uw gezond inzicht, niet euvel duiden zult, wanneer ik trachten wil, uw vrees, als zijnde ongegrond, met weinig woorden weg te nemen.

Ik weet heel goed, dat u, die beschikt over een voortreffelijk en scherp verstand, veel kennis verzameld hebt uit de studie van de historie. Het behoeft echter geenszins te verwonderen, dat zelfs een man met grote gaven zich in dit opzicht, waar alle menselijke scherpzinnigheid ijdel blijkt te zijn, vergissen kan. Bij Xenophon wordt prijzend een orakelspreuk vermeld, waarin de Delphische

¹²⁸ C. R. 2984.

Apollo eens zei, dat men de goden vereren moet naar de gebruiken van ieder volk, aangezien er niets zo nuttig en raadzaam is, om de rust in de staat te handhaven. Hier komt het wijd en zijd verbreide spreekwoord vandaan: Aan betrekkelijk vast ingeroeste wantoestanden moet men maar niet tornen. Maar welke gevaren ook dreigen, de vergankelijke vorstendommen van deze aarde mogen ons niet zóveel waard zijn, dat men, ter wille daarvan, de dienst van God en de ware religie, waarvan onze zaligheid afhangt, zou veronachtzamen. Mensen van deze wereld mogen er op uit zijn, er op alle mogelijke manieren voor te waken, dat de rust in de staat niet verstoord wordt, wij staan daar anders tegenover, want bij ons moet alles, wat voor het oog van deze wereld schitterend en van hoge waarde is, wijken voor de eer van God en de leer, die uit de hemel is. Bovendien is uw vrees overbodig, aangezien alle onrust, die de Satan zal trachten te stichten, door Christus, Die de Koning van de vrede is, en door Wie de koningen regeren, gemakkelijker kan worden gestild.

Bij de grote verkeerdheid, sluwheid, ondankbaarheid en hardnekkigheid, die de mensen eigen is, kan het bijna niet anders, of de zuivere leer van het Evangelie gaat met opschudding, twist en onrust gepaard. Het is echter onze plicht, de zorg daarvoor aan God over te laten, Die wel een middel daartegen vinden zal; wij hebben slechts naarstig verder onze plicht te doen. Wij moeten namelijk Zijn voorzienigheid eren, en vertrouwen, dat Hij aan het ongemak, dat wij, ondanks onze ijver, niet kunnen ontgaan, paal en perk zal stellen. Wanneer wij ons zó door God laten leiden, dan zal de uitslag altijd beter zijn, dan wij ons voorstellen, aangezien God inderdaad waar maakt, wat er over Hem in Psalm 46: 10 gezegd wordt: *Hij verbreekt de spiesen; slaat de zwaarden stuk, en verbrandt de wagens met vuur. De oorlogen doet Hij ophouden tot aan het einde van de aarde.* Bedenk aan de andere kant, edele heer, dat alle verkeerdheden en bederf, waardoor de zuivere religie bezoedeld wordt, even zovele schendingen van het heilige zijn, die God zwaar straffen zal, en dat Hij vervolgens een hevige afkeer heeft van verstandelijke overleggingen, die de uiterlijke rust in de staat tegen prijsgeving van het Evangelie willen kopen. Doch daar mijn brief u, naar ik hoop, intussen reeds bereidwillig vinden zal, zo behoef ik aan dit onderwerp verder geen woord meer te wijden. Ook dwingt mijn derdendaagse koorts mij tot kortheid. Daar overigens de voortreffelijke dienaar van Christus, mijn geachte broeder Joh. à Lasco, in Polen is, en daar ongetwijfeld met zijn bekenden, warme ijver werkt, zo laat ik deze taak gaarne aan hem over, want ook u zult hem wel naar verdienste weten te waarderen.

Zo bid ik dan God, dat Hij uwe hoogheid genadig moge behoeden; u in elk opzicht doe gedijen; u met Zijn Geest leide, en door Zijn kracht ondersteune.

Genève, 19 November 1558.

Tarnow was slotvoogd in Krakow, en bevelhebber van het Poolse leger. Calvin had hem reeds een brief geschreven, waarin hij hem op de zegen van de Reformatie voor de staat gewezen had. (C.R. 2371). Weliswaar had Tarnow vriendelijk geantwoord, maar had tevens uiting gegeven aan zijn vrees, dat de krachtige invoering van de Reformatie in Polen tot revolutionaire woelingen aanleiding zou kunnen geven. (C. R. 2489).

Joh. à Lasco is de reformator van Polen. Hij was superintendent geweest te Londen, predikant te Emden, enz.

86. AAN EEN ONBEKENDE DAME¹²⁹

Wij zijn niet zo onmenselijk, dat wij met allen, die om de eer van God en de waarheid van het Evangelie van onze Heere Jezus Christus lijden moeten, geen medelijden zouden hebben, en dat wij hen niet zouden willen troosten, voor zover ons dit mogelijk is, en wij er de gelegenheid voor hebben. Bovenal hebben wij medelijden met de arme vrouwen, die door haar mannen slecht en ruw

¹²⁹ C. R. 3064.

behandeld worden, daar wij dit beschouwen als tirannie en een zeer ruwe en wrede gevangenschap. Toch houden wij het er voor, dat het volgens Gods Woord niet geoorloofd is, een vrouw te adviseren, haar man te verlaten, tenzij zij daartoe door de noodzakelijkheid gedwongen wordt. Deze noodzaak achten wij niet aanwezig, wanneer de man ruw optreedt en bedreigingen uit, zelfs niet, wanneer hij haar slaat, maar alleen dan, wanneer haar leven zeer duidelijk in gevaar is; hetzij haar man haar vervolgt, of met vijanden van de Waarheid samenspant, hetzij het gevaar van elders komt.

In het geval evenwel, dat ons voorgelegd is, antwoorden wij, geen voldoende grond te kunnen zien, waarom deze vrouw haar man zou mogen verlaten, tenzij het gevaar duidelijker aan de dag zou treden. Daarom sporen wij haar in Gods Naam aan, geduldig het kruis te dragen, dat God haar heeft willen opleggen. Laat zij zich van haar plicht, om haar man te behagen, die zij jegens God heeft, niet laten afbrengen, maar laat zij zich rustig houden, wat er ook gebeurt, en tonen, dat zij vast besloten is, niet van besluit te veranderen. Wanneer zij zich zwak voelt, laat zij dan God bidden, dat Hij haar standvastigheid schenke. Inmiddels moet zij zich moeite geven, het hart van haar man te vermurwen. Wordt haar geweld aangedaan, dan is het haar volgens Gods Woord geoorloofd, hem te verlaten. Doet zij dat in een dergelijk geval, dan verlaat zij in de grond van de zaak haar wettige echtgenoot niet, want te allen tijde zal zij bereid zijn, weer met hem samen te gaan wonen, op voorwaarde, dat er geen gevaar meer voor haar leven bestaat.

4 Juni 1559.

Het gaat in deze brief over een vrouw, die de Evangelische beginselen is toegedaan, om welke reden haar man haar onvriendelijk bejegt.

87. AAN FRANCOIS DANIEL J.P. ORLÉANS¹³⁰

Zeer beminde heer en broeder! Tot nu toe heb ik het uitgesteld, u over uw zoon te schrijven, omdat ik gaarne een rustig, overwogen oordeel over hem wilde vellen, en ook, omdat ik over geen goede, betrouwbare bode beschikte.

Ik twijfel er niet aan, of het vertrek van uw zoon heeft u ontstemd, aangezien u daardoor in uw verwachtingen en plannen wordt teleurgesteld, wat betreft de loopbaan, dien gij hem hadt willen doen volgen. Ik verzoek u echter, uw toorn niet zó zeer de vrije teugel te laten, dat u niet billijk meer zou kunnen oordelen, of zijn handelwijze goed is, indien zij volgens Gods wil geschied is. Wanneer u de moed gehad had, die men toch van u, in de vervulling van uw plicht, verlangen mag, dan zou u hem zelf reeds deze weg gewezen hebben. Al bent u echter te koud en te traag, om u uit de afgrond, waarin u nu verzonken ligt, op te heffen, dit neemt niet weg, dat u het uw kinderen niet mag misgunnen, wanneer God hen daaruit bevrijdt. Neem veeleer aan hen een voorbeeld, en spoor ook uzelf aan, alles in het werk te stellen, er uit verlost te worden.

Voor zover ik heb kunnen bemerken, schijnt uw zoon in 't geheel niet door lichtzinnigheid gedreven of geleid, maar door vreze Gods gedwongen te zijn, zich terug te trekken uit het bijgeloof, dat God beledigt. U moet er dus niet over toornen, dat hij Gods bevel hoger acht dan uw tevredenheid. Wat mij er toe brengt, van oordeel te zijn, dat de jonge man niets anders op het oog gehad heeft, dan God zuiver te willen dienen, is het feit, dat hij zich hier zeer bescheiden gedraagt, en men aan hem het merkteken van een oprecht christen waarnemen kan. Van mij heeft hij nog geen steun ontvangen, hoewel het mij niet moeilijk valt, hem die van ganser harte aan te bieden. Ook ben ik bereid, krachtens de genegenheid, die ik voor u heb, hem te helpen, voor zover mijn bescheiden inkomen mij dit veroorlooft. Vóór alles is echter mijn wens, dat u zich met hem verzoent. Hij heeft u toch niet verlaten als een losbandige jongen, maar daar hij het gedaan heeft uit

¹³⁰ C. R. 3089 – Bonnet II, p. 284.

ijver, om God te volgen, zo hebt u reden te over, daarover tevreden te zijn. Ik verzoek u daar dan ook heel vriendelijk om en hoop, dat u mij iets antwoorden zult, waarna ik u meer schrijven zal. Intussen beveel ik mij van ganser harte bij u aan, als ook bij mevrouw, uw moeder, en uw vrouw. Ik bid de goede God, dat Hij u allen in Zijn hoede houde; u leide door Zijn Geest, en u in alles voorspoedig make.

15 Juli 1559.

Uw onderdanige broeder en trouwe vriend,
Charles d'Espeville

Daniël was een jeugdvriend van Calvijn. Zie de brieven 2, 3, 4, 6. Hij was R.K. gebleven, en wilde niet, dat zijn zoon naar Genève vertrok, waar hij zich aan de studie van de godgeleerdheid wijden wilde. Tegen de wil van zijn vader zette hij zijn verlangen door, aangezien de rechtsgeleerdheid, waarvoor zijn vader hem had bestemd, hem niet aantrok. Niettemin ging hij later rechten studeren. (C. R. 3138, 3162).

Zie voor Calvijn's ondertekening brief 46.

88. AAN CASPAR OLEVIANUS TE HEIDELBERG¹³¹

Al is het dispuut, dat bij u gehouden is, niet overeenkomstig onze wens verlopen, toch deed het mij veel genoegen, beste Caspar, dat u niet in gebreke gebleven bent, mij het verloop van de hele zaak nauwkeurig uiteen te zetten. Het is te hopen, dat Bouquin uit deze ervaring nu maar leert, zijn wel wat te gezwollen zelfvertrouwen af te leggen. Vermigli heb ik aangespoord, om, wanneer hij door de doorluchtigste Keurvorst opgeroepen wordt, niet alleen aan die roeping willig gehoor te geven, maar ook zijn collega's er van te overtuigen, dat het aldus dienstig is. Ik begrijp heel goed, hoe zwaar uw ambt op het ogenblik is. Toch moeten het resultaat en de noodzakelijkheid van uw werk u prikkelen tot ingespannen voortarbeiten. Een aansporing te meer hiertoe, ligt in de hardnekkigheid van hen, die niets nalaten, de orde te verstoren. Het verheugt mij zeer, dat er enige hoop bestaat, in de Pfalz de kerkelijke tucht te kunnen invoeren. Indien onze kerkorde u soms van nut kan zijn, dan wil ik de hoofdzaken daarvan wel samenvatten.

De predikanten worden door ons college gekozen. Er wordt de kandidaten een Schriftgedeelte voorgelegd, dat zij, ten einde een proeve van hun bekwaamheid af te leggen, moeten verklaren. Vervolgens wordt er een onderzoek ingesteld naar de voornaamste punten van de leer. Ten slotte moeten zij zowel voor ons, als voor de gemeente preken. Daarbij zijn ook twee leden van de Raad tegenwoordig. Wordt hun kennis voldoende bevonden, dan dragen wij hen, onder overlegging van een getuigenis, de Raad voor, terwijl het dan aan zijn oordeel wordt overgelaten, hen af te wijzen, wanneer zij minder geschikt worden geacht. Worden zij aangenomen, wat tot nog toe steeds geschiedde, dan worden hun namen aan de gemeente bekend gemaakt, zodat het een ieder, die iets weet omtrent een verborgen gebleven zonde, vrijstaat, dit binnen acht dagen bekend te maken. Wiens verkiezing door algemeen stilzwijgen gesanctionneerd wordt, die wordt dan Gode en Zijn ge-

¹³¹ C. R. 3272.

meente bevolen.

Kinderen worden alleen in een openbare godsdienstoefening gedoopt, aangezien het een dwaasheid zou zijn, dat de plechtige opname in de gemeente slechts ten overstaan van een paar getuigen geschieden zou. De vaders moeten, tenzij zij door dringende bezigheden verhinderd worden¹³², er bij tegenwoordig zijn, om tezamen met de peten de doopvragen te beantwoorden. Niemand wordt als peet toegelaten, die niet dezelfde belijdenis heeft als wij. Ook zij, over wie de ban uitgesproken is, mogen die eerder niet genieten.

Tot het Heilig Avondmaal van Christus mag niemand komen, voordat hij belijdenis van het geloof heeft afgelegd. Tot dat einde wordt er jaarlijks viermaal een onderzoek ingesteld, waarbij de kinderen ondervraagd worden, en eens ieders vordering vastgesteld wordt. Al leggen zij in het catechismus-uur elke Zondag in zekere zin een aanvankelijk getuigenis af, toch mogen zij tot de Heilige Tafel niet komen, totdat bekend is, dat zij, naar het oordeel van de predikant, wat de hoofdinhoud van de leer betreft, voldoende vorderingen gemaakt hebben. Wat de volwassenen betreft, het volgende. Jaarlijks wordt er door ons in elk gezin een onderzoek ingesteld. De wijken van de stad verdeden wij onder elkander, zodat de districten stuk voor stuk, op de rij af, onderzocht kunnen worden. De predikant wordt begeleid door een ouderling. Nieuw aangekomenen worden daarbij aan een onderzoek onderworpen. Bij degenen, die reeds zijn aangenomen, wordt dit nagelaten; bij hen wordt slechts onderzocht, of het in hun huis vredig en ordelijk toegaat; of er geen twist met de burens is; of er geen brooddronkenheid gevonden wordt, en of men niet traag en nalatig is in het regelmatig bezoeken van de prediking van het Woord.

De kerkelijke tucht wordt op de volgende wijze gehandhaafd. Jaarlijks worden er twaalf ouderlingen gekozen, namelijk twee uit de Kleine Raad, en de overigen uit de Raad van Tweehonderd, ongeacht, of het burgers zijn, die reeds lange tijd in de stad wonen, dan wel, of zij nog maar kort geleden aangekomen zijn. Wie zijn ambt goed en trouw vervult, wordt aan het einde van het jaar niet door een ander vervangen, tenzij hij door één of ander burgerlijk ambt in beslag genomen wordt. Vóór de verkiezing worden de namen van de kandidaten bekend gemaakt, zodat men er bijtijds melding van maken kan, als men iemand onwaardig acht voor het ambt.

Voor dit kerkelijk college worden slechts zij gedaagd, die zich, volgens algemeen oordeel, misdragen hebben. Aan ieder lid wordt gevraagd, of hij een geval aan de orde te stellen heeft. Ook wordt er niemand opgeroepen, dan alleen, wie, na een persoonlijke vermaning, daaraan geen gevolg gegeven heeft, of wie van de gemeente door een slecht voorbeeld ergernis geeft. Opgeroepen worden: vloekers, dronkaards, hoeren, moordenaars, strijdlustigen, dansleiders en dergelijke lieden. Wie een lichte overtreding begaan heeft, wordt met vriendelijke woorden terecht gewezen, en daarna heengezonden. Bij ernstiger vergrijpen is de berisping strenger. De predikant spreekt over dezulken namelijk de ban uit, zij het voor slechts korte tijd. Zij worden van het Heilig Avondmaal uitgesloten, totdat zij vergeving vragen, en door dezelfde predikant weer met de gemeente verzoend worden. Veracht iemand hardnekkig het kerkelijk gezag, en laat hij, binnen het verloop van een jaar, zijn weerspannigheid niet varen, dan wordt hij door de Raad voor een jaar verbannen. Gedraagt iemand zich heel brutaal, dan neemt de Raad het geval ter hand, en straft. Wie, om zijn leven te redden, bij de papisten de Evangelische leer afgezworen, en de mis bijgewoond heeft, moet zich vóór de gemeente stellen. De predikant zet dan vanaf de kansel de zaak uiteen; daarna moet de geëxcommuniceerde zich op de knieën werpen, en ootmoedig om vergeving bidden. De bevoegdheid van de kerkenraad is echter van die aard, dat zij de voortgang van de burgerlijke rechtspraak niet belemmeren mag. Opdat het volk niet over een al te grote gestrengheid zou te klagen hebben, zijn de predikanten niet alleen aan dezelfde straffen onderworpen, maar ieder predikant, die zich aan iets schuldig maakt, dat de ban tengevolge heeft, wordt terstond uit zijn ambt ontzet.

¹³² De doop werd destijds in Genève meestal in de week bediend. Huwelijks-inzegeningen hadden over het algemeen op Zondag plaats.

Deze samenvatting acht ik voldoende. U kunt er de hoofdlijnen van een kerkelijke tucht uit opmaken, die ik u toch in haar geheel niet voorschrijven kan. Bescheiden kunt u ter sprake brengen, wat u, met het oog op de omstandigheden bij u, nuttig acht, opdat goede en verstandige mannen, die niet moeilijk te vermanen zullen zijn, zelf overwegen kunnen, wat het beste is. Vaarwel! beste en van harte geliefde broeder. De Heere leide u door Zijn Geest; Hij ondersteune u door Zijn kracht; Hij behoede u, en zegene uw arbeid.
Genève, 25 November 1560.

Na in Trier werkzaam geweest te zijn, waar de Reformatie met geweld onderdrukt was, vertoefde Olevianus te Heidelberg. In 1561 werd hij door Keurvorst Friedrich III benoemd tot professor aan de Universiteit aldaar. Hij had Calvijn om een overzicht van de kerkenordening te Genève verzocht. En hem tevens bericht, dat er een dispuut van zeven dagen tussen Luthers en Gereformeerden gehouden was. Bouquin, hoogleraar in de theologie te Heidelberg, had zich daarbij de mindere getoond van zijn Lutherse tegenstander Joh. Stöckel.

Vermigli was een Italiaans refugie, en professor te Zürich.

Een klein, minder belangrijk gedeelte over een andere kwestie is weggelaten.

89. AAN JEANNE D'ALBRET, KONINGIN VAN NAVARRE¹³³

Mevrouw!

Ik kan niet genoeg tot uitdrukking brengen, hoe zeer de brief mij verheugd heeft, die het u behaagd heeft aan mijn broeder, de heer De Chaloné, te willen zenden. Want ik zag er uit, hoe krachtig God in u in weinig uren gewerkt heeft. Hoewel Hij in u reeds lange tijd enig goed zaad had uitgestrooid, zo zult u thans erkennen, dat het tot nu toe als verstikt lag onder de doornen van deze wereld. Warmer wij ons niet dagelijks oefenen in de Heilige Schrift, dan raken wij de kennis van de Waarheid, die wij hebben, langzamerhand kwijt, totdat zij ten slotte geheel verdwenen is, tenzij de goede God ons te hulp komt. Nu is Hij ook inderdaad in Zijn oneindige goedheid tussenbeide getreden, om er voor te waken, dat het met u niet zo ver zou komen.

Het is waar, dat zij, die zich om God niet bekommeren, zich in hun rust behagelijk gevoelen, want zij merken niet, dat het een inslapen is tot de dood. Maar indien het God behaagt, ons wakker te maken, en ons op te wekken tot de vreze van Zijn Naam, en in ons hart een oprecht verlangen te ontsteken, om Zijn eer te dienen, dan is een dergelijke onrust gelukkiger en begerenswaardiger dan alle genietingen en lusten, waaraan de arme wereldlingen zich bedrinken.

Ik spreek heel vertrouwelijk met u, Mevrouw, daar ik onderstel, dat u mij dit wel gaarne veroorloven wilt, aangezien ik door uw brief een goede gelegenheid ontvangen heb, om u zonder schroom te schrijven. Daarom, Mevrouw, bid ik u, Gods barmhartigheid naar waarde te prijzen, niet alleen, omdat Hij u eens voor al uit de schaduwen van de dood getrokken heeft, om u de klaarheid van het leven te laten zien in Zijn Zoon, Die de ware Zon van de gerechtigheid is, maar ook, omdat Hij u opnieuw volkomen tot Zich geleid heeft, en u het geloof in Zijn Evangelie diep in het hart gedrukt heeft, zodat het daar stevige wortels schieten kan, om vruchten voort te brengen, zoals het behoort. Want door ervaring hebt u geleerd, hoe de ijdelheid van de wereld de kennis van de Waarheid doodt. Gewoonlijk wil men van twee wallen eten, waardoor het Woord koud en vruchteloos blijft, wanneer niet de kracht van God daarmee verbonden is. Het ware en volmaakte verbond, dat God beloofd heeft, met de Zijnen te maken, ligt in deze woorden besloten: *Ik zal Mijn wet in hun binnenste schrijven en indrukken*¹³⁴. Omdat u nu dit onschatbaar voorrecht ten deel gevallen is, zo hebt u des te meer aanleiding, u te vuriger geheel te wijden aan Hem, Wie u zoveel verplicht bent, zoals u

¹³³ C. R. 3315 – Bonnet II, p. 365.

¹³⁴ Jeremia 31: 33.

trouwens reeds doet. Terwijl koningen en vorsten zich meestentijds aan de onderwerping van Jezus Christus willen onttrekken, en gewoon zijn, het hun geschonken voorrecht tot een schild te maken, onder voorwendsel, dat zij zich krachtens hun aanzien zelfs schamen, tot de kudde van de grote Herder te behoren, zo moet u, Mevrouw, daarentegen bedenken, dat de waardigheid en de hoogheid, waartoe de goede God u verheven heeft, voor u een dubbele band moet zijn, om Hem te gehoorzamen. Want van Hem hebt u alles ontvangen, en naarmate men heeft, naar die mate moet men ook rekenschap afleggen. Daar ik echter zie, hoe Gods Geest u leidt, zo heb ik meer aanleiding, Hem te danken, dan u te vermanen, en te doen, of u nog een prikkel zou nodig hebben. Daarbij twijfel ik er niet aan, of u zult ijverig studeren¹³⁵, zoals de koelheid, zwakte en gebrekkelijkheid, die in ons wonen, vereisen.

Reeds lange tijd hebben wij getracht, onze plicht te doen tegenover de Koning, uw echtgenoot; herhaaldelijk hebben wij hem aangemoedigd. Maar uit bijgaande kopie van de brief, die wij hem gezonden hebben, zult u zien, Mevrouw, hoe uw vermaning gewerkt heeft.

Na mij, Mevrouw, zeer onderdanig in uw genegenheid te hebben aanbevolen, bid ik de goede God, dat Hij u steeds genadig wil blijven gedenken; u leide en richte door Zijn Geest; u sterke door Zijn kracht, en u doe toenemen in alle goed.

Jeanne d'Albret was de echtgenote van Antoine de Bourbon. Wel had zij welwillend gestaan tegenover de Reformatie, maar haar zijde had zij tot nog toe niet gekozen. In December 1560 deed zij de beslissende stap, en gaf openlijk blijk van haar veranderde inzichten. Aan Beza (in deze brief de heer De Chalonné genoemd) had zij van haar bekering kennis gegeven.

De brief zal 16 Januari 1561 geschreven zijn.

90. AAN JOHN KNOX TE EDINBURG¹³⁶

Ongeveer vier maanden voordat mij uw laatste brief bezorgd werd, had ik er reeds één van u ontvangen, waarin u zich angstvallig verontschuldigt, alsof ik het u, in verband met het antwoord, dat ik aan uw vrienden en landgenoten op enige vragen gaf, kwalijk genomen had, nog eens over deze dingen gevraagd te worden. De zaak is deze. Had men mij niet beloofd, dat mijn brief zonder mankeren ook in uw handen zou komen, dan had ik ten minste een afschrift voor mijzelf gehouden. Daar ik echter door hun schuld en al te ondoordachte belofte mij daarop wat te veel verlaten had, en men mij enige tijd later zei, dat mijn antwoord, ondanks hun belofte, dat er in dit opzicht niets te vrezen was, toch verloren was gegaan, en men mij daarom dringend verzocht, de zaak nogmaals opnieuw te beginnen, werd ik, dat wil ik wel bekennen, wrevelig, en antwoordde, bijna de verdenking te moeten koesteren, dat men mij alleen maar vragen stelde, om mij listig op de proef te stellen. U moet zich echter niet verwonderen, dat ik mij zo scherp uitdrukte, want met zekerheid had ik vernomen, dat mijn eerste advies niet met hun gevoelens overeenstemde. Daar ik dus wist, dat zij allerm minst tevreden waren, kwam bij mij het voor de hand liggende vermoeden op, dat zij hetgeen hun niet beviel, wilden laten voor wat het was, en zich nogmaals tot mij wilden wenden, ten einde mij iets te ontlokken, dat meer in overeenstemming was met hun eigen wens. Dat u enigermate listig gehandeld zou hebben, heb ik gezegd, noch gedacht. Bovendien was, toen uw tweede brief kwam, de ontstemming, waarover ik sprak, al weer verdwenen, zodat een verontschuldiging in het geheel niet nodig geweest zou zijn. Het, doet mij leed, dat het woord, dat mij ontviel, zó zeer in uw hart is binnengedrongen, dat u meent, dat ik u van kwade trouw en sluwheid beticht heb. Ik ben er echter van overtuigd, dat dit verre van u ligt. Laat die vrees en bezorgdheid dus maar gerust varen.

Thans kom ik tot uw brief, die de vrome broeder, die om studieredenen naar hier kwam, mij

¹³⁵ de bedoeling is: studeren in de Heilige Schrift.

¹³⁶ C. R. 3377.

onlangs gebracht heeft. Dat het Evangelie bij u een zo gelukkige en blijde voortgang maakt, verheugt mij natuurlijk buitengewoon. Het feit, dat u strijd hebt, is niet iets ongewoons, om er u over te verwonderen, maar dat u tot nog toe door geen raadslagen van Satan gehinderd bent, om zegevierend en standvastig op de rechte weg voort te gaan, daarin wordt de kracht van God des te helderder openbaar. Want tot het bieden van weerstand zou u niet in staat geweest zijn, wanneer u niet vanuit de hemel was bijgestaan door Hem, Die meerder is dan de gehele wereld.

Wat de kwestie van de ceremoniën betreft, vertrouw ik, dat u uw rigorisme, ofschoon dit velen niet bevallen zal, toch zult matigen. Weliswaar moet men zich inspannen, de kerk van alle onzuiverheid, die opkomt uit dwaling en bijgeloof, te reinigen. Ook moet men zich ijverig inspannen, de sacramenten van God niet door kinderachtige en dwaze bijvoegselen te ontwijden, met deze uitzondering echter, zoals u wel weet, dat zekere dingen te dulden zijn, ook, wanneer men ze niet ten volle goedkeuren kan. Dat uw adel door innerlijke twisten verdeeld is, betreur ik natuurlijk levendig, en terecht beangstigt hetgeen Satan van binnen beraamt u méér, dan vroeger de moeilijkheden met Frankrijk. Men zal God moeten bidden, ook dit kwaad te stuiten.

Hier verkeren wij in hachelijke omstandigheden. Alleen het vertrouwen op de bijstand van de hemel bewaart ons voor al te grote angst, alhoewel wij van vrees niet vrij zijn.

Vaarwel! voortreffelijke man en van harte vereerde broeder. De Heere zij u steeds nabij; Hij leide, behoeft en ondersteune u door Zijn kracht.

De dood van uw vrouw was, zoals u begrijpt, ook voor mij een droeve en bittere boodschap. U hadt een vrouw getroffen, die haar weerga nergens vindt. Daar u echter wel weet, waar men voor een dergelijk leed troost moet zoeken, zo twijfel ik er niet aan, of u zult deze rampspoed geduldig weten te dragen.

Groet de vrome broeders, zeer hartelijk van mij. Ook mijn collega's wensen u veel goeds toe.

Genève, 23 April 1561.

De brieven, waarvan in de aanhef van deze brief sprake is, zijn verloren gegaan. Ook die, waarop Calvin in dit schrijven antwoord geeft.

Op 28 Augustus 1559 heeft Knox bij Calvin om inlichtingen gevraagd inzake de kerkelijke tucht. (C.R. 3106). Calvin heeft hierop 8 November geantwoord. (C. R. 3128).

Over Knox' maatregelen en het verzet daartegen zie men: Friedrich Brandes, *John Knox, Der Reformator Schottlands*, Elberfeld 1862, S. 264.

91. AAN DE KERK VAN AIX¹³⁷

Zeer geliefde heren en broeders! Wees er van overtuigd, dat wij, toen wij van uw foltering en gewelddaden hoorden, die velen van u ondergaan hebben, door medelijden waren ontroerd, zoals de broederliefde, die tussen ons bestaat, vereist. Wij zeggen dit, opdat u niet menen zult, dat wij, onder rustige omstandigheden, ver van gevaar dapper genoeg zijn, u tot geduld aan te sporen, vooral, omdat ons geen kwaad deert. Hoewel er hier dus algemene droefheid heerst, moeten wij haar toch matigen en in toom houden, en elkaar vermanen, dat Hij, Die alle macht over ons heeft, eenvoudig gehoorzaamd wordt. Wij weten heel goed, dat het een redelijk klinkend argument is, zich tegen een volksoproer te mogen verdedigen, daar dit geen opstand is tegen het staatsgezag, en dat zelfs de wetten aan groten en kleinen het recht van noodweer toekennen tegenover bandieten. Maar welke redenen of voorwendsels men ook mag aanvoeren, al onze wijsheid moet daarin bestaan, dat wij de lessen betrachten, die onze hoogste Leermeester ons geleerd heeft, namelijk onze zielen te

¹³⁷ C. R. 3379 – Bonnet II, p. 392.

bezitten in lijdzaamheid¹³⁸. Het is dan ook inderdaad het best en het veiligst, om, wanneer dergelijke stormen ons overvallen, een schuilplaats te zoeken onder Zijn schaduw. Wederstaan wij zèlf het kwaad met wapengeweld, dan verhinderen wij God, ons te helpen. Daarom vermaant de heilige Paulus ons, de toorn plaats te geven¹³⁹, om ons te matigen in onze hartstochten, steunend op Zijn belofte, dat Hij Zijn volk bewaren en behoeden zal, nadat de woede van de vijanden bekoeld is. Indien u verrast bent door hetgeen geschied is, wacht dan, want God zal u inderdaad tonen, wat reeds lang bekend is, namelijk, dat het bloed van de gelovigen niet alleen om wraak roept, maar ook een vruchtbaar zaad zal zijn, tot uitbreiding van de Kerk. De Heilige Schrift waarschuwt ons niet voor niets voor overhaasting, juist omdat het voor ons zo moeilijk is, God de eer te laten, en te erkennen, dat Hij op *Zijn* wijze handelt, en niet naar ons goedgevallen. Want hoewel men ons dikwijls heeft aangetoond, dat Hij Zijn Kerk door wonderen bouwen wil, zo kunnen wij toch niet dulden, dat men haar met stenen overlaadt, zonder de tanden te knersen, wanneer het niet naar onze wens gaat. In deze tijd moeten wij enerzijds arbeiden, en anderzijds verdragen. Met arbeiden bedoelen wij, ons manlijk gedragen, en alle hindernissen overwinnen, wanneer het gaat over het doen van onze plicht. Want liever honderdmaal sterven dan toegeven! Dit verhindert ons echter geenszins, ook lijdelijk te zijn, en, geleid door een geest van zachtmoedigheid, de aanvallen van onze vijanden te breken, zonder ons te verroeren. Volgt u deze raad op, dan stellen wij ons vertrouwen op God, dat Hij weldra Zijn hand te uwer hulpe uitstrekken zal. Daarom, zeer geliefde heren en broeders, bidden wij God, dat Hij u leide door de Geest van de wijsheid en van de kracht, en u voorspoedig make in al wat goed is, opdat Zijn Naam in u steeds meer worde verheerlijkt.

1 Mei 1561.

De gemeente van Aix groeide in de verdrukking, en sterkte zich in het martelaarschap. Onder deze droeve omstandigheden wendde Calvijn zich tot haar met dit woord, dat tot lijdzaamheid en onderwerping maant.

92. AAN THEODORUS BEZA TE ST. GERMAIN¹⁴⁰

Heden, juist op onze feestdag, heb ik uw even inhoudrijke als aangename brief ontvangen. Uit mijn antwoord zult u zien, dat ik mij wegens mijn rheumatische pijnen nog van feesten onthouden moet. Toch heb ik in lange tijd niet zoveel rust gehad als vandaag. Want gedurende twee dagen werd ik ontzaggelijk gekweld door pijn in het rechterbeen. Eergisteren begon de pijn wat minder te worden, al kwam het niet zóver, dat zij mijn voet met rust liet. Bij een dergelijke smart, u weet, dat ik geen verzinsels opdis, is mij zelfs de oliegeur al aangenaam, hoewel zij mij dikwijls onpasselijk maakt. Er is dus geen aanleiding, u om uw hoofse weelderigheid te benijden, daar ook ik rijkelijk en overvloedig gezalfd ben. Geloof mij: door zo te schertsen wil ik niet zozeer mijzelf vermaken, als wel u alle bezorgdheid ontnemen, opdat u niet min of meer angstig zult worden, wanneer soms van elders één of ander somber gerucht tot u doordringt. Ik ben er namelijk van overtuigd, dat u, wanneer God u niet wonderlijk ondersteunde, tegen het tiende deel van uw taak niet opgewassen zou zijn. U hebt mijn brief eerst na middernacht beantwoord; ik doe het in bed, na zeven uur, wat mij het best uitkomt; zó voorzichtig worden oude mensen, die aan jicht lijden.

Maar alle scherts terzijde. Ik kan geen woorden vinden, om uit te drukken, hoe aangenaam mij uw brief was, die mij midden in de kwestie plaatste. Al is hij niet in alle opzichten verheugend, toch bevat hij meer prettige dan ergerlijke en verdrietelijke mededelingen. Drie- en viermaal zij onze God geprezen, Die ons boven de wolken schijnt op te heffen, om ons aan de voeten van de triomferende Christus te doen zitten, en ons van deze hoogte met geringschatting te laten neerzien op al Zijn en

¹³⁸ Lucas 21: 19.

¹³⁹ Romeinen 12: 19.

¹⁴⁰ C. R. 3555.

onze vijanden.

Onze broeders laten u en de uwen hartelijk groeten. Het ga u allen zeer wel!

7 October 1561.

Welke feestdag Calvijn bedoelt, is niet duidelijk. Men heeft gedacht aan Beza's verjaardag, maar zulks lijkt ons niet waarschijnlijk, aangezien verschillende bronnen, die wij raadpleegden, 24 Juni als de geboortedag van Beza aangeven. Zie b.v.: Dr Heinrich Heppe, *Theodor Beza, Leben und ausgewählte Schriften*, Elberfeld 1861, S. 2.

In deze brief schertst Calvijn op het feit, dat Beza nogal toilet maakte.

Enkele niet heel duidelijke opmerkingen van andere aard zijn in deze brief weggelaten.

93. AAN FRANÇOIS DE MOREL TE MONT-ARGIS¹⁴¹

Mijnheer en zeer beminde broeder! Ik had wel wat vlugger kunnen antwoorden op de drie punten, waarover u mijn mening gevraagd hebt, als ik niet enig bezwaar had, een zo netelige kwestie, als in uw brief aan de orde gesteld wordt, aan te roeren. U wilt namelijk weten, of predikanten geld mogen uitzetten op rente.

Een dergelijke manier van lenen eenvoudig te veroordelen, zou al te streng zijn en veel tegenspraak verwekken. Ik zou werkelijk niet durven beweren, dat het niet geoorloofd is. Wanneer ik echter aan de andere kant zie, tot hoeveel laster en ergernis één en ander aanleiding geeft, en hoe verscheidenen zich niet aan matige voorwaarden houden, maar meer trachten te krijgen, dan geoorloofd is, dan antwoord ik maar liever niet op deze vraag. Het zekerst en veiligst zou zijn, wanneer men zich met dergelijke praktijken en overeenkomsten in het geheel niet inliet, zoals ook Jeremia niet zonder reden betuigt, dat de strijd, die hij te voeren had, zijn oorzaak niet vond in het feit, dat hij iemand geld had geleend, of zelf geld te leen ontvangen had¹⁴². Wanneer een predikant zich dus van een dergelijk gewin verre houdt, dan is dat het beste. Daar het echter toch nog meer te verdragen is, dan wanneer hij handel drijft of een zeker beroep uitoefent, dat hem van zijn ambt aftrekt, zo zie ik niet in, waarom het in het algemeen te veroordelen zou zijn. Intussen zou ik wel willen, dat men in dit opzicht zulk een matigheid betrachtte, dat men het niet deed ter wille van zeker gewin. Wanneer een predikant aan een welgesteld koopman geld leent, dan moet hij er zich mee tevreden stellen, zich op diens trouw en eerlijkheid te verlaten, zodat het aandeel in de winst, dat hij krijgt, afhangen zal van de zegen, waarmee God de zaken van de koopman voorspoedig maakt.

Wat het afleggen van de eed aan de kerkenraad betreft, ben ik van mening, dat het aanbeveling verdient, daarbij met beleid te werk te gaan, ten einde laster en gemor te voorkomen. Men mag de mensen wel oproepen, en de eed laten afleggen, mits men hen ten minste wijst op God en Zijn oordeel, te meer, omdat Hij in een dergelijke vergadering de leiding heeft. Toch moet men zorgvuldig voor alle vormelijkheid waken, die de burgerlijke rechtspraak naderen zou, of daarop enigszins zou gelijken.

Inzake het laatste punt komt het mij voor, dat men er in het minst geen aanstoot aan behoeft te nemen, om tot de kerkenraad ook rechters en burgerlijke ambtenaren toe te laten, mits zij niet in hun kwaliteit van overheidspersonen gekozen worden. Want het wezenlijk verschil tussen beide ambten en standen moet steeds in acht genomen worden. Het uitsluiten van mensen, die tot de burgerlijke regering behoren, zodat zij niet tegelijk ook opzichters in het geestelijk ambt zouden mogen zijn, lijkt mij met alle gezond verstand in strijd. De hoofdzaak is, dat zij, indien zij, als zijnde geschikt voor een dergelijk ambt, gekozen worden, niet met geweld het wereldlijk zwaard zullen

¹⁴¹ C. R. 3692 – Bonnet II, p. 451.

¹⁴² Jeremia 15: 10.

willen gebruiken in aangelegenheden, die op andere wijze moeten worden behandeld.

Zie hier in hoofdtrekken, wat God mij als antwoord gegeven heeft op de drie vragen. Onze broeders stemmen er mee in, Want ik wilde mij door hun mening gaarne laten leiden, opdat de beslissing niet alleen van mij komen zou.

10 Januari 1562.

François de Morel (of: De Collonges) was hofprediker aan het hof van de Hertogin van Ferrara. Uit naam van een te Gien verzamelde synode vroeg hij inzake een drietal punten om raad.

94. AAN DE PREDIKANTEN TE LYON¹⁴³

Zeër gelief de broeders ! Wij wachten al lange tijd op een brief van u, om gelegenheid te hebben, u te antwoorden, en ons te ontlasten van iets, dat ons zwaar op het hart ligt. Sedert de veranderingen, die in Lyon hebben plaats gehad, hebben wij geen woord van u vernomen, noch van het college van ouderlingen, hetgeen ons aanleiding geeft, om te denken, dat er onder u veel verwarring heerst, gezien het feit, dat enigen ons uitgenodigd hebben, uw kerk te hulp te komen, en u niettemin doet, alsof er niets gebeurd is, Ook de heer Jérôme des Gouttes, die onlangs onze stad op de doorreis aandeed, verklaarde, dat men hem geen brief meegegeven had, niettegenstaande hij gezonden was met het verzoek, u predikanten te zenden, die u zouden kunnen bijstaan.

Intussen komen ons nieuwe berichten ter ore, die ons aanleiding geven tot grote vrees. Wij weten wel, dat het in bewogen tijden, als u meemaakt, moeilijk is, zich zó te matigen, dat buitensporigheden niet voorkomen. Wij zouden het dan ook licht hebben kunnen verontschuldigen, wanneer de teugel niet zo strak in handen had gehouden, als wenselijk geweest ware. Er hebben zich echter laakbare feiten voorgedaan, welke ook de reden zijn, dat wij gedwongen worden, u scherper te schrijven dan ons lief is. Wij zouden verraad plegen aan God, u en de ganse christenheid, wanneer wij verzwijgen zouden, wat u thans tot ons diep leedwezen aanhoren moet.

Het is geen handelwijze, die een dienaar van het Woord betaamt, wanneer hij zich tot soldaat of aanvoerder maakt in de strijd, maar nog veel erger is het, als er iemand de kansel verlaat, en naar de wapens grijpt. Het toppunt is wel, dat men met een pistool in de hand gaat naar een overste van de stad, hem bedreigt, en zich beroemt op zijn kracht en macht. Er is ons namelijk door betrouwbare zegslieden bericht, dat u tot de bewuste predikant gezegd hebt: *Mijnheer, sla toe, want wij hebben de macht in handen*. Wij zeggen u ronduit, dat wij een dergelijke handelwijze afschuwelijk en monsterachtig vinden. Ook verfoeien wij ten sterkste de proclamatie, die door de gouverneur en de predikanten is uitgevaardigd. Evenzo oordelen wij over het afgeven van passen en dergelijke aanstoot gevende dingen meer, waardoor velen een afkeer, ja zelfs een walg van het Evangelie hebben gekregen, terwijl allen, die nog een greintje Godsvrucht en bescheidenheid bezaten, in de war geraakt en ontstemd zijn. Maar nòg was het niet genoeg. Men ging het land door, om buit te maken. Er moesten koeien en andere stukken vee ingeleverd worden, en dat nog wel na aankomst van de met gezag beklede heer Baron des Adrets, die een dergelijk onbeschaamd optreden geenszins heeft goedgekeurd, terwijl zij, die er zich op beroemen, dienaren van het Woord van God te zijn, zich absoluut niet geschaamd hebben, zich met zulke praktijken in te laten.

Deze oude wonden zijn weer opengereten, toen wij vernamen, dat het geroofde uit de St. Jan voor de meestbiedende te koop was, en van de hand is gedaan voor 112 daalders. Zelfs hoorden wij, dat men de soldaten ieder een deel van het geld beloofd heeft.

Weliswaar wordt met name de heer Ruffi als de aanstoker van dit alles beschuldigd, maar het komt òns voor, dat u allen er mede schuldig aan bent, aangezien u geen pogingen in het werk gesteld hebt, zijn optreden te onderdrukken, alhoewel u daartoe de vrijheid en de macht hadt. Want wil hij

¹⁴³ C. R. 3785 – Bonnet II, p. 465.

zich niet naar uw vermaningen schikken, dan kan hij elders voor zich alleen een kerk zoeken of bouwen.

Wij kunnen, terwijl wij deze kwesties, die wij slechts onder grote schaamte en bitterheid van het hart hebben kunnen vernemen, niet mild zijn. Hoewel het nu te laat is, om de toestand alsnog te verhelpen, toch kunnen wij niet anders, dan u, zoveel in ons vermogen is, in de Naam van God smeken en vermanen, u te beijveren, de begane fouten weer goed te maken, en vooral al hetgeen gestolen en geroofd is, terug te geven. Het zou beter zijn, u uit het gezelschap van dergelijke lieden terug te trekken, dan het Evangelie bloot te stellen aan zulk een smaad, wat inderdaad het geval is, wanneer u met hen gemene zaak maakt. Ook het aanrichten van verwoestingen in kerkgebouwen geschiedde uit onbezonnen ijver. Over hetgeen in drift en in een zekeren godsdienstige ijver verricht is, zullen zij, die God vrezen, niet al te streng oordelen. Maar wat te zeggen van de rooftochten? Met welk recht is het geoorloofd, iets weg te nemen, wat aan geen van uw ontrouwd is? Is diefstal in het algemeen strafbaar, het stelen van iets, dat het gemene best toebehoort, is dubbel erg! Wilt u dus niet door alle weldenkende mensen gehaat en veracht worden, stelt dan alles in het werk, om gedaan onrecht weer goed te maken. Want talmt u hiermee te lang, dan vrezen wij ten zeerste, dat u te laat komen zult. Daarom bidden wij God, dat Hij u leide door de Geest van het verstand; u richtte in alle rechtvaardigheid en rechtschapenheid, en u sterke met standvastigheid en kracht, opdat uw arbeid niet ijdel zij, maar uw prediking vruchten oplevere, tot verheerlijking van Zijn Naam.

Genève, 13 Mei (1562).

In een burgeroorlog te Lyon hadden de gereformeerden, onder leiding van de predikant Jacques Ruffi, op 30 April de stad in handen gekregen. De kerk werd bij die gelegenheid geplunderd, terwijl het over het algemeen tot ongeoorloofde daden kwam. François d'Agoult, graaf De Sault, was gouverneur van de stad. Op 5 Mei nam de aanvoerder van de Hugenoten, François des Adrets, in opdracht van prins De Condé, de leiding van de stad in handen. Aan hem schreef Calvijn een brief, met het verzoek, de orde in Lyon te handhaven, en hen te straffen, die zich misdragen hebben. (C. R. 3786).

Jérôme des Gouttes was waarschijnlijk één van de ouderlingen te Lyon.

95. AAN DE VLAAMSE GEMEENTE TE FRANKFORT¹⁴⁴

Beste broeders! Indien ik een betrouwbare bode bij de hand gehad had, toen ik uw eerste brief ontving, dan had ik u terstond geantwoord. Aangezien daarna elke gelegenheid mij ontsnapt is, werd ik wat traag, zodat er wederom van schrijven niets gekomen zou zijn, wanneer schaamte mij niet had aangespoord. Wilt echter de korthed van mijn brief, waartoe ik door gebrek aan tijd gedwongen word, verontschuldigen.

De tijding van de droeve verstrooiing van uw kerk is tot ons doorgedrongen, en ik voor mij heb al lang voorzien, dat de twist in de Franse gemeente zo aflopen zou. Thans echter, nu u boeten moet voor de fouten van anderen, lijkt het mij 't best, dat u zich als rechtschapen en Godvrezende lieden opmaakt, een ander toevluchtsoord te zoeken. Ik weet heel goed, hoe onaangenaam zulk een verandering van woonplaats is, en met hoe grote kosten en met hoeveel ongerief zij gepaard gaat. Wanneer ik echter de wreedheid van uw tegenstanders in aanmerking neem, dan kan geen moeilijkheid zó groot zijn, dan dat ik die niet liever zou willen verduren. Naar mijn mening is dit de kortste en beste weg. Zijn er enigen van u door de nood gedwongen, te blijven, dan zou het een al te slaafse veinzerij zijn, wanneer men zijn kinderen ten doop hield bij hen, die openlijk bekennen,

¹⁴⁴ C. R. 3807. Het C. R. geeft deze brief in het Frans. Calvijn schijnt echter twee ongeveer gelijklopende brieven geschreven te hebben: één in het Frans, en één in het Latijn; de eerste voor de gemeente, de tweede voor Datheen. De Latijnse tekst van deze brief is te vinden in het in de *toelichting* aangehaalde werk van Dr. Ruys (bIz. 301 vv.).

vijanden te zijn van de ware christelijke religie, en daarbij te verzwijgen, dat men een tegengesteld gevoel toegeedaan is. Men kan heel duidelijk zien, wat hun streven is. Zij willen namelijk over de zuivere Waarheid, die wij door Gods genade belijden, triomferen. En zou het billijk zijn, hun in hun beweringen de hand te reiken, en toe te laten, dat zij hun voet zetten op de Waarheid van God? U zult antwoorden, dat er bij hen toch een behoorlijke dienst van het Woord gevonden wordt. Over het feit, dat de viering van het Heilig Avondmaal met de bediening van de Doop onlosmakelijk verbonden behoort te zijn, zoals iedereen met recht beoordelen kan, spreek ik niet. Ik wil er u slechts op wijzen, dat ik hetgeen, waarop men zich beroemt, niet zo hoog aansla. Van groter waarde acht ik een oprechte en volledige belijdenis van ons geloof, tot verloochening waarvan men de ware gelovigen tracht te brengen.

Laten wij toch geheel afzien van de waardigheid van personen, want ik weet, God zij dank, heel goed, dat de juiste waarde van het sacrament niet afhangt van de waardigheid van hem, die het bedient. Een andere kwestie, die wij te bespreken hebben, is de vraag, of het een gelovige geoorloofd is, een man als predikant te aanvaarden, die openlijk de waarheid van het Heilig Avondmaal volkomen loochent, benevens het recht gebruik, overeenkomstig zijn instelling, aanvalt en ondersteboven werpt, en die zich vrijwillig van de ware kerken van Christus afscheidt. Hoewel ik alles niet nauwkeurig en in bijzonderheden onderzoeken wil, houd ik het er toch voor, dat hij, die zijn kind bij de Luthersen laat dopen, openlijk en ronduit belijdenis afleggen moet van zijn gevoelens omtrent het Heilig Avondmaal, en behoort te betuigen, dat hij van ganser harte, in broederlijke genegenheid, met alle kerken verbonden is, die eenzelfde belijdenis zijn toegeedaan als hij. Hiervan ben ik zeker, dat de Luthersen geen kinderen zullen willen laten dopen, die tot hen gebracht worden met het voorbehoud, dat door de doop ons geloof en onze belijdenis worden bezegeld. Moet hij niet voor een verrader van de Waarheid gehouden worden, die, door te zwijgen, zijn goddeloze hoogmoed en schandelijke breuk met de Kerk bevestigt en bekrachtigt?

Ik verzoek u mij wegens mijn ziekte en overstelpende bezigheden te willen verontschuldigen, dat ik niet alles in bijzonderheden uiteenzet, wat in dit verband te zeggen zou zijn, maar mij tevreden stel met het oppervlakkig aanroeren van de voornaamste punten van de kwestie. ik streef er niet gaarne naar, bij voorbaat alle bezwaren, die zich zouden kunnen voordoen, weg te nemen.

Het ga u, zeer geliefde en geachte broeders, heel goed. De Heere leide u door Zijn Heilige Geest; Hij ondersteune u door Zijn onoverwinnelijke kracht, en Hij houde u door Zijn heilige bescherming staande. Al mijn collega's groeten u hartelijk. Mede in overleg met hen doe ik u dit antwoord toekomen.

Genève, 18 Juni 1562.

De Raad van Frankfort stond van de Frans-Vlaamse gemeente geen eigen predikanten meer toe. Daarom lieten Vlaamse refugie's hun kinderen bij Lutherse predikanten dopen. Petrus Dathenus vroeg Calvijn in deze aangelegenheid om advies. (C. R. 3777). Over het gehele verloop van de zaak zie men: Dr. Th. Ruys, *Petrus Dathenus*, Utrecht 1919, blz. 36 vv.

96. AAN JEANNE D'ALBRET, KONINGIN VAN NAVARRE¹⁴⁵

Mevrouw! Het doet mij leed, dat brenger dezès mij in omstandigheden aangetroffen heeft, die mij verhinderden, aan uw vroom verlangen te kunnen voldoen, zoals ik gaarne gewild had. Want gedurende veertien dagen werd ik door zo'n buitengewoon hevige koliek gekweld, dat al mijn zinnen en heel mijn geest door de hevige smart om zo te zeggen verdoofd waren. Thans ben ik nog wel niet vrij van pijn, maar zij begint toch wat af te nemen, zodat ik hoop koester op nog meer verlichting.

¹⁴⁵ C. R. 3961 – Bonnet II, p. 519.

In het kort het volgende. Mijn broeder, de heer Beza, heeft intussen, tezamen met het college van predikanten, mij vervangen. Ook hebben de genadige Heeren van deze stad, toen zij door mijn bemiddeling van de dankbetuiging, die u hun zond, kennis kregen, ons verzocht en aangespoord, alles zo goed mogelijk te regelen. Ten slotte hebben wij een twaalfstal mannen gezonden. Wanneer zij niet zo voortreffelijk zijn, als u zou wensen, dan verzoek ik u, Mevrouw, geduld te hebben, want het is geen koopwaar, die men steeds overeenkomstig zijn wens kan bekomen. In ieder geval hopen mijn collega's, dat de twaalf mannen tamelijk geschikt en voldoende zullen zijn, om het volk naar uw tevredenheid te onderrichten. Er blijft nu alleen nog maar over, Mevrouw, hen aan het werk te zetten en hun steun te bieden; want uw gezag zal vereist zijn, de predikanten te wapenen en te beschermen in de strijd, die hun in velerlei opzicht wacht. Uiteraard gevoelt u, Mevrouw, dat daarvoor nodig is, dat u uzelf wapent met kracht en standvastigheid uit de Hoge, opdat u niet wankelen, maar uw vrome plannen doorvoeren zult tot het einde toe. Hebt u eenmaal een bepaalde orde ingesteld, wat, naar ik hoop, spoedig gebeuren zal, dan richt ik zeer onderdanig tot u het verzoek, ons onze broeder Merlin terug te zenden, wiens afwezigheid voor ons, met het oog op ons klein getal, zeer bezwaarlijk is.

Overigens, Mevrouw, met de som, waarvan ik melding maakte, staat het als volgt. Toen wijlen de Koning, uw echtgenoot, destijds onze zaak nog genegen was, vroeg hij, toen hij in grote moeilijkheden verkeerde, of men hem niet aan enkele penningen kon helpen. Ik wist toen te bewerkstelligen, dat de stad Genève hem een bedrag van veertig duizend francs beloofde. Voordat men hem dit bedrag verschaffen kon, zond hij de heer De Maligny, de tegenwoordige Bestuurder van Chartres, naar Lyon, met het bevel, hem met het oog op zekere kosten, die hij te maken had, vijf en twintig duizend francs te geven, van welk geëist bedrag ik hem er tien duizend toewijzen liet. Toen het echter op betalen aankwam, wist ik niet, naar welke zijde ik mij moest wenden, want ik ben nooit een "geldman" geweest. Ik kan u dan ook de verzekering geven, Mevrouw, dat ik van het weinige dat ik had, het was bijna niets, zoveel mogelijk heb gegeven, tot het geld toe, dat ik voor mijn dagelijkse behoeften nodig had. Maar, Gode zij dank, kwam ten slotte het toegezegde bedrag bijeen, en wijlen de Koning, uw echtgenoot, die toen nog niet van gedachten veranderd was, beloofde aan de heer Beza ons te zijner tijd tevreden te stellen, zoals deze u betuigen kan. Dat ik u hierover spreek, geschiedt niet, omdat ik één penning terug wil hebben van het bedrag, dat ik zelf heb bijgedragen, maar om mijn verplichtingen na te komen tegenover de vrienden, die mij destijds uit de nood geholpen hebben, en om mijn gegeven woord weer in te lossen. Mevrouw, ik zou uwe majesteit geenszins op deze wijze lastig vallen, maar het komt mij voor, dat u het mij in het minst niet kwalijk neemt, u van de waarheid van deze zaak op de hoogte te hebben gebracht, opdat u hierin overeenkomstig uw menslievendheid voorzien kunt, wanneer zulks u redelijk zal toeschijnen. Na mij, Mevrouw, zeer onderdanig in uwer Majesteits genegenheid te hebben aanbevolen, smee ik de Vader in de hemel, dat Hij u steeds onder Zijn bescherming houde; u rijk make met de gaven van Zijn Geest, en u doe gedijen in al wat goed en gelukkig is.

Genève, 1 Juni 1563.

Jeanne d'Albret (zie brief 89) had na haar overgang tot de Reformatie de Geneefse predikant Merlin laten komen, en om nog meerdere predikanten verzocht.

De Koning van Navarre schijnt geld gevraagd te hebben ter bevordering van de zaak van de Hugenoten, waaraan Calvijn hem gaarne geholpen heeft. *Doumergue* wijst in dit verband op Calvijn's volkomen onbaatzuchtigheid. (T. III, p. 484).

97. AAN ANTOINE DE CRUSSOL TE LANGUEDOC¹⁴⁶

¹⁴⁶ C. R. 3996 – Bonnet II, p. 524.

Hoogheid!

De bode, wie u opdracht gegeven hebt, mij de gewetensvraag voor te leggen, waarover u wenst te worden ingelicht, heeft zich van zijn taak gekweten. Alvorens ik op de vraag antwoord, wil ik God er voor danken, dat Hij in u met Zijn Geest zo krachtig gewerkt heeft, dat u niet al te ruime opvattingen huldigt, en uzelf niet zoveel veroorlooft als anderen, die zich, al kunnen zij zich tegenover de mensen verontschuldigen, toch jegens God moeten schuldig weten.

Om nu tot het punt in kwestie te komen, ik weet, dat u zich niet anders wilt voordoen dan u bent, en niet van twee wallen eten wilt. U vraagt alleen, of u, nu u openlijk getuigenis van uw christelijk geloof hebt afgelegd, de koningin bij processies en andere afgodische handelingen vergezellen mag.

Twee zaken, Hoogheid, moet u hierbij in acht nemen. Ten eerste, dat u de kinderen Gods niet bedroeven of ergernis geven moet, en de zwakken en onwetenden niet afstoppen mag. In de tweede plaats, dat u de vijanden van de Waarheid geen aanleiding mag geven, zich te verhovaardigen en de overwinning te behalen; u moet er voor zorgen, dat zij zelfs hun mond niet kunnen opendoen, om de Naam van God te lasteren en de zuivere religie bespottelijk te maken. Op deze dingen moeten wij nauwkeurig letten, want ook deze zijn ons wel degelijk ter behartiging toebetrouwd. Daar de Heilige Geest u dus nadrukkelijk verbiedt, uw broeders in dit opzicht te bedroeven, zo moet u er wel om denken, hoeveel arme lieden u in hun gemoed krenken zou, wanneer zij u zagen lopen in een stoet, die langs de weg trekt, om God te beledigen. U begrijpt wel, wat voor een groot schandaal dit zou geven, en wat voor gevolgen dit hebben zou. Velen toch zouden zich op uw voorbeeld kunnen beroepen, en vele huichelaars, die zich tot nog toe schamen, openlijk voor de dag te komen, zouden zich dan achter u kunnen verschuilen. Anderzijds zou uw voorbeeld ongetwijfeld voor de kwaadgezinden aanleiding zijn, zich te verhovaardigen; niet alleen, om met het Evangelie de spot te drijven, maar ook, om in het vervolg wreder op te treden tegenover hen, die hun huik niet naar de wind willen hangen. Kortom, hoe meer u alle omstandigheden beschouwt, des te meer zult u tot het oordeel komen, dat het in verschillend opzicht een belediging van God zou zijn.

Rest ons nog alleen de bespreking van het voorbeeld van Naäman¹⁴⁷. Het onderscheid tussen de personen is te groot, dan dat wat Naäman deed ook op u van toepassing zou kunnen zijn. Er was namelijk in Syrië, buiten hem, niemand, die God vreesde of neiging had, Hem te dienen, zodat er in dat geval geen gevaar voor het geven van ergernis bestond. Geen gelovige kon gekrenkt worden, wanneer Naäman de ware religie aan smaad blootstelde. Ook kon hij geen mensen, die de rechte weg reeds bewandelden, verleiden, noch anderen er van afhouden, die te betreden. Veeleer ergerde Naäman heel het volk, door het hebben van een eigen altaar, om de God van Israël te vereren. De hoofdzaak is, dat wij niet angstvallig aan dit voorbeeld moeten vasthouden, maar behoren te doen, wat tot opbouw dient.

Het staat te bezien, of het niet beter zou zijn, uw positie maar op te geven, dan bij de koningin niet in de smaak te vallen. Wij hebben ons hier te houden aan het voorschrift van de heilige Paulus, als hij zegt, dat wij niet het kwade mogen doen, opdat het goede er uit zou voortkomen¹⁴⁸. Wel zie ik in, welk een voordeel het voor de Kerk zou zijn, wanneer u uw positie zou kunnen blijven bekleden, en welk een schade te vrezen is, wanneer u daar niet meer bent. Doch juist in dergelijke moeilijkheden moeten wij God de eer aandoen, ons alleen op Hem te verlaten; want Hij zal in alles voorzien!

Intussen komt het mij voor, mijnheer, dat het u niet moeilijk vallen zal, u te verontschuldigen, want de koningin weet wel heel goed, dat u zich, op grond van uw religie, niet inlaten mag met háár ceremoniën, waartegen uw geweten zich ten enenmale verzet, tenzij u God zou willen beledigen. Meer nog: ik heb hoop, dat een vastberaden weigering van de koningin beter zal bevallen, dan wanneer u toegeeft. Want ook heeft zij goed gevonden, dat u lange tijd van het hof afwezig was; zij zal u dus ook willen toestaan, drie dagen in het jaar ziek te zijn. Ik zeg u dit slechts voor de

¹⁴⁷ 2 Koningen 5: 17.

¹⁴⁸ Romeinen 3: 8.

aardigheid, want het zou een schande zijn voor het Evangelie, u ziek te houden. Wanneer u al deze vermaningen hebt overwogen, dan twijfel ik er niet aan, of u zult met de heilige Paulus instemmen, als hij zegt, dat wij geen deel kunnen hebben aan het Avondmaal van Jezus Christus, als wij ons tegelijk vertonen temidden van de afgoderij¹⁴⁹, vooral, wanneer wij daarmee bovendien nog een slecht voorbeeld geven. Ik bid u echter toe, Hoogheid, dat u zich mag benaastigen, God te smeken, u de arm van Zijn sterkte te reiken, en u toe te rusten met de wapenen, die Hij u tot het voeren van een standvastige strijd verleend heeft, wat zeggen wil, dat u zich vlijtig moet oefenen in de kennis van Zijn Woord.

Na mij, Hoogheid, onderdanig in uw welwillendheid en in die van Mevrouw, uw vrouw, te hebben aanbevolen, bid ik de Vader van de barmhartigheid, dat Hij u behoede; u voorspoedig leide, en u een heerlijk einde bereide.

Genève, 31. Juli 1563.

Uw onderdanige dienaar
Johannes Calvijn

Antoine de Crussol was gouverneur van Languedoc. Sedert 1561 was hij leider van de protestanten aldaar. Tijdens de religieuze troebelen herstelde hij de rust. Alhoewel hij de reformatorische beginselen niet ongenegen was, schijnt hij toch als R.K. gestorven te zijn. Als gouverneur van Languedoc moest De Crussol Cath. de Medici, die met haar zoon, Karel IX, de zuidelijke provincies bereisde, vergezellen. Hij wilde met het hof liever niet breken, en zijn politieke positie niet opgeven.

98. AAN DE DOCTOREN VAN MONTPELLIER¹⁵⁰

Mijn groet!

Toen onlangs Sarrazin, de medicus, wie de verzorging van mijn gezondheid toebetrouwd is, mij geneesmiddelen verstrekke, die u mij ter verlichting van mijn lijden voorgeschreven had, informeerde ik, wie de bezorgdheid gehad had, u buiten mijn weten te raadplegen. Hij antwoordde, dat hij op verzoek van onze collega in Montpellier het voornaamste gedaan, en u voor mij om goede raad gevraagd had, gelijk bedoelde collega wenselijk vond. Uit uw nauwkeurig antwoord zie ik, hoezeer mijn leven u lief is, dat u zich geheel vrijwillig zoveel moeite geeft, het nog wat te verlengen. Wanneer u zich, op mijn verzoek, deze bemoeienis zonder bezwaar had willen getroosten, dan zou dat al een niet te versmaden dienst geweest zijn. Nu u mij echter vóór geweest bent, ben ik u nog des te meer verplicht. Evenwel ben ik op geen andere manier in de gelegenheid, u mijn dank te betuigen, dan u te verzoeken, op uw beurt uit mijn geschriften de geneesmiddelen van geestelijke aard te gebruiken, die u daarin geboden worden.

Reeds twintig jaar geleden bewezen de voortreffelijke Parijse doctoren Acatius, Tagautius en Gallus mij eenzelfde vriendelijkheid. Toen was het echter geen jicht, die mij kwelde; ook had ik destijds geen last van graveel en niersteen; noch werd ik geplaagd door kolieken; evenmin had ik pijn aan de endeldarm; terwijl ik toen ook niet bevreesd behoefte te zijn voor bloedspuwingen. Als bij escadrons stormden al deze vijanden in gemeenschappelijke aanval op mij aan. Nauwelijks was ik hersteld van een derdendaagse koorts, of ik kreeg een hevige en scherpe pijn in mijn kuit, die na enige tijd wel wat minder werd, maar twee- of driemaal terugkwam. Ten slotte ging deze pijn over in gewrichts-

¹⁴⁹ 1 Corinthe 10: 21.

¹⁵⁰ C. R. 4077.

rheumatiek, die zich van de voeten tot de knieën uitstrekte, Lange tijd werd ik ook gemarteld door zweren, die veroorzaakt waren door aambeien, die ik in mijn slaap met mijn nagels stuk krabde, terwijl ik toen ook geplaagd werd door ingewandswormen, waarvan ik inmiddels weer bevrijd ben. Toen hetzelfde jeuken weer terugkwam, verergerde ook de pijn weer door het krabben met mijn nagels. De volgende zomer kreeg ik een nierontsteking. Aangezien ik het schokken op een paard niet kon verdragen, liet ik mij in een draagstoel naar buiten dragen. Toen ik op de terugtocht een gedeelte van de weg te voet wilde afleggen, werd ik door een hevige vermoeidheid in mijn lenden genoodzaakt, stil te houden, toen ik nauwelijks een mijl had afgelegd. Toen ik wateren wilde, kwam er tot mijn ontsteltenis bloed, in plaats van urine. Thuis gekomen, begaf ik mij naar bed. Een hevig nierlijden kwelde mij; geneesmiddelen hielpen maar weinig. Nadat ik eindelijk een steen kwijtgeraakt was, wat met hevige pijn gepaard ging, werd de smart minder. De steen was echter zó groot, dat zij de aderen wondde, terwijl het bloeden slechts door een melkinjectie kon gestuit worden. Sedertdien ben ik nog heel vat kleine steentjes kwijtgeraakt, en het drukkende gevoel, dat ik in mijn lenden had, bewees voldoende, dat het een ware steengroeve was. Toch is het goed, dat er toen slechts kleine of althans middelmatige steentjes voor de dag kwamen. Het stilzitten, waartoe ik door mijn zieke voeten gedwongen wordt, beneemt mij alle hoop op beterschap. Van rijden word ik teruggehouden, omdat ik dan lijd aan pijn in het zitvlak. Zelfs al is er geen zweer meer te zien, dan zijn mijn bloedvaten nog gezwollen, zodat hetgeen ik kwijt raak zó dun is, dat het zich maar weinig van kippenvuil onderscheidt. Dan is er nog een ander euvel, dat daarin bestaat, dat de slecht verteerde spijsen in mijn maag tot een slijmkoek worden, die zo dik is als lijm, en mijn ingewanden verstopt. Zodoende moet ik dikwijls een lavement zetten.

Het is echter niet attent van mij, dat ik u als beloning voor uw arbeid dubbel werk bezorg: niet door het vragen van een advies, maar met het doorlezen van mijn onbetekenend gebabbel.

Vaarwel! zeer voortreffelijke en door mij in oprechte hoogachting zeer geëerde heren. De Heere leide u door Zijn Geest; ondersteune u door Zijn kracht, en verrijke u meer en meer met Zijn gaven. (Genève, 8 Februari 1564).

Na de dood van Textor (zie brief 51), kort na 1556, werd Sarrazin Calvin's geneesheer.

De predikant te Montpellier was Michel Manny.

Evangelische doctoren te Montpellier waren Ant. Saporta en Guil. Rondelet.

Over Calvin's ziekten en kwalen zie men: *Doumergue*, T. III, p. 509-526.

99. TESTAMENT VAN CALVIJN¹⁵¹

In de Naam van God.

Aan allen wordt bekend gemaakt, dat in het jaar duizend vijfhonderd vier en zestig, op de vijf en twintigste dag van de maand April, ik, Pierre Chenelat, burger en beëdigd notaris van de stad Genève, geroepen ben tot de eerbiedwaardige Johannes Calvin, dienaar van het Goddelijke Woord van de Kerk van Genève, en burger van genoemde stad. Deze, slechts lichamelijk ongesteld en ziek zijnde, heeft ten overstaan van mij verklaard, een testament en uiterste beschikking te willen laten opmaken, mij verzoekende, die op te schrijven, zoals hij zou dicteren en voorzeggen. Overeenkomstig deze opdracht heb ik gehandeld, en alles ten overstaan van hem opgeschreven, zoals hij het dicteerde en woord voor woord uitsprak, zonder iets weg te laten of toe te voegen. En wel aldus,

In de Naam van God. Ik, Johannes Calvin, dienaar van het Goddelijke Woord van de Kerk van Genève, voel mij zó verzwakt door vele ziekten, dat ik niet anders denken kan, dan dat God mij heel

¹⁵¹ C. R. 4103 – Bonnet II, p. 563.

spoedig uit deze wereld wegnemen zal. Daarom heb ik besloten, mijn testament en uiterste beschikking te laten beschrijven, en wel in de volgende vorm.

Allereerst dank ik God, dat Hij met mij, Zijn arm schepsel, medelijden gehad heeft, en mij getrokken heeft uit de afgrond van afgodendienst, waarin ik verzonken lag, om mij te leiden tot de klaarheid van het Evangelie, en mij deelgenoot te maken van de leer van de zaligheid, die ik maar al te onwaardig was. Ook is Hij in de betoning van Zijn barmhartigheid voortgegaan, en heeft mij met al mijn gebreken en zwakheden gedragen, die van die aard waren, dat ik het zekerlijk verdiend had, door Hem honderdduizend maal van voor Zijn aangezicht verstoten te worden. Maar wat meer is: Hij heeft Zijn genade jegens mij zóver uitgestrekt, dat Hij Zich van mij en mijn arbeid heeft willen bedienen, om de Waarheid van Zijn Evangelie uit te dragen en te verkondigen. Zo betuig ik te willen leven en sterven in het geloof, dat Hij mij geschonken heeft, en geen andere hoop of toevlucht te hebben, dan Zijn genadige aanneming tot kind, waarop heel mijn zaligheid gefundeerd is. Ik omhels de genade, die Hij mij in onze Heere Jezus Christus bewezen heeft, en steun op de verdienste van Zijn dood en lijden, opdat daardoor al mijn zonden begraven zullen zijn. Ook bid ik Hem, mij zo te wassen met en te reinigen door het bloed van deze grote Verlosser, dat voor ons arme zondaren vergoten is, dat ik voor Zijn aangezicht, als Zijn beeld dragend, verschijnen kan.

Ook verklaar ik, dat ik, naar de mate van de genade, die God mij verleend heeft, getracht heb, Zijn Woord in prediking en geschrift zuiver te leren, en de Heilige Schrift getrouw uit te leggen. In alle disputen, die ik met de vijanden van de Waarheid gehad heb, heb ik nimmer gebruik gemaakt van sluwheid of sophisterij, maar steeds ben ik eerlijk te werk gegaan in de verdediging van Zijn zaak. Maar helaas! mijn wil en ijver, als ik zo spreken mag, waren zó koel en traag, dat ik mij in alles en overal zeer schuldig voel. En ware Zijn goedheid niet oneindig, al mijn toewijding zou slechts rook geweest zijn. Zelfs de genadegaven, die Hij mij geschonken heeft, stellen mij des te schuldiger, zodat mijn toevlucht hierin is gelegen, dat Hij de Vader van de barmhartigheid is, en Zich ook als Vader van zulk een ellendig zondaar betonen wil.

Wat het weinige betreft, waarover God mij hier de beschikking gegeven heeft, zo benoem ik tot mijn enige erfgenaam mijn zeer geliefde broeder Antonie Calvijn, maar alleen eershalve, hem als enig recht de zilveren coupe vermakende, die ik van de heer De Varennes gekregen heb, hem verzoekende daarmee tevreden te zijn, waaraan ik niet twijfel, omdat hij weet, dat ik het om geen andere reden doe, dan dat het weinige, dat ik nalaat, voor zijn kinderen blijft.

Ook vermaak ik aan het College tien kronen, en aan het fonds voor arme vreemdelingen evenveel. Een gelijk bedrag aan Jeanne, de dochter van Charles Costan en mijn halfzuster van vaderszijde. Vervolgens aan Samuel en Jan, zonen van genoemde broeder, mijn neven, ieder veertig kronen. Aan mijn nichten Anna, Suzanna en Dorothea ieder dertig kronen. Daarentegen vermaak ik aan mijn neef David, haar broeder, slechts vijf en twintig kronen, als straf, omdat hij lichtzinnig en wispelturig is.

Dit is alles, wat God mij aan middelen verleend heeft, voor zover ik de waarde aan boeken, meubelen, huisraad, enz. heb kunnen berekenen. Mocht er nog iets meer gevonden worden, dan is het mijn bedoeling, dat dit onder mijn genoemde neven en nichten verdeeld wordt, waarbij David niet hoeft te worden uitgesloten, indien God hem de genade geeft, zich voortaan gematigder en bezonnener te gedragen. Ik geloof echter, dat er zich in dit opzicht niet veel moeilijkheden meer zullen voordoen, vooral, wanneer mijn schulden betaald zijn, waarmee ik mijn broeder belast heb, op wie ik mij in deze verlaat, en wie ik tot uitvoerder van dit testament benoem, tezamen met de achtenswaardige Laurent de Normandie; ik geef hun volmacht, zonder verdere formaliteiten inventaris te maken, en mijn meubelen te verkopen, ten einde de beschikking te krijgen over de gelden, die nodig zijn, om uitvoering te kunnen geven aan de inhoud van dit testament, dat opge maakt is op de vijf en twintigste April van het jaar duizend vijfhonderd vier en zestig.

Aldus gedaan,

Johannes Calvijn

Nadat ik bovenstaande geschreven had, heeft genoemde eerwaarde Calvin terstond het stuk met zijn gebruikelijke handtekening ondertekend.

De volgende dag, namelijk de zes en twintigsten April van het jaar duizend vijfhonderd vier en zestig, liet genoemde eerwaarde Calvin mij wederom ontbieden, tezamen met de eerwaarden: Theodorus Beza, Raymond Chauvet, Michel Cop, Louis Enoch, Nicolas Coladon en Jacques Desbordes, dienaren van het Goddelijke Woord in deze Kerk, benevens de eerwaardige Henri Scrimger, professor in de vrije kunsten, allen burgers van Genève. In hun tegenwoordigheid heeft hij verklaard, dat hij mij dit testament, in bovenstaande vorm, ten overstaan van hemzelf, en overeenkomstig zijn aanwijzingen, heeft laten opschrijven, mij verzoekende, het in tegenwoordigheid van hem en genoemde getuigen voor te lezen, aan welk verzoek ik met duidelijke stem, alles woord voor woord lezend, gevolg heb gegeven. Na deze voorlezing heeft hij verklaard, dat dit zijn uiterste wilsbeschikking is, die hij in acht genomen wenste te zien. Ten einde één en ander nog te bekrachtigen, heeft hij bovengenoemden verzocht, het stuk met mij te ondertekenen, gelijk ook geschied is, in bovengenoemd jaar, op bovengenoemde dag, te Genève, in de Kanunnikstraat, in het huis van de testateur.

Met het oog op de geloofwaardigheid en de bewijskracht, heb ik dit testament in bovenstaande vorm opgesteld, ten einde het aan belanghebbenden te doen toekomen, voorzien van het gewone zegel van onze zeer geachte Heren en Overheden, en van mijn eigen handtekening,

P. Chenelat

Chenelat was sedert 1563 burgemeester van Genève.

Eerst op 25 December 1559 werd Calvin burger van Genève.

Guillaume de Trie, Sieur de Varennes, was een goed vriend van Calvin. Hij was in 1549 in de stad gekomen, en stierf in 1561 op 37-jarige leeftijd.

Het fonds voor arme vreemdelingen was gesticht uit een legaat van Busanton (zie brief 77), en daarna verrijkt met andere legaten en gaven. Ook Calvin droeg jaarlijks een bedrag bij.

Marie, de halfzuster van Calvin, was reeds in 1536 uit Nyon naar Zwitserland gekomen. Zij is gehuwd geweest met Charles Costan, over wie niets bekend is.

Antonie Calvin is tweemaal gehuwd geweest. Zijn eerste vrouw was Anna Lefert; uit dit huwelijk werden vier kinderen geboren, te weten: Samuel, David, Anna en Suzanna. Zijn tweede vrouw was Antoinette Commelin; uit dit huwelijk werden eveneens vier kinderen geboren, te weten: Jan, Dorothea, Judith en Marie; de beide laatste kinderen werden geboren na Calvin's dood.

David en Samuel werden later door hun vader wegens hun ongehoorzaamheid onterfd.

Op 8 Juli kocht de stad Calvin's boeken.

De gehele nalatenschap van Calvin zal ongeveer vijfduizend gulden bedragen hebben, berekend naar de muntwaarde in deze tijd.

100. AAN WILLEM FAREL TE NEUCHÂTEL¹⁵²

Vaarwel! beste, zeer voortreffelijke broeder. Als God wil, dat u mij overleeft, wees dan onzer innige vriendschap indachtig, die, zoals zij Gods Kerk nuttig was, ons ook in de hemel vrucht brengen zal. Maak om mij geen zorg. Ik kan nog slechts moeilijk adem halen, en wacht er bestendig op, dat hij mij begeeft.

¹⁵² C. R. 4104.

Het is genoeg, dat ik Christus leef en sterf, Die de Zijnen gewin is in leven en dood. Nogmaals: vaarwel! Groet ook de broeders.
(Genève, 2 Mei 1564).

Geheel de uwe,
Calvijn

Om Farel de moeite van de reis te besparen, schreef Calvijn hem dit briefje, toen hij hoorde, dat zijn oude vriend hem bezoeken wilde. Niettemin bezocht Farel hem nog.
Op 27 Mei ontsliep Calvijn.